

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ
МИСЛЕННЯ:
ГЕНЕЗА, ОСНОВНІ ФОРМИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Монографія

*За науковою редакцією члена-кореспондента
НАПН України М. М. Слюсаревського*

Кропивницький – 2018

УДК 316.6:159.955

С 70

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 16/16 від 22 грудня 2016 року

Рецензенти:

Л. М. Карамушка, член-кореспондент НАПН України,
доктор психологічних наук, професор;

Т. М. Траверсе, доктор психологічних наук, доцент

С 70

Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку: [монографія] / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, О. В. Суший, В. О. Татенко та ін.] ; за наук. ред. М. М. Слюсаревського ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. – 296 с.

ISBN 978-966-189-472-2

Монографія презентує результати першого як на вітчизняних, так і зарубіжних теренах дослідження, що мало на меті з'ясування сутності та генези соціально-психологічного мислення, розроблення наукових уявлень про його формовияви. Запропоновано класифікаційно-генетичну модель, що охоплює найрізноманітніші форми цього специфічного виду мислення: донаукові, протонаукові, власне наукові, позанаукові, ідеологічні та психотехнологічні. Докладно проаналізовано окремі з таких форм. Обґрунтовано концептуальні засади дальшого розвитку соціальної психології як науки в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення.

Адресується науковцям, чий інтерес лежить у сфері соціальної психології та суміжних з нею галузей, викладачам дисциплін соціально-психологічного профілю у вищій школі та системі післядипломної освіти, аспірантам і студентам, особам, які підвищують кваліфікацію за напрямками психології та соціальної роботи. Може бути цікавою також для вчених, що розробляють проблеми філософії науки, наукознавства, теорії пізнання.

УДК 316.6:159.955

ISBN 978-966-189-472-2

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2018
© Жовтянська В. В., Кальницька Ю. С., Кухарук О. Ю., Петушкова А. С.,
Скорик М. М., Слюсаревський М. М., Суший О. В., Татенко В. О.,
2018

ЗМІСТ

Передмова (<i>М.М. Слюсаревський</i>)	5
1. Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах (<i>М.М. Слюсаревський</i>)	8
1.1. Доцільність і прецеденти розгляду мислення за критерієм його об'єктної спрямованості	10
1.2. Наукова спадщина В. А. Роменця як підстава для введення родового поняття “психологічне мислення”	23
1.3. Сутність і зміст поняття “соціально-психологічне мислення”	27
1.4. Генеза і класифікація форм соціально-психологічного мислення.....	36
2. Наукові форми соціально-психологічного мислення	43
2.1. Історіографія соціально-психологічної думки (<i>Ю.С. Кальницька</i>).....	43
2.2. Теорії соціальної психології (<i>М.М. Слюсаревський</i>).....	63
2.3. Суб'єктно-вчинковий підхід у соціальній психології (<i>В.О.Татенко</i>)	81
2.4. Соціальна архетипіка як методологічний підхід до пізнання масового (колективного) несвідомого (<i>О.В.Суший</i>).....	107
2.5. Соціально-психологічний потенціал гендерного підходу (<i>М.М.Скорик</i>)	126

3. Позанаукові та проміжні форми соціально-психологічного мислення	141
3.1. Соціально-психологічне мислення в лоні міфології (<i>О.В.Суший, В. В. Жовтянська</i>)	141
3.2. Пізнання та опанування соціально-психологічної реальності засобами художньої літератури (<i>А.С. Петушкова</i>)... 160	
3.3. Ідеологія як форма соціально-психологічного мислення (<i>В.В.Жовтянська</i>)	173
3.4. Особливості соціально-психологічного мислення у психотехнологічних формах (<i>О.Ю.Кухарук</i>)	190
4. Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально- психологічного мислення (<i>М.М. Слюсаревський</i>)	202
4.1. Проблема співвідношення траєкторій розвитку суспільного життя і соціально-психологічної науки	202
4.2. “Пастки” актуальності та “чорні діри” впровадження, або Випереджувальний розвиток соціальної психології як умова її практичної релевантності	212
4.3. Розширення і збагачення функцій соціальної психології	229
4.4. Потреба легітимації різних методів і результатів соціально-психологічного пізнання	243
Післямова (<i>М.М. Слюсаревський</i>).....	256
Література	261

ПЕРЕДМОВА

Не становить особливих труднощів писати передмову чи вступ до книги, в якій ідеться про речі загалом очевидні або такі, для опису котрих використовуються усталені, широковідомі терміни. Важче, коли, як у нашому випадку, маємо справу з книгою, центральне поняття якої фактично вперше вводиться в широкий науковий ужиток, принаймні робиться така спроба.

Одразу виникають запитання: “Що воно означає?”, “Навіщо потрібне?”, “Чи не можна було б обходитись без нього й надалі?” Дати вичерпну відповідь на ці та подібні запитання, які можна поставити з приводу соціально-психологічного мислення, означало б детально переповісти в передмові чи не весь перший розділ нашої колективної монографії, що, звичайно, не має сенсу. Тому обмежись лише кількома твердженнями, котрі поки що просимо читача прийняти, так би мовити, на віру.

1. Протягом своєї історії людство виробило й виробляє нині величезну кількість найрізноманітніших способів пізнання та опанування тієї особливої реальності, яка пронизує все індивідуальне й суспільне буття і яку можна назвати соціально-психологічною.

2. Наукова соціальна психологія наразі не може та й навряд чи зможе колись охопити цю реальність лише своїми пізнавальними засобами. Тим часом суспільство гостро потребує наукового осмислення як механізмів і закономірностей її функціонування та розвитку, так і можливих екологічно валідних способів її “опрацювання”, управління пов’язаними з нею процесами.

3. Найзручнішим епістемологічним прийомом подолання цієї суперечності є звернення до поняття “соціально-психологічне мислення”, що дає змогу аналізувати з єдиних теоретико-методологічних позицій усі наявні способи пізнання та опанування згаданої реальності.

Ось, власне, і всі аргументи, що їх попервах можемо навести на користь поняття, про яке йдеться, а далі... Далі треба читати монографію.

У першому її розділі обґрунтовуються підстави введення цього поняття, розкриваються його сутність і зміст. Уводиться також похідне поняття – “форма соціально-психологічного мислення”. Пропонується оригінальна класифікаційно-генетична модель, що охоплює донаукові, протонаукові, власне наукові та позанаукові форми обговорюваного виду мислення, а також ті, які посідають проміжне місце між науковими і позанауковими, – ідеологічні та психотехнологічні.

Другий розділ презентує внутрішньодисциплінарні форми соціально-психологічного мислення, тобто ті, якими послуговується наукова соціальна психологія. Як такі розглядаються насамперед історіографія соціально-психологічної думки і теорії, що склалися в соціальній психології, а також окремі наукові підходи – суб’єктно-вчинковий, гендерний, так звана школа соціальної архетипіки. Презентація цих підходів, котрі демонструють дещо відмінне бачення авторами предметного змісту соціальної психології та способів його розкриття, виконує, можна сказати, ілюстративну функцію і жодною мірою не претендує на вичерпне оприявлення всіх внутрішньодисциплінарних форм, що й неможливо зробити в межах одного розділу. Тому ми й не намагалися узгодити висвітлені підходи між собою чи з рамковою концепцією монографії. Це дасть змогу побачити як багатство та розмаїття соціально-психологічного знання, так і його плюралістичність, наявність у ньому певних суперечностей, яких не вважаємо за потрібне приховувати.

У третьому розділі розгортається картина побутування соціально-психологічного мислення у позанаукових та згаданих вище проміжних формах. Простежено зародження й розвиток цього виду мислення у міфології та художній літературі. Проаналізовано ідеологію як форму соціально-психологічного мислення, особливості його функціонування у бізнесовому середовищі, у сферах психотерапії, маркетингу, реклами тощо.

Останній, четвертий, розділ присвячено взаємодії соціальної психології як науки з іншими формами соціально-психологічного мислення. Обґрунтовано потребу співвіднесення траєкторій її розвитку з культурно-історичними циклами суспільного буття, шляхи розширення та збагачення, наповнення новим змістом її функцій тощо. Головний висновок, що випливає із цього завершального розділу, – позиціонування соціальної психології не як інституціалізованого симбіозу наукових та позанаукових пізнавальних традицій чи такого собі наддисциплінарного монстра, а скоріше в ролі провідного фактора у просторі соціально-психологічного мислення, диригента в ансамблі розвитку його найрізноманітніших форм.

Ми не переоцінюємо значення нашої монографії, усвідомлюємо її недоліки, певну фрагментарність. І все ж сподіваємося, що вона знайде читача не лише серед науковців, які розробляють проблеми соціальної психології, викладачів цієї дисципліни, студентів та аспірантів, а й серед усіх, хто розуміє, що в основі будь-якої людської діяльності – як наукової, так і практичної – завжди лежить мислення. Тож кожен крок у напрямку пізнання його видів, формовиявів та закономірностей сприяє, хоча б якоюсь мірою, поступові людства.

Авторський колектив висловлює щире вдячність шановним рецензентам Л. М. Карамушці та Т. М. Траверсе за слушні зауваження і корисні поради, а також нашій колезі І. І. Ревері – за неоціненну допомогу в підготовці рукопису до друку.

1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ У ГНОСЕОЛОГІЧНОМУ І СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРАХ

Мабуть, треба бути аж надто великим оптимістом, аби стверджувати, що сьогодні соціальна психологія (як і будь-яка інша соціогуманітарна наука) повною мірою задовольняє суспільні запити. На жаль, це далеко не так. Тож усвідомлення цього не вельми втішного факту актуалізує потребу уточнення змістового обсягу соціально-психологічного знання, потенційних можливостей та перспектив розвитку соціальної психології як науки і специфічної сфери практичної діяльності. Така потреба зумовлює, своєю чергою, посилення інтересу до методологічних рефлексій з приводу не лише сучасного стану, а й минулого соціально-психологічної думки. Увагу дослідників дедалі більше привертають уроки її історії, осмислення яких справедливо вважається однією з головних передумов дальшого поступу в пізнанні психологічних механізмів і закономірностей суспільного життя [46; 351; 353; 392; 395; 406].

Проте суттєвою вадою цих наукових розвідок є зосередженість переважно на порівняно короткому періоді власне історії соціальної психології як окремої дисципліни. У кращому разі вдаються до аналізу її так званої передісторії, не сягаючи зазвичай у глибину віків далі епохи Просвітництва [406]. При цьому передісторія соціальної психології аналізується суто як сукупність наукових чи протонаукових форм знання, що навряд чи можна вважати виправданим. Адже намагання пізнати соціально-психологічні явища та опанувати їх мали місце в історичному минулому і здійс-

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

нюються сьогодні не лише в наукових, а й у численних позанаукових формах.

“Ще в давнину люди могли викликати один у одного певні психічні стани (перед полюванням, війною), володіли механізмом створювати “психологічне зараження”, формувати почуття “Ми” та “Вони”. Все це передавалося з покоління в покоління через обряди, традиції, ритуали, малюнки, танці, різні табу і т. ін. Відомо, що в стародавньому Римі, Греції використовувалось мистецтво як інструмент психологічного впливу на людей. Поширеними були також прийоми впливу ораторського мистецтва на маси”, – пише В. В. Москаленко [209, с. 19–20]. Позанаукові форми не лише з’явилися раніше наукових і не лише співіснували з ними, а й нерідко переважали їх за глибиною осягнення певних соціально-психологічних феноменів чи принаймні ініціювали пізнання цих феноменів у науковий спосіб. Це стосується, скажімо, такої позанаукової форми, як художня література. Можна послатися хоча б на досвід одного з перших дослідників психології натовпу М. К. Михайловського, який спирався у своїх працях на відповідні епізоди славнозвісного роману Льва Толстого “Війна і мир” [205].

Невиправданість винесення різноманітних донаукових та позанаукових форм пізнання й опанування соціально-психологічних явищ за дужки аналізу з особливою очевидністю постає у світлі сучасних наукознавчих та культурологічних досліджень, з яких випливає, що жорсткі відмінності між науковим та позанауковим мисленням сьогодні помітно нівелюються, стираються [47; 48; 68; 176; 232]. У просторі культури, як наголошує В. О. Лекторський, різні способи мислення не просто співіснують, а взаємодіють один з одним, ведуть постійний діалог і змінюються в результаті цього діалогу. На його думку, саме тому межа між науковими та позанауковими формами мислення є гнучкою, змінною, історично варіативною, що спонукає до посилення взаємодії науки, особливо наук про людину, з іншими пізнавальними традиціями, репрезентованими міфопоетикою, художньою літературою, мистецтвом тощо [176].

Полишаючи на маргінесі соціально-психологічного знання “ненаукові” способи його отримання та використання, історичні розвідки в галузі соціальної психології не виконують належною

мірою своїх завдань, недостатньо працюють на перспективу: на їхній основі важко скласти адекватне уявлення про те, що здобула і які можливості не задіяла соціальна психологія у процесі свого становлення та розвитку, про коло проблем, якими вона може й повинна опікуватися, аби краще задовольняти суспільні очікування. Отже, нагальною є потреба вивчення й осмислення в єдиному теоретико-методологічному дискурсі всіх форм соціально-психологічної думки, які виробило людство впродовж своєї історії. А для цього необхідне поняття, що давало б змогу охопити все їх розмаїття. На наш погляд, таким поняттям може бути *“соціально-психологічне мислення”*, що зумовлює потребу його концептуалізації.

Почнемо з віднайдення *місця соціально-психологічного мислення серед відомих видів мисленнєвої діяльності*, нормативні уявлення про які закріплено в довідковій та навчальній літературі [109; 254; 256; 257].

1.1. Доцільність і прецеденти розгляду мислення за критерієм його об’єктної спрямованості

У загальній психології основні види мислення виокремлюють, як відомо, за критеріями: (а) форми, або, в іншій термінології, – способу; (б) характеру узагальнень; (в) характеру вирішуваних завдань; (г) ступеня розгорнутості; (д) ступеня новизни та оригінальності. За формою, чи способом, розрізняють наочно-дійове, наочно-образне і словесно-логічне (вербальне) мислення; за характером узагальнень – емпіричне і теоретичне мислення; за характером вирішуваних завдань – теоретичне і практичне, зокрема оперативне, мислення; за ступенем розгорнутості – інтуїтивне і дискурсивне (воно ж аналітичне) мислення; за ступенем новизни та оригінальності – репродуктивне і продуктивне мислення. При цьому останнє трактують також як креативне, творче, критичне тощо [256, с. 188–232].

Погляди на співвідношення виокремлюваних за наведеними критеріями видів мислення з часом істотно змінюються. Це стосується насамперед критерію форми, або способу, мислення. Трива-

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

лий час вважалося та подеколи вважається й дотепер, що ті його види, які пов'язані з оперуванням образами, є генетично нижчими за рівнем і тому відходять на “задній план” у процесі онтогенезу. Проте, як зазначає І. Д. Пасічник зі співавторами, існує й інший погляд на функціонування мислення як складного й різнопланового психічного процесу. Так, у низці досліджень ідеться про те, що потрібно вивчати наочне (яке оперує образами) і вербальне мислення не як “нижчий” і “вищий” ступені формування мисленнєвої діяльності, а як різні її види, що функціонують і розвиваються в тісному взаємозв'язку. Відображення й узагальнення зв'язків і відношень засобами наочного і вербально-логічного мислення відбуваються не на різних рівнях, а в різних формах: у наочних образах і поняттях, відповідно.

Наочне мислення, виникаючи на більш ранньому ступені онтогенезу, ніж мислення вербально-логічне, не залишається надалі на тому ж елементарному, низькому рівні, на якому воно спочатку перебувало. У процесі загального розумового розвитку людини на більш високий рівень підноситься і її наочно-образне мислення. Образне мислення, як основна форма думки в дитячому віці, не відмирає згодом як непотрібне, а продовжує функціонувати і в дорослих у більш розвинутій формі. Зокрема, у низці досліджень вивчалася взаємодія образних та поняттєвих компонентів у процесі формування інтелектуальної функції в дітей; при цьому виявилось, що образне мислення відіграє не менш важливу роль у загальному психічному розвитку дитини, ніж словесно-логічне. У подальшому наочні та вербальні види мислення розвиваються паралельно, взаємопроникаючи та збагачуючи одні одних. Найбільш високим рівнем розвитку наочних форм мисленнєвої діяльності вважають візуальне мислення, генетичними етапами формування якого є нижчі за ступенем узагальнення наочно-дійове та наочно-образне мислення [256, с. 197–198].

Піддається сумніву й жорсткий поділ мислення на репродуктивне та продуктивне. Обстоюючи цю тезу, посилаються на А. В. Брушлинського, який основним принципом будь-якої мисленнєвої діяльності вважав її недиз'юнктивність (неперервність), що полягає, зокрема, у базуванні продуктивних (творчих) рішень

на минулому, якщо можна так висловитись, репродуктивному досвіді розв'язання аналогічних задач [44].

Особливо багато уваги дослідники приділяють творчому характерові продуктивного мислення. При цьому бере гору тенденція трактувати творче мислення не як вид, а як вищу форму, вищий етап чи рівень розвитку мислення, на якому відбувається інтеграція різних його видів і форм. Такий підхід отримав назву інтегральної концепції [345].

Докорінної ревізії зазнали також погляди на співвідношення теоретичного та практичного мислення. До цього спричинилися новаторські на свій час роботи Б. М. Теплова, головна серед яких – “Розум полководця” [314]. Перед тим теоретичне мислення розглядалось як вищий ступінь мисленнєвої діяльності, доступний далеко не кожній людині, а практичне мислення прирівнювалося до предметно-дійового або до сенсомоторного інтелекту. Теплов уперше показав, що така думка глибоко помилкова. Практичне мислення відбувається в умовах дефіциту часу, небезпеки, високої відповідальності за прийняті рішення. Це також мислення, спрямоване на розв'язання дуже складної задачі – з невизначеними, змінними умовами, що вирізняються величезним числом елементів і властивостей, які необхідно врахувати. А головне – практичне мислення шукає рішення, невіддільного від виконання, тобто такого, що одразу реалізується. Таким чином, для Теплова практичне мислення – це не наочно-дійове мислення, а мислення, що регулює, визначає дію, воно “вплетене” в діяльність як керувальний, регулювальний компонент, його результати реалізуються в діяльності та випробовуються в ній. У наш час ідеї цього вченого плідно розвивають інші дослідники. Головний пафос їхніх праць полягає в тому, що практичне мислення “вирізняється спрямованістю на перетворення реальної дійсності, а не тільки на її пізнання чи пояснення” [256, с. 211].

Однак які б уточнення щодо згаданих видів мислення не робилися, дедалі очевиднішою стає принципова недостатність перелічених критеріїв їх виокремлення. Адже всі ці критерії характеризують мислення із суто формального, операціонально-процесуального погляду. За дужками залишаються його ніяк не менш, а,

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

можливо, й більш важливі змістові характеристики, що стосуються онтологічних вимірів об'єкта мисленнєвої діяльності та самопозиціонування і психічних станів її суб'єкта. Тому закономірно, що у процесі психологічних досліджень чимдалі частіше вивчаються види мислення, які “не вкладаються” в наведену систему формальних критеріїв. Це, приміром, такі види, як саногенне та патогенне, реалістичне та аутистичне мислення. Імплицитно вони відповідають поки що “не узаконеному” критерієві класифікації, який можна було б назвати критерієм суб'єктних преференцій (чи настановлень) мислення.

Номенклатура видів мислення швидко поповнюється й за рахунок термінів на кшталт “технічне мислення”, “конструкторське мислення”, “винахідницьке мислення”, “проектувальне мислення”. Ці види мислення вивчали Т. В. Кудрявцев [171], В. О. Моляко [208], П. Я. Якобсон [367], І. М. Семенов [272] та інші психологи. Їхні дослідження здійснювались, як правило, в межах з'ясування специфіки та особливостей формування певних видів професійної діяльності, що висувало на передній план об'єктні, тобто змістові (а не тільки процесуальні), характеристики притаманного їм мислення. Проте загалом ці характеристики у психологічній науці все ще залишаються значною мірою в тіні. Тим часом представники інших наукових дисциплін – як технічних, так і суспільних та гуманітарних – виявляють до них дедалі більший, якщо не сказати бурхливий, причому не поверховий, а засадничо-концептуальний інтерес, нерідко (і справедливо!) нарікаючи водночас на брак у психології відповідних напрацювань. У цьому важко не побачити нагальної не лише наукової, а й суспільної потреби класифікації видів мислення за їхньою об'єктною спрямованістю, а відтак і потреби їх цілеспрямованого систематичного вивчення. Отже, настав час запровадити *критерій об'єктної спрямованості видів мислення*¹.

¹ Принагідно зауважимо, що об'єктну спрямованість має також мегамислення як рефлексивний процес, своєрідне “мислення про мислення”. Проте ми тут його не розглядаємо, оскільки воно “не є окремим видом чи типом мислення, а визначає певну якість мисленнєвих процесів (наприклад, адекватність інтроспективних уявлень про власне мислення)” [256, с. 357].

На підставі цього критерію слід розмежовувати, порівнювати і досліджувати всі види мислення з домінуванням його об'єктних чи, як уважають деякі автори, змістово-функціональних характеристик [241; 242], що співвідносяться з певними сферами людської життєдіяльності, галузями суспільного виробництва, науковими дисциплінами. А сьогодні таких видів подибуємо в літературних джерелах уже доволі поважну кількість. Це щойно згадане технічне мислення (його ще називають проектним) та найчастіше порівнюване з ним художнє мислення, а також філософське, економічне, соціальне (і соціологічне), правове, адміністративне, політичне (і політологічне), математичне, технологічне, релігійне, міфологічне, езотеричне, магічне мислення тощо [88; 97; 101; 113; 116; 140; 234; 241; 242; 263; 307; 343].

Наведемо деякі приклади звернення до цих понять, їх осмислення та використання в різних науках, не ставлячи перед собою завдання ані всебічного аналізу, ані тим паче критики відповідних тлумачень та наукових підходів, а розглядаючи їх лише як певні аналоги та “підказки”, що можуть допомогти у розробленні теми, яка нас цікавить.

Соціологічне мислення. Про підвищену і, більше того, напружену увагу до нього з боку соціологічного співтовариства свідчать уже самі заголовки, які дають своїм публікаціям соціологи: “Чи мислимо ми соціологічно?” [206], “Соціологічне мислення: шляхи і труднощі формування” [42], “Про тягар і спокуси соціологічного мислення” [162] тощо. Його розглядають ні більше ні менше як “ключовий визначник ролі та місця соціології серед інших соціальних наук”, розуміючи під ним “особливий спосіб освоєння соціальної реальності, який проявляється і реалізується через конкретні стилі (манери) думання, кожен із яких визначається своїм гносеологічним потенціалом, поняттєво-термінологічним словником (апаратом), картиною зображення реальності, типом її розуміння” [116 с. 25–26].

Один із метрів російської соціології А. Г. Здравомислов зазначає, що соціологічне мислення може формуватися не лише заходами соціологічної освіти, а й на основі життєвого досвіду, тому

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

можна отримувати дипломи соціологічних навчальних закладів і не мислити соціологічно. Це міркування видається небезпідставним, хоча одразу ж постає питання: а чи можна мислити соціологічно, не отримавши соціологічної освіти? На думку згаданого автора, мабуть ні, оскільки він тут же формулює сім принципів соціологічного мислення, реалізувати які без спеціальної освіти вочевидь неможливо. Викладені, треба сказати, доволі розпливчасто ці сім принципів можна звести до таких тез:

- орієнтація на теорію соціальної дії Т. Парсонса, що склала основу так званого ортодоксального консенсусу в соціології, як на базову характеристику соціологічного мислення;
- уміння схоплювати різні рівні соціального світу, реконструювати його багатомірність;
- розуміння всіх відносин у суспільстві, навіть відносин співпраці, як таких, що містять у собі потенційний або нерозвинутий конфлікт (це тягне за собою визнання соціології конфлікту як другої базисної, поряд із теорією Парсонса, концептуальної засади соціологічного мислення);
- спрямованість на виявлення співвідношень очікуваних актором і не передбачених ним наслідків його соціальної дії, які, однак, може передбачити соціолог;
- усвідомлення того факту, що соціальна дія як певне “практичне послання” завжди має свого адресата, і він може виступати її опонуючим контрагентом;
- урахування закону доданої вартості (за Н. Смелзером);
- розуміння поточних подій як таких, що завжди розгортаються в конкретному соціокультурному контексті [113].

Саму свою науку соціологи позиціонують як певний спосіб мислення, що майже двісті років конкурує з іншими соціально-теоретичними настановами, передусім економіки та психології [226, с. 4]. Соціологічний спосіб мислення – це швидше підхід, метод, ніж набір готових висновків і рецептів, зауважує О. О. Бороноев. Як і кожна соціогуманітарна наука, соціологія має свій підхід до суспільства, своє поле збирання інформації, що базується на тих поняттях, які визначено її предметом [42, с. 8–9]. Центральними категоріями соціологічного мислення, на думку К. М. Ольховикова та Г. П. Орлова, є людина, мова і культура, кот-

рі витлумачуються в термінах успіху (або прогресу) та передбачуваності (або порядку) [226, с. 11].

“Соціологічне мислення, – вважає М. О. Мнацаканян, – починається тоді, коли ми дізнаємося, що людські дії поділяються на певну кількість різних типів. А типи людської діяльності визначаються не тим, де, в якій сфері суспільного життя діє людина, а внутрішнім сенсом функціонування тих суспільних відносин, тих сфер життя, де діє людина, виконуючи особливі функції, завдання, ролі”. При цьому соціологічне мислення має свою логіку, яка “показує, що соціальна поведінка, дії людини є елементами ширших структур – груп, спільнот, соціальних інститутів, у яких люди пов’язані різними мережами і нитками взаємної залежності” [206, с. 75].

Політичне мислення. Цей термін використовують у двох значеннях. По-перше, в сенсі характеристики політичного теоретизування, політичної думки (прикметним рубежем її розвитку вважають 40-ві – 50-ті роки ХХ ст., коли А. Ейнштейн, Б. Рассел та інші видатні вчені запропонували концепцію нового політичного мислення, яку було викладено у програмних документах так званого Пагуоського руху; відтоді під новим політичним мисленням розуміють сукупність принципів, що відображають загальнолюдську потребу у виживанні, ненасильницькому вирішенні глобальних проблем, добросусідстві). По-друге, цей термін позначає психічний процес, що полягає у відображенні політичної дійсності у формі оцінкових суджень, прогнозів, політичних уявлень. Останні тлумачаться як утвори повсякденної свідомості, що становлять продукт політичного мислення і водночас є базою для нього, оскільки фіксують попередній досвід політичних взаємодій і спроб осмислення політичної дійсності. Наголошується, що політичне мислення оперує не лише знаковими моделями, а й перцептивними категоріями – поряд зі свідомими інформативними компонентами в конструюванні картини політичної дійсності бере участь так зване політичне несвідоме, що дістає вияв у таких формах, як новітня міфологія, обряди і ритуали, фолк-теорії, ідеологічні побудови, ментальна традиція, схеми та алгоритми смислотворення [101; 269; 324; 389; 404].

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

Робляться спроби виокремлення основної функції та основних процедур політичного мислення. На думку І. В. Жадан, основною його функцією є відображення політичної реальності як діяльності, спрямованої на регулювання взаємовідносин між індивідами, соціальними групами (професійними, конфесійними, етнічними тощо) та політичними силами, що виражають їхні інтереси. А основні процедури політичного мислення ця авторка вбачає у проблематизації, інтерпретації, репрезентації та категоризації [101].

Розрізняють послідовний, лінійний і системний типи політичного мислення. Послідовному типові властиві: відсутність причинового зв'язку явищ політики; оцінювання ситуації в категоріях індивіда, а не групи; інтерпретація окремих дій політичних акторів без урахування взаємозв'язків між такими діями. Для лінійного типу характерні порівняно вищий, ніж у попереднього типу, рівень аналізу політики як ієрархічно структурованого простору значень, оцінювання учасників політичної взаємодії за їхніми діями, а також самоідентифікація з певними політичними ідеями, цілями тощо. Третьюму типові, тобто системному політичному мисленню, властивий підхід до аналізу політики як системи регулятивних дій, що формується на основі декларованих принципів і спрямована на досягнення соціальної мети. Політичні актори з таким рівнем мислення самостійно формують свої очікування та ухвалюють політичні рішення, маючи високий ступінь рефлексивності й чутливості до суперечностей [101; 269]. Можна припустити, що саме третій тип притаманний мисленню професійних політиків і – з певними модифікаціями – науковців, які досліджують політику.

Нерідко вельми вдалі описи процесу політичного мислення подибуємо й у масовій періодиці. Так, в одній зі своїх численних газетних публікацій відомий український державний діяч і вчений В. П. Горбулін висловлює стурбованість із приводу можливої загрози для України, яка може виникнути, якщо новообрані керівники Франції та Німеччини не зроблять належних висновків із наявної ситуації і заспокоюватимуть себе тим, що нову світову реальність вони нібито вже прийняли й адаптувалися до неї. І відтак пише: “Такий спосіб мислення може бути наслідком лише однієї обставини – невпевненості. Невпевненості в тому, що коли почати вживати якісь дії – чи не стане гірше? Невпевненості в тому, чи

варто визнавати нову реальність? Невпевненості в тому, чи зможуть вони відповісти на ці нові виклики та загрози? Саме ця невпевненість – найгірший ворог Європи і найкращий союзник Росії. Гранично чесно про цю проблему Заходу говорить британський політолог Е. Лукас: “Ми – я маю на увазі Захід – стикаємося з проблемами в стосунках із ним (Путіним. – *Авт.*), часто йому програємо не тому, що ми об’єктивно слабкі, а тому що ми слабовольні...” [75]. Наведена, якщо можна так висловитись, подвійна цитата яскраво демонструє, що політичне мислення найтіснішим чином пов’язане з емоційними та вольовими процесами, котрі справляють на нього значний ба навіть визначальний вплив.

Художнє мислення. У літературознавчих та мистецтвознавчих працях воно посідає дедалі помітніше місце. Його розглядають як “ідеальне начало естетичної і художньої діяльності людини, основу художнього пізнання та освоєння нею дійсності” [242]. З приводу природи та особливостей художнього мислення різними авторами висловлюються дещо відмінні погляди, проте загалом сучасна літературознавча та мистецтвознавча думка відходить від його традиційного тлумачення як суто “мислення в образах”.

Так, О. П. Поліщук указує на тісний зв’язок художнього мислення з мисленням практичним [241; 242]. Рішуче обстоює тезу про те, що художнє мислення не слід зводити до образного, також Г. Д. Клочек, який, проаналізувавши низку публікацій із цієї проблеми, підсумовує, що “художнє мислення треба розуміти як складну комбінацію конкретно-образних (наочних), абстрактно-теоретичних (понятійних) і практичних елементів мислення” [140]. При цьому він посилається, зокрема, на В. С. Брюховецького, котрий ще у 1980-х роках стверджував: “Можна простежити, як абсолютизація одного з психічних елементів при визначенні природи художнього мислення поступово змінювалася уявленням про діалектичну єдність всіх трьох видів. З’являються способи об’єднати їх як невідимий продукт людського інтелекту з виявленням у ньому певних домінантних моментів” [45, с. 87].

Такий домінантний момент Г. Д. Клочек убачає передусім у тому, що художнє мислення спрямоване не лише на осмислення

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

дійсності, а й на якомога повніше вираження осмисленого. “Ось чому, – переконує дослідник, – завжди гостроактуальною для художнього мислення є проблема форми вираження... Треба врахувати, що вона включає у себе і момент естетичного впливу на читача. Для наукового і практичного мислення форма вираження не є такою актуальною. Звичайно, кожна наука виробляє свою мову і вона завжди вимагає з боку учених серйозної уваги до себе. Мислення в тій чи тій науці неможливе без оволодіння її мовою. Але треба бачити особливу складність мови, що виражає художнє мислення” [140]. Отже, за Г. Д. Клочоком, головний шлях до пізнання особливостей художнього мислення лежить через вивчення його виражальної системи.

Як і у випадку з політичним мисленням, розрізняють певні типи¹ художнього мислення. Але не за його рівнем, а за критерієм “змістово-функціонального навантаження”: художньо-проектне, художньо-образне та художньо-експресивне мислення [241]. Провідною функцією художньо-проектного мислення, сферою застосування якого є прикладні та декоративно-вжиткові мистецтва, промисловий дизайн та художнє моделювання одягу тощо, О. П. Поліщук вважає практично-прагматичну, що поєднується з інформаційно-орієнтувальною. У художньо-образному мисленні, яке використовується в художній творчості з вираженим особистісним началом (наприклад в образотворчому мистецтві), на думку цієї ж авторки, головну роль відіграють ігрово-розважальна та компенсаторно-гедоністична функції, а в художньо-експресивному мисленні, яким послуговуються споживачі творів мистецтва, – суто компенсаторно-гедоністична функція [див. там само]. Мабуть, із такими далеко не безспірними потрактуваннями провідних

¹ Очевидно, що в таких випадках, коли йдеться про внутрішній поділ певного виду чи типу мислення (політичного, художнього, технічного тощо), доречніше було б говорити про його підвиди або підтипи. Для позначення останніх ми, як буде показано далі, віддаємо перевагу поняттю *форми*, що, згідно з тлумачним словником української мови, охоплює тип, будову, спосіб організації будь-чого, зокрема спосіб побудови думки [51, с. 1328]. Але поки що в оглядах літератури дотримуємось авторської термінології.

функцій перелічених типів художнього мислення навряд чи пого-
дяться всі мистецтвознавці. Проте ми, як було обумовлено вище,
утримаємося від критики, тим паче що сама ідея типологізації
різновидів певного виду мислення за критерієм функціонального
навантаження має безперечне право на існування.

Аналізуючи художнє мислення, виділяють у ньому й інші
підвиди (видові форми), на позначення яких використовують
похідні поняття. Наприклад, поняття “художнє мислення автора”,
котре розглядають як мікросистему відносно макросистеми – ху-
дожнього мислення певної культурної епохи. Поряд із цим удають-
ся до низки дотичних до художнього мислення допоміжних понять,
таких як “художнє бачення” (під ним мають на увазі перцептивні
процеси автора художнього твору), “картина світу митця”, “худож-
ня перспектива”, “спрямованість художнього мислення”, “образ
автора” тощо. До речі, зауважують, що образ автора створюється
на основі не лише даних, добутих безпосередньо з тексту, а й ба-
гатьох “позатекстових” джерел, які дають уявлення про його
особистість, психофізіологічні особливості, про час, коли формува-
лися його погляди [140].

Технічне мислення. У ньому вбачають основу розвитку техніч-
них знань і здійснення технічної діяльності, а також формування
специфічної інженерно-технічної субкультури [88; 343]. Сучасне
технічне мислення розглядають як нерозривно пов’язане з науко-
вим мисленням, зауважуючи водночас, що воно застосовує загаль-
нонаукові принципи (аналізу, синтезу, абстрагування) більш утилі-
тарно і в щільнішому зв’язку з результатами безпосередньої склад-
ноорганізованої людської практики. Разом із тим наголошують, що
в межах технічного мислення абстрактні мисленнєві акти поєдну-
ються з образним мисленням, котре “за всіма уявленнями про мен-
тальність технічних працівників має обов’язково бути присутнім у
їхній практиці” [343, с. 52]. Іншими словами, тут (як і на прикладі
художнього мислення) переконуємося знову ж таки в неможливості
зведення змістово визначеного виду мислення до якогось одного
операціонально-процесуального способу здійснення мисленнєвої
діяльності.

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

“Конкретизованість актів технічного мислення та його утилітарність передбачають чітко вивірені межі мисленнєвого поля, оформлення у вигляді ментальних схем, у яких логіку руху думки буде спрямовано в напрямку максимального виключення малозначущих підстав. При цьому критерієм значущості виступає спроможність чи неспроможність думки розкрити в собі потенціал складно-організованої праці. Технічне мислення важковідділюване від технічних засобів виробництва, оскільки воно формується як продовження комплексного освоєння людиною цих засобів, інакше його “конкретна” складова зазнала б деградації”, – пише С. В. Чащин [343, с. 51]. Він же виокремлює специфічні принципи та засади технічного мислення: просторовість (поєднання конкретних і абстрактних сторін), науковість (верифіковуваність та фальсифіковуваність результатів мисленнєвого акту), практичність [там само, с. 55].

Особливий інтерес становить стаття С. В. Дегтярьова, присвячена трьом основним, на його думку, типам технічного мислення, до яких він відносить: повсякденне ненаукове (яким володіє практично кожна психічно нормальна людина); класичне наукове (засноване на протиставленні суб'єкта та об'єкта пізнання) і сучасне наукове (діалектичне за своїм характером мислення, що передбачає взаємовплив суб'єкта і об'єкта пізнавальної та практичної діяльності) [88]. Ці типи аналізуються не лише (і не стільки) з погляду наявних між ними і, зрештою, очевидних відмінностей, а передусім в аспекті їхньої єдності. Як доводить автор статті, вони є однаково необхідними і не виключають, а скоріше доповнюють один одного, утворюючи специфічну цілісність – систему технічного мислення.

Ця система може бути представлена як сукупність низки форм, а саме:

- ідеомоторно-сенсорної;
- образно-модельної;
- алгоритмово-рецептурної;
- логічно-теоретичної.

Далі С. В. Дегтярьов виокремлює шість ознак єдності всіх трьох типів технічного мислення і відповідно технічного знання:

1) єдність поняттєвого апарату (“механізм”, “операція”, “виготовлення” і т. ін.);

2) єдність ідеалів, що задають технічному мисленню цільове спрямування та сприяють виробленню критеріїв оцінювання технічного знання і технічного мислення (ідеал “вічного двигуна”, абсолютно безвідходна технологія, повністю автоматизоване виробництво тощо);

3) єдність законів та закономірностей, що їх відкривають у процесі свого розвитку технікознавство і технічні науки, породжуючи єдині цільові настанови, принципи, норми і стереотипи технічного мислення;

4) зумовленість технічного знання і мислення потребами розвитку продуктивних сил суспільства;

5) зумовленість технічного мислення та його результатів (до певної міри, звичайно) усім облаштуванням суспільного життя – політичною надбудовою, традиціями, моральними нормами, естетичними уявленнями, розвитком філософської та наукової думки;

6) єдність наявної “техносфери” як основного об’єкта відображення і цілісність загальної “технічної картини світу”.

“Наявність власного поняттєвого апарату, законів, ідеалів, оцінок, стереотипів, а також взаємозв’язок з іншими формами мислення й типами знання та водночас незвідність до них засвідчують системний, цілісний характер технічного знання і технічного мислення, їхню *єдність* як особливих утворів у сукупному знанні й мисленні людства”, – робить висновок дослідник. І цей висновок видається вельми суттєвим.

Підходи до висвітлення розглянутих видів мислення, як бачимо, істотно різняться, як різняться й самі розглянуті види. Проте в цих підходах можна побачити й чимало спільного чи принаймні схожого (з’ясування сутності того чи того виду мислення, виокремлення його головних ознак, принципів, функцій, основних, похідних та допоміжних понять, типологізація різновидів, констатація специфічного поєднання операціонально-процесуальних характеристик, відтворення єдиної логіки розгортання та розвитку тощо), отже, їх можна тією чи іншою мірою брати до уваги, так би мовити, відштовхуватись від них, розробляючи й поняття “соціально-психологічне мислення”.

На нашу думку, у шерезі понять, що характеризують види мислення за критерієм об'єктної спрямованості, соціально-психологічне мислення має своє “законне” право на існування. Але аргументи на його користь вочевидь будуть вагомішими, якщо ми спочатку переконаємось у правомірності ширшого за предметно-змістовим обсягом *родового поняття*, яким є поняття “психологічне мислення”, побачимо, що потребу цього родового поняття починає усвідомлювати психологічна наука в цілому, що воно, як то кажуть, не чуже їй. До такої переконаності зобов'язує галузевий статус соціальної психології¹, яка посідає своє окреме, але, звісно ж, не ізольоване місце в системі психологічного пізнання.

1.2. Наукова спадщина В. А. Роменця як підстава для введення родового поняття “психологічне мислення”

Осмислення наукової спадщини видатного українського психолога В. А. Роменця сьогодні відбувається в найрізноманітніших напрямках [7; 255].

Усебічно аналізуються його, так би мовити, безпосередні, у певному сенсі завершені наукові досягнення, до яких належать, з одного боку, новаторська, безпрецедентна за широтою охоплення предмета і глибиною узагальнень версія всесвітньої історії психології, з другого – фундаментальна філософсько-психологічна теорія вчинку, теорія історичної психології та оригінальне психологічне вчення про природу і механізми творчості. Цього, безперечно, з надлишком вистачає, аби віддавати йому шану як автору, що залишив яскравий слід у вітчизняній і світовій психології. Проте справжній масштаб постаті вченого вимірюється, на нашу думку, не лише його безпосередніми науковими досягненнями, хоч би якими великими вони були, а й можливістю віднайдення в них

¹ Наше обґрунтування наукового статусу соціальної психології як однієї з базових галузей психологічної науки див. у [118].

опертя для розроблення проблем, що мають більш загальне методологічне значення.

Однією з таких проблем вважаємо проблему психологічного мислення, з яким мислення соціально-психологічне, що цілком очевидно, перебуває у родо-видових відношеннях. Праці В. А. Роменця, як нам видається, містять вагомні підстави для постановки цієї проблеми і дають змогу рухатися далі в напрямку її вирішення.

По-перше, істотним є вже те, що Володимир Андрійович писав не історію психологічної науки, а саме *історію психологічної думки*. Через те йому було байдужим і, скажемо прямо, чужим загальноприйняте (запроваджене ще Г. Еббінгаузом) розмежування передісторії та власне історії психології. У цьому розумінні його історико-психологічні праці навіть зовні (за назвами розділів) різюче відрізняються від книг інших істориків психології. Так, якщо М. Г. Ярошевський жорстко поділяє свою монографію на дві частини – “Психологія в надрах філософії та природознавства” і “Розвиток психології як самостійної науки” [371], то в Роменця нічого подібного не знаходимо, адже головним для нього було простежити логіку руху психологічної думки в її безпосередньому соціокультурно зумовленому змістовому вираженні, а не з огляду на ті чи ті способи (конвенціонально закріплені процедури) отримання психологічного знання, які неминуче виходять на перший план або й набувають присмаку самодостатності, коли автор виокремлює власне історію психології як науки.

Ми цим, звичайно, не хочемо сказати, що інші, відмінні від роменцівського, підходи до висвітлення історії психології не мають права на існування. Вони правомірні й доконечно потрібні, оскільки будь-яку наукову дисципліну в її актуальному функціонуванні спосіб (процедура) отримання знання цікавить не менше, ніж саме знання. Проте унікальний підхід Володимира Андрійовича (він називав його культурологічним [266, с. 40]) важливий тим, що дає змогу абстрагуватися від специфічної (читай – вузькодисциплінарної) проблематики наукоцентрованих підходів, позбутися властивих їм упереджень щодо позанаукових та іншонаукових способів пізнання і тим самим підвестися на вищий рівень узагальнень, по-

чути, за образним висловом Роменця, мелодію розвитку психологічної думки, а не окремі звуки [там само, с. 905].

По-друге (що випливає з першого), В. А. Роменець радикально розширив джерельну базу історико-психологічного дослідження. Реконструюючи всесвітню історію психології, він повсякчас звертався до творів не лише філософів і природодослідників, а й письменників та інших діячів культури. На перший погляд, у такому зверненні нічого незвичайного немає: творами художньої літератури, як відомо, широко послуговувались і послуговуються сьогодні багато психологів. Розлогими уривками з них та їх переповіданнями щедро пересипана, наприклад, відома книга К. Леонгарда “Акцентуйовані особистості” [177]. Проте до Роменця посилання психологів на художню літературу виконували зазвичай радше ілюстративну функцію, ніж були джерелом психологічних знань. У нього ж видатні письменники посідають місце в пантеоні авторів психологічних ідей та одкровень *поряд* із класиками психологічної науки, філософами та природодослідниками. Не зупиняється він і перед тим, щоб вивищити декого з літераторів навіть до рангу творців психологічних теорій (приміром, пише, що К. Гамсун, Г. д’Анунціо та Р. Кіплінг запропонували індивідуалістичну теорію героїчного [264, с. 42]). Утім, кардинальному переосмисленню в контексті історії психології піддається ним і класична філософська спадщина. Чого варта хоча б характеристика філософії історії Гегеля як насамперед психологічного твору! [там само, с. 928]. На такі оцінки доти не зважувався ніхто із психологів та не зважається й дотепер. Іншими словами, Роменець послідовно обстоював ідею рівноправності різних способів пізнання психологічної реальності, які називав різними “видами психології” [265, с. 40] або різними “формами відображення людини” [264, с. 61]. І цілеспрямовано відшукував їх скрізь, де тільки міг, – у філософії, художній літературі, народному світогляді.

По-третє, вчений утверджував ідеї взаємодії та взаємодоповнювальності цих способів, оскільки був переконаний, що “наука не може своїми методами вичерпати повністю все багатство природи людини, її душі” [266, с. 40]. Причому взаємодія способів пізнання психологічної реальності розглядалася ним як у діахронному, так і синхронному аспекті, що теж разюче відрізняє його праці від ін-

ших версій історії психології. Адже інші автори здебільшого обмежувалися висвітленням психологічних поглядів видатних мислителів і діячів культури (від Аристотеля до Гегеля і Достоевського) тільки тих історичних епох, які передували оформленню психології як самостійної науки, а далі її історія складалася лише з імен учених, що ідентифікували себе як психологи (починаючи з Вундта). Натомість у Роменця і в період власне історії психології, коли вона вже є окремою наукою, імена психологів, так би мовити, рафіновано наукового штибу (К. Левіна, Ж. Піаже, Л. Фестінгера, Л. С. Виготського, О. М. Леонтєва, Г. С. Костюка, Д. М. Узнадзе та ін.) комплементарно уживаються (хоч і не завжди “мирно”) з іменами таких їхніх сучасників, як, скажімо, А. Камю, А. Тойнбі, Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, М. М. Бахтін, Ф. Марінетті, А. Франс, Р. Роллан, Ст. Цвейг.

Як бачимо, на відміну від своїх колег – навіть тих, що декларували принцип взаємодії різних способів психологічного пізнання, приміром російського історика психології М. С. Роговіна [262], Володимир Андрійович не лише декларував цей принцип, а й емпірично підтвердив його продуктивність у процесі реконструкції розвитку психологічної думки. Це давало право критикувати того ж Роговіна за те, що той “традиційно дещо розриває історичний зв’язок між міфологічною, філософською та науковою психологією”, і проголосити засадничу тезу, згідно з якою “рання синкретична практика, міфологія, філософія, наука не стоять одна за одною як вагони на залізничній колії”, а “є дійсними моментами пізнання і запліднюють одна одну” [266, с. 923–924].

Нарешті, по-четверте, суттєвим в аспекті обговорюваної проблеми є те, що, реконструюючи всесвітню історію психологічної думки, В. А. Роменець природним чином прийшов до поняття “психологічне думання”, чи “психологічне мислення” (ці терміни вживалися ним як синоніми), хоча й не визначив його. Уведення цього поняття тягне за собою й потребу запровадження похідного поняття – “форма психологічного мислення (або думання)”, якому мають поступитися місцем менш вдалі аналоги (на кшталт тих же “видів психології” чи “форм відображення людини”).

Зрозуміло, що, будучи галуззю психологічної науки, потребує таких понять (основного та похідного) і соціальна психологія.

Маємо зауважити також, що окреслені вище методологічні ідеї В. А. Роменця вочевидь суголосні з новітніми наукознавчими студіями, які констатують тенденцію стирання жорстких відмінностей між науковим та позанауковим мисленням, що притаманна добі Постмодерну [48; 176; 232]. Хтозна, чи були ці студії достеменно відомі Володимирові Андрійовичу (принаймні прямих посилань на них не знаходимо). Але це в жодному разі не говорить проти нього. Навпаки, наявна співзвучність слугує додатковим підтвердженням своєчасності та евристичності його ідей. У їхньому річищі розгортається й викладена далі концепція соціально-психологічного мислення.

1.3. Сутність і зміст поняття “соціально-психологічне мислення”

До радянського й затим пострадянського наукового дискурсу поняття “соціально-психологічне мислення” потрапило після виходу в світ перекладеної російською мовою книги авторів з колишньої Німецької Демократичної Республіки Г. Гібша та М. Форверга “Вступ до марксистської соціальної психології” [69]. Ці автори особливо не переймалися змістом словосполучення *Sozialpsychologisches Denken* (соціально-психологічне мислення). Уживши його, можна сказати, мимохідь, вони дали коротке визначення соціально-психологічного мислення як “одного з аспектів усеохопної роботи думки, що має на меті зрозуміти і сформулювати відношення людини до більших соціальних структур” [там само, с. 13].

Зайве доводити, що таке визначення є не лише дещо розпливчастим, а й однобічним, і вочевидь недостатньо відбиває специфіку означуваного виду мислення. Одразу ж виникають запитання: чому саме відношення людини до “більших соціальних структур”, а не, приміром, вплив цих структур на людину? І чому взаємини людини із соціальними структурами становлять об’єкт саме соціально-психологічного, а не соціологічного чи філософського мислення?

Не знімають подібних запитань, а лише породжують нові й спроби перевизначення обговорюваного поняття, які робили час від часу інші вчені, зокрема українські [209; 227; 387; 447]. Наприклад, В. В. Москаленко тлумачить соціально-психологічне мислення як “певний спосіб сприйняття і пояснення подій, явищ, станів, які людина може спостерігати у себе і в навколишньому світі (напевне, мається на увазі соціальний світ. – *Авт.*)” [209, с. 20], а Л. Е. Орбан-Лембрик розуміє під соціально-психологічним мисленням “певний спосіб сприймання й пояснення подій, явищ, станів, які вона (людина. – *Авт.*) може спостерігати як у себе, так і в людей, які її оточують, та в соціумі” [227, с. 7]. Природно, такого штибу визначення не відповідають скільки-небудь строгим вимогам до наукових дефініцій, не кажучи вже про повноту відображення сутнісних характеристик означуваного явища. І, мабуть, не випадково це поняття й досі вживається здебільшого так само мимохідь, принагідно, як і свого часу Г. Гібшем та М. Форвергом.

Отже, поняття “соціально-психологічне мислення” потребує науково коректної дефініції, яка б розкривала його сутність та зміст, без чого годі сподіватися, що воно дістане “постійну прописку” в науковому дискурсі соціальної психології, а його формовияви стануть предметом спеціальних досліджень. Тим часом потреба в такій “прописці” і в таких дослідженнях напевно існує, адже в інших науках, як видно з викладеного вище, аналогічні поняття (соціологічне мислення, художнє, технічне тощо) давно посідають помітне або й чільне місце у поняттєво-категоріальному апараті й активно використовуються у працях як теоретико-методологічного, так і прикладного спрямування.

Що ж стосується соціальної психології, то тут проблематику властивого їй способу мислення на сьогоднішній день найбільш детально проаналізовано російським ученим Б. Д. Паригінім [234, с. 28–31]. Цей відомий соціальний психолог не ставив за мету визначити самé поняття, про яке йдеться, вважаючи розроблення його смислового значення та з’ясування зв’язків з близькими поняттями й категоріями завданнями, котрі ще потребують усебічного вивчення. Та це жодною мірою не применшує значущості й актуальності багатьох висловлених ним тез та положень. Зокрема, він

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

наголошував, що серед інших складових концептуального апарату соціальної психології (принципи, категорії, закони, теоретичні побудови) соціально-психологічному мисленню належить особливе місце; вчений називав його універсальним інструментом соціальної психології, головним з-поміж її засобів; співвідносив з усіма методами, якими вона послуговується (маючи на увазі методи як теоретичних та емпіричних досліджень, так і впливу та контролю); вбачав у ньому “своєрідну позицію підходу до явищ, котрі вивчаються, та їх пояснення, що лежить в основі розуміння всіх елементів методології, феноменології та праксиології даної науки” [там само, с. 31].

Однак суттєвою обмеженістю поглядів Б. Д. Паригіна на соціально-психологічне мислення видається те, що він трактував його як суто професійне мислення соціального психолога, яке базується виключно на раціональних, абстрактно-логічних засадах, більше того, категорично протиставляв йому бодай якісь альтернативні форми пізнання соціально-психологічних явищ як такі, що, мовляв, відступають від “вимог раціональної обґрунтованості або логічності міркувань”, нехтують “роботою з поняттями і категоріями”, підмінюють “емпірично верифікований досвід і результати досліджень плодами екзальтованої уяви” [там само, с. 29]. Ці трактування проводять жорстку лінію демаркації між науковим і позанауковим мисленням, що ставить соціальну психологію в доволі невіграшну позицію конфронтації не лише з крайнощами постмодерністського методологічного дискурсу, а й з його плідними відкриттями та напрацюваннями.

Маємо зауважити, втім, що тенденція зводити певний вид мислення, яким послуговується та чи та наукова дисципліна, до суто професійного простежується не тільки у працях Б. Д. Паригіна і не тільки в соціальній психології. Вона є панівною і в суміжній галузі – у соціології, де розрізняють соціальне і соціологічне мислення. Перше, за визначенням соціологів, – це різновид людського мислення, що продукує нерозчленовані, синкретичні знання про людину й суспільство суто споглядальним або теоретичним шля-

хом¹, а друге – професійний вияв мислення соціального, його особлива форма, зумовлена професійно-дослідницькою діяльністю фахівця-соціолога [116; 307].

Ми ніскільки не заперечуємо правомірності таких підходів, тим паче коли їх використання додає щось істотне до теорії та методології конкретної науки. Проте вважаємо, що вони все ж у певному сенсі збіднюють евристичний потенціал відповідних понять і, зрештою, можуть порушувати єдність і внутрішній взаємозв'язок тих уявлень людей про пізнавану реальність, що стоять за цими поняттями. Тому більш продуктивно видається, наприклад, наведена вище точка зору, сформована у процесі вивчення технічного мислення одним із його дослідників Є. В. Дегтярьовим. Нагадаємо, він, послідовно проаналізувавши основні типи цього мислення – повсякденне ненаукове, класичне наукове і сучасне наукове технічне мислення, – переконливо показав єдність їхніх ідеалів, законів та закономірностей і так званої технічної картини світу. Гадаємо, цей приклад варто наслідувати й соціальній психології.

Поняття соціально-психологічного мислення недоцільно співвідносити лише з професійною діяльністю соціальних психологів ще й тому, що в такому разі воно фактично збігається з поняттями парадигми, наукового напрямку чи підходу, стаючи відтак ніби надлишковим, зайвим. І, мабуть, саме внаслідок такого збігу всі згадані вище соціальні психологи, приділивши соціально-психологічному мисленню більшу чи меншу увагу, далі у своїх розложистих книгах до нього вже не звертаються [69; 209; 227; 234].

Що ж розуміти під соціально-психологічним мисленням, як його визначити? Попри викладені щойно застереження прислухаймося до думки Б. Д. Паригіна. Згідно з нею головним критерієм розрізнення типів і різновидів мислення на кшталт соціально-психологічного є їхня *предметна зорієнтованість*, що породжує, своєю чергою, специфічний спосіб мислення, який можна позначити терміном “центризм”: якщо для антропології це антропоцент-

¹ Залишаємо поза увагою, так би мовити, на совісті авторів досить дивне, як на нашу думку, виведення “теоретичного шляху” за межі професійного мислення фахівця-соціолога.

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

ризм, для соціології – соціоцентризм, для культурології – культуроцентризм, то для соціальної психології – соціопсихоцентризм [234, с. 29–30].

Отже, визначаючи соціально-психологічне мислення, слід виходити з розуміння *предмета соціальної психології*. Але за умови, що його сформульовано достатньо широко, з можливою на сьогоднішній день вичерпністю. На цій умові доводиться акцентувати увагу тому, що з різних причин, які докладно було проаналізовано нами раніше [118; 280; 282; 286, с. 51–60], предмет соціальної психології у процесі її становлення як самостійної дисципліни зазнав істотного й аж ніяк не виправданого звуження та значною мірою втратив свою психологічну основу і, як наслідок, позбувся власної системи онтологічних координат.

Найперші уявлення про цей предмет були максимально широкими, хоч і не досить чіткими. Вони базувалися на усвідомленні того факту, що в суспільному бутті поряд з індивідуальною психікою існує ще дещо атрибутивно притаманне людській спільноті як цілому, і воно більшою чи меншою мірою впливає на ту ж індивідуальну психіку. Ці уявлення імпліцитно містилися в перших соціально-психологічних теоріях (В. Вундт, Г. Тард, Г. Лебон, Е. Дюркгайм, В. Мак-Дугалл), які були просякнуті ідеями пізнання надіндивідуальних психічних явищ та їхнього впливу на індивіда. Проте на початку 1920-х років, коли соціальна психологія заявила про себе як експериментальна дисципліна, вона категорично розірвала із цими ідеями, тим самим різко звуживши свій предмет.

“Соціальна психологія – це наука, котра вивчає поведінку індивіда тією мірою, якою його поведінка стимулює поведінку інших індивідів або є реакцією на їхню поведінку; і котра описує свідомість індивіда як усвідомлення соціальних об’єктів і соціальних реакцій”, – декларував провісник експериментального етапу в розвитку соціальної психології американець Флорід Олпорт [374, р.12]. Зрозуміло, в таких тлумаченнях її предмета не знаходилося і не могло знайтись місця ні для “старих” ідей щодо надіндивідуальних психічних явищ (постульованих першими соціально-психологічними теоріями), ні для нових, наприклад тих, які з’явилися в річищі психоаналітичної традиції та обстоювали існу-

вання цих явищ у генетично успадковуваних формах (архетипи колективного несвідомого К. Г. Юнга), а не лише в породжених безпосередніми інтеракціями індивідів. Більше того, позаяк психічне мислилось тільки як індивідуальне, то стверджувалося, що спільноти, групи взагалі не мають жодних інших психологічних характеристик, окрім притаманних індивідам, котрі входять до їхнього складу.

Дефініція Ф. Оллпорта, яку з більшими чи меншими видозмінами відтворювало потім багато зарубіжних авторів [407; 432; 449], на кілька десятиліть жорстко відгородила пізнавальну територію соціальної психології від проникнення будь-яких голістичних “єресей”. При цьому під впливом бігевіоризму з неї повністю “випарувалась” і та краплина психічного, про яку писав Оллпорт – “свідомість індивіда як усвідомлення соціальних об’єктів і соціальних реакцій”. Предмет соціально-психологічної науки було зведено до індивідуальної поведінки, зумовленої впливом або й просто присутністю інших людей.

Надмірна звуженість, як і спровокована нею ж невиразність, дефініцій предмета соціальної психології даються взнаки й досьгодні. Навіть у тих випадках, коли до предметного простору дисципліни з принципових міркувань поряд з індивідом уводиться група, скажімо, у визначеннях, зроблених радянськими та пострадянськими вченими [14; 233]. Уразливість визначень, про які йдеться, полягає в тому, що вони, по-перше, окреслюють радше коло емпіричних об’єктів соціально-психологічного дослідження, ніж ті явища, котрі підлягають вивченню; по-друге, описують функціонування цих об’єктів у категоріях (поведінка, діяльність, комунікація), які допускають елімінацію психічного. Присутність психології в цих визначеннях не відчувається або відчувається геть невиразно, що й дає підстави для тлумачень соціально-психологічної науки як такої собі гібридної дисципліни з незрозумілим статусом, яка нібито приречена бути чимось проміжним між соціологією і психологією.

Критично проаналізувавши наявні визначення і зіставивши їх із тим багатообіцяючим первинним проектом соціальної психоло-

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

гії, який далеко не безуспішно¹ презентували перші соціально-психологічні теорії, ми дійшли висновку, що формулювання її предмета має базуватися як мінімум на трьох принципових положеннях. У ньому слід зафіксувати:

1) що ця наукова дисципліна вивчає не зовнішні вияви соціальної поведінки і взаємодії, а “прихований” за ними особливий клас психічних явищ;

2) що одні із цих явищ є індивідуально локалізованими, інші – надіндивідуальними;

3) що вони можуть бути зумовлені як взаємодією, спільною діяльністю людей, так і їхньою одвічною, “позаінтеракційною”, успадкованою єдністю.

Виходячи з цього предмет соціальної психології нами було визначено як індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і, зрозуміло, виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки [286, с. 59–60]. Таке визначення, на наш погляд, охоплює все те, що відомо світовій психологічній думці про спільне життя людей, і те, що вона тільки “намацує” в цій царині, – від парадоксу Лап’єра до юнгівських архетипів. Воно утримує в єдиному гносеологічному просторі й ту первинну зроченість та нероздільність індивідуальних психічних процесів, що, згідно з ученням С. Л. Франка, втілюється в першоедності “Ми” [329, с. 68], і той “найглибший ґрунт спільного”, на основі якого, за В. А. Роменцем, тільки й стає можливою людська унікальність та неповторність [266, с. 77], і те, що особистість, як доводить С. Д. Максименко, починається з любові, з духовної єдності двох люблячих істот, тобто задовго до фізичного народження і навіть зачаття [191, с. 73, 101–103], і ще багато чого іншого, що претендує на розкриття внутрішнього (психічного) змісту соціального буття.

Спираючись на це визначення предмета соціальної психології, вважаємо за можливе сформулювати й дефініцію соціально-

¹ Небезуспішність цього первинного проекту засвідчує передусім теорія психології мас. На думку С. Московічі, за ступенем впливу на суспільство з нею можна порівняти хіба що політичну економію [210, с. 28].

психологічного мислення. Під соціально-психологічним будемо розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки.

Можна запропонувати й більш компактний варіант сформульованої дефініції. Для цього слідом за іншими авторами [170; 228] означимо предметну сферу соціальної психології як “соціально-психологічну реальність”. Тоді дефініція матиме такий вигляд: *соціально-психологічне мислення – це мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності*. Попри очевидний присмак тавтологічності ця скорочена дефініція видається зручною для визначення похідних понять, найважливішим серед яких уважаємо поняття “форма соціально-психологічного мислення”.

Слід наголосити, що соціально-психологічне мислення глибоко закорінене у біологічно та культурно-історично зумовленій природі людини. Воно ґрунтується на первісній, якщо можна так висловитися, *соціально-психологічності* людського мислення взагалі, котре вже на ранніх стадіях онтогенезу демонструє здатність до кооперації, діалогічності та інтерналізації діалогу з дорослим, що показав відомий фахівець у галузі еволюційної психології та антропології М. Томаселло [444].

Можна виділити принаймні чотири сутнісні ознаки соціопсихоцентрованого, тобто соціально-психологічного, мислення:

- усвідомлення нерозривного зв'язку психічного життя і поведінки людини з життям і поведінкою інших людей;
- розуміння людського буття як такого, що перебігає в межах функціонування, взаємодії й суперництва різних спільнот, наділених певними психічними властивостями (легковажні французи, похмурі скандинави, добродесні християни, жадібні олігархи тощо);
- наголошення значної або й визначальної ролі психологічних чинників у поясненні явищ групового і суспільного життя;

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

- орієнтація на використання ресурсу колективних надбань і спільної діяльності людей для вирішення актуальних життєвих проблем.

Усі чотири ознаки притаманні соціально-психологічному мисленню на будь-якому – як професійному, так і непрофесійному – рівні розвитку. Ці ознаки відображено вже в численних прислів'ях та приказках, що лаконічно фіксують і закріплюють соціокультурний досвід народу (“Одна голова добре, а дві краще”, “Гуртом і батька добре бити”, “Мужича правда колюча, а панська на всі боки гнуча”, “Громада – великий чоловік” і т. ін), а сьогодні вони простежуються, наприклад, у концепції соціального капіталу, популярність якої стрімко зростає [159; 215; 337].

На професійному рівні головними категоріями соціально-психологічного мислення є “соціальне” і “психічне”, котрі розглядаються в системі взаємопов'язаних базисних понять “особистість – спільнота (група) – взаємодія (спілкування)”, через яку оприявлюються і в якій опредметнюються (рис. 1.1). При цьому “психічне” мислиться як внутрішній зміст “соціального” [118, с. 29].

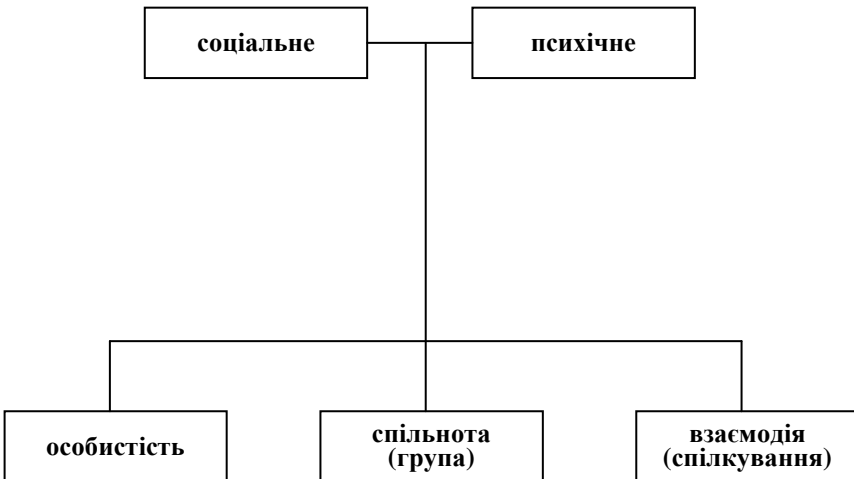

Рис. 1.1. Основні категорії та поняття професійного (наукового) соціально-психологічного мислення

Природно, непрофесійне соціально-психологічне мислення такими категоріями і поняттями, як правило, не послуговується та й не може послуговуватися, коли йдеться про його позанаукові, тим паче донаукові форми. Але це не означає, що аналогічних пізнавальних функцій не можуть виконувати, скажімо, елементи розвиненої образної системи. Нерідко вони “схоплюють” об’єкт з усіма його зв’язками незгірше наукових понять і категорій.

Принциповим у розумінні сутності соціально-психологічного мислення і відповідно в його дефініції є наголошення моментів як пізнання, так і опанування відповідного класу психічних явищ. Тим самим підкреслюємо не тільки дослідницький, теоретичний, а й праксеологічний, практично-дійовий характер соціально-психологічного мислення. Іншими словами, беремо до уваги, що “в процесі мислення специфічно проявляється активність суб’єкта, який теоретично засвоює світ у перспективі його перетворення в предмет цілеспрямованої діяльності” [168].

Принциповим є наголошення моментів як пізнання, так і опанування соціально-психологічних явищ ще й тому, що воно унаочнює єдність усіх можливих форм соціально-психологічного мислення. Адже всі вони відпочатково і сутнісно націлені на вирішення саме практичних завдань. І скільки б хтось не намагався закидати академічній науці відірваність від життя, неспростовним залишається положення В. А. Роменця про те, що злиття, точніше пов’язаність із практичною діяльністю, властиве “всім психологіям” – як народній, так і спекулятивній та науковій [265, с. 40].

1.4. Генеза і класифікація форм соціально-психологічного мислення

Поняття “форма соціально-психологічного мислення”, як уже зазначалося, є похідним. Це означає, що, базуючись на вихідному понятті “соціально-психологічне мислення”, воно покликане разом конкретизувати його “оформлений” у певному вигляді зміст, давати підстави для ідентифікації та диференціації окремих фрагментів цього змісту, для відтворення логіки їх розгортання та спів-

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

існування в соціально-історичному часі й просторі. Поняття форми позначає в такому контексті різні підвиди чи типи обговорюваного виду мислення.

Форму соціально-психологічного мислення можна визначити як певну сукупність історично змінних і водночас відносно сталих способів організації процесів пізнання та освоєння відношень соціально-психологічної реальності.

У першому наближенні соціопсихоцентровані форми мислення правомірно поділяти на наукові та позанаукові. Проте такий поділ видається дещо огрубленим, недостатньо чутливим до розмаїття формовиявів соціально-психологічної думки. З огляду на це форми соціально-психологічного мислення потребують детальнішої класифікації, побудованої з урахуванням їхніх родовидових та підвидових зв'язків.

На наш погляд, серед форм соціально-психологічного мислення доцільно розрізняти передусім *донаукові*, *протонаукові*, *наукові* та *позанаукові* (у вужчому розумінні цього слова).

Донаукові форми – це ті, що зароджуються і функціонують у межах архаїчних міфів, первісної магії, ритуалізованої поведінки, повсякденних уявлень людей – до появи перших філософських учень. Під протонауковими формами слід розуміти елементи соціально-психологічної думки у філософських ученнях та інших культурних пам'ятках Стародавнього світу, Середньовіччя і почасті Нового часу на тому етапі інтелектуальної історії людства, коли ще не почали формуватися конкретні наукові дисципліни, коли вони ще визрівали у лоні філософії.

Наукові форми репрезентовано соціальною психологією та іншими науками. Їх, своєю чергою, поділяємо на:

а) *внутрішньодисциплінарні*, тобто ті, які культивує власне соціальна психологія. Такими формами правомірно вважати її парадигми (природничонаукову та гуманітарну), так звані теоретичні орієнтації [14] чи “базові психологічні ідеології” [364] (бігевіоризм, психоаналіз, когнітивізм, символічний інтеракціонізм, соціальний конструкціонізм), окремі теорії достатньо високого рівня і наукові підходи, що мають парадигмальний характер (наприклад, діяльнісний, вчинковий, гендерний) тощо;

б) *іншодисциплінарні*, котрі розвивають соціально-психологічну думку в межах близьких або й не дуже близьких до соціальної психології наукових дисциплін. Коло таких дисциплін сьогодні воістину безмежне – від соціальної філософії та соціології до генетики і фізіології. Про це свідчать, зокрема, численні захисти соціально-психологічних за змістом дисертаційних робіт за іншими, “непсихологічними”, спеціальностями [118, с. 16]. Ці дисципліни є розвиненими формами наукового пізнання, проте психічні явища, які досліджує соціальна психологія, не становлять для них безпосереднього, головного предмета вивчення, а виступають, як правило, проміжними змінними, доповнювальними чинниками тощо. Отже, цим дисциплінам властивий не соціопсихоцентризм, а зовсім інші способи мислення, інші центризми. Тому вони розвивають соціально-психологічну думку ніби всупереч власній предметній зорієнтованості. І саме через те вичленити елементи соціально-психологічного мислення як такого в іншодисциплінарних формах часом не менш складно, ніж у формах протонаукових;

в) *наддисциплінарні*, які можна назвати також *субдисциплінарними*, якщо розглядати їх не відсторонено, іззовні, а ніби із внутрішньодисциплінарної точки зору соціальної психології. Маємо на увазі теоретичні орієнтації, підходи і напрями, характерні для так званих дисциплін соціально-психологічного профілю – політичної психології, етнопсихології, історичної психології, юридичної психології тощо [58], котрі формуються на стиках соціальної психології з політологією, етнологією, історією, правознавством та іншими соціогуманітарними науками. Увібравши в себе як її наріжні теоретико-методологічні настановлення, так і засади цих наук, дисципліни соціально-психологічного профілю “центруються”, однак, здебільшого на психічних явищах як предметі дослідження і тим самим розширюють діапазон соціально-психологічного мислення.

Інший великий сегмент цього мислення утворюють позанаукові форми у вужчому розумінні. Про них, на нашу думку, доречно говорити, відколи з’являються протонаукові форми. Інакше кажучи, позанаукові – це ті форми, що існують і розвиваються паралельно із протонауковими і затим – із науковими. Основними їх різновидами є:

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

а) *повсякденні*, або *соціокультурні*, – вони втілюються в обрядах, звичаях і традиціях, моральних та соціальних нормах, життєвих ідеалах, домаганнях і планах людей, стратегіях міжособової, групової та міжгрупової поведінки тощо;

б) *міфологічні*, що не втрачають актуальності для індивідів і спільнот з удосконаленням раціональних способів пізнавальної діяльності, оскільки вони виступають універсальними формами моделювання світу за принципом “позитивний – негативний” та виражають питому людську потребу в символічному, ціннісно-смысловому осягненні дійсності [105; 184; 370]. Інформаційна доба продукує міфологеми, які називають “міфами другого покоління” [278], не меншою мірою, ніж попередні суспільні формації;

в) *містичні*, де соціальне (надіндивідуальне, трансперсональне) специфічно поєднується з надприродним або й розчиняється в ньому. Ідеться насамперед про релігійні, езотеричні, окультні практики;

г) *фольклорні*, опредметнені в жанрах народної поетичної творчості (піснях, казках, переказах, легендах, билинах, думах, анекдотах, загадках, прислів'ях і приказках), народній хореографії, народному театральному мистецтві і т. ін. У цих формах елементи соціально-психологічного мислення імплантуються в образну тканину художнього мислення, що має значні переваги в миттєвому “вхоплюванні” та синкретичному узагальненні явищ соціально-психологічної реальності. При цьому фольклорні форми ефективно виконують функції як емоційної мобілізації, так і психологічного розвантаження, релаксації соціальних суб'єктів – індивідуальних і колективних;

д) *літературно-мистецькі*, що виникають на основі фольклорних форм, підносять їхні надбання на якісно вищій щабель розвитку, почасти витісняють їх, але в жодному разі не заміщують повністю. Художня література і мистецтво відображають і осмислюють психосоціальні реалії *поряд* із сучасним фольклором, який, щоправда, стає об'єктом серйозного аналізу набагато рідше, ніж архаїчний.

Необхідно наголосити: позанаукові форми за своїм змістом значною мірою збігаються з тим, що прийнято називати соціальним пізнанням (social cognition), проте не зводяться до нього. Так, япон-

ське прислів'я “Спочатку дізнайся, хто твої слухачі, а потім промовляй проповідь” [369, с. 112] – це вже не мислення в межах пізнання людини людиною, а мислення з *приводу* такого пізнання, його осмислення.

Нарешті, з-поміж форм соціально-психологічного мислення слід виокремити ті, що посідають ніби проміжне місце між науковими і позанауковими, а саме *ідеологічні* та *психотехнологічні*. Проміжне становище перших зумовлено суспільною природою ідеології, яка, за Н. Луманом, є “практично скеровувальним знанням”, своєрідним “серединним утворенням” між наукою і практикою [186, с.199]. Так само й психотехнологічні форми (соціально-психологічне консультування, активні соціально-психологічні методи, PR-технології, іміджмейкінг і т. ін.) базуються, як відомо, не тільки на наукових теоріях, а й на позанауковому, інтуїтивно узагальнюваному досвіді людей, або й більше на ньому, ніж на цих теоріях. Є навіть прецеденти цілковитої самодостатності позанаукового досвіду у психотерапевтичних практиках (наприклад езотерична психотерапія) .

Усі схарактеризовані форми можна впорядкувати у вигляді *класифікаційно-генетичної моделі* (рис. 1.2). Як бачимо, одні із них (донаукові, протонаукові) є історично минулими – породивши свої перевтілення, вони стають надбанням минулого; інші актуально співіснують у просторі й часі, хоча теж можуть породжувати похідні, дочірні функціональні утворення.

Ці форми перебувають не в субординаційних, а скоріше в кординаційних зв'язках. Неможливо сказати, наприклад, щоб достеменніше (всеохопніше, універсальніше) відтворює такий локус соціально-психологічної реальності, як особистісні трансформації, – теорія життєвих криз особистості [103; 317], роман Володимира Мақаніна, персонаж якого у кожний новий період життя починає функціонувати на базі іншої системи цінностей [189], чи стара українська приказка: “Не один раз чоловік міняється на своїм віку” [326, с. 159]. Складно буває говорити також про пріоритетність (первинність і відповідно вторинність) тих чи тих форм у відтворенні та описі певних психосоціальних феноменів, чинників, механізмів.

Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах

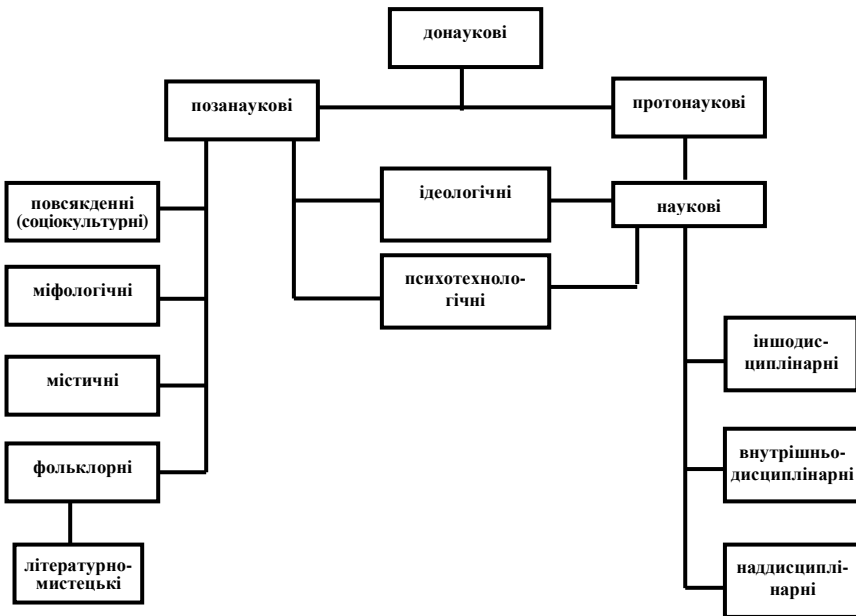

Рис. 1.2. Класифікаційно-генетична модель форм соціально-психологічного мислення

Різні форми соціально-психологічного мислення зароджуються і функціонують у спільному культурному середовищі, повсякчас долучаючись до його творення, розширення і перетворення. Тому вони так чи інакше одна на одну впливають, нерідко мають спільне, хоч і неочевидне, коріння, перетікають одна в одну. Так, низка теорій соціальної психології у своїй глибинній основі безперечно пов'язана з релігійним концептом первородного гріха, який містить, можливо, найглобальнішу і найфундаментальнішу в історії людства соціально-психологічну ідею¹. Її відгомін учувається і в так званих елементарних ідеях А. Бастіана [377], і в архетипах

¹ Первородний гріх мислиться як такий, що успадковується, має надіндивідуальний (спільний для всіх людей) характер і наперед визначає імовірні сценарії індивідуальної поведінки.

колективного несвідомого К. Г. Юнга [360; 361], а якщо розібратися глибше, то, мабуть, і в колективних уявленнях Е. Дюркгайма [99], численних теоріях атитюда [118, с. 157–164], фрактальній психології О. А. Донченко [94] тощо.

Отже, зробимо деякі попередні висновки:

1. Нагальною є потреба вивчення й осмислення в єдиному теоретико-методологічному дискурсі всіх форм соціально-психологічної думки, які виробило людство впродовж своєї історії. Охопити їх розмаїття дає змогу поняття “соціально-психологічне мислення”, похідним від якого є поняття його форми.

2. Під соціально-психологічним правомірно розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки. У більш компактному варіанті соціально-психологічне мислення можна визначити як мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності.

3. Виходячи з визначення соціально-психологічного мислення, його форму слід тлумачити як певну сукупність історично змінних і водночас відносно сталих способів організації процесів пізнання та освоєння відношень соціально-психологічної реальності. Серед форм соціально-психологічного мислення доцільно розрізняти донаукові, протонаукові, наукові (внутрішньодисциплінарні, іншодисциплінарні та наддисциплінарні), позанаукові (повсякденні, міфологічні, містичні, фольклорні та літературно-мистецькі), а також форми, що посідають проміжне місце між науковими і позанауковими (ідеологічні та психотехнологічні). Усі ці форми можна впорядкувати у вигляді їх класифікаційно-генетичної моделі, побудованої з урахуванням простежуваних між ними родовидових та підвидових зв’язків.

2. НАУКОВІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ

2.1. Історіографія соціально-психологічної думки

Не викликає сумнівів той факт, що історіографія є рефлексією будь-якої науки. А рефлексія своєю чергою виступає складовою мислення – і передусім його інтелектуального аспекту. Поняття рефлексії виникло у філософії та означало процес міркування людини про все, що відбувається в її свідомості. Р. Декарт ототожнював рефлексію зі здатністю індивіда зосередитися на змісті своїх думок, абстрагувавшись від усього зовнішнього, тілесного. Дж. Локк розділив рефлексію і відчуття, трактуючи першу як особливе джерело знань (внутрішній досвід – на відміну від зовнішнього, заснованого на сприйнятті навколишньої дійсності за допомогою відчуттів). Це трактування рефлексії стало головною аксіомою інтроспективної психології. У цих уявленнях неадекватно переломилася реальна здатність людини до самозвіту про факти свідомості, до самоаналізу власних психічних станів.

Один зі способів існування людини як суб'єкта життя та відповідно її ставлення до життя С. Л. Рубінштейн пов'язував із появою рефлексії. У міру свого розвитку людина стає здатною займати позицію нібито поза процесом життя, дивитися на нього збоку. Це – вирішальний поворотний момент у загальному психічному розвитку людства. Саме тут – витоки нового шляху – створення морального людського життя на свідомій основі. З появою рефлексії розпочинається філософське осмислення буття. Таким чином, рефлексія дозволяє людині осмислювати світ і власні дії [268].

Розвивати цю думку продовжують і сучасні дослідники. Рефлексія, стверджує Г. Д. Суходубова, – це опосередкований пізнавальний процес розуміння себе через розуміння інших, через відображення себе в інших людях і у продуктах своєї життєдіяльності. Внаслідок цього здійснюється безперервний рух до більш заглибленого самопізнання. Рефлексія – це водночас діагностика дійсності і шлях до самоорганізації [58].

Наведені тези можна екстраполювати й на сферу історично-наукових досліджень, які виступають формою рефлексії наукового знання. Сучасна соціально-психологічна теорія будується на основі акумуляції, осмислення та узагальнення досвіду психологічного пізнання людини і суспільства на всіх етапах історичного розвитку соціально-психологічної думки. Епістемологічним прийомом, що уможливорює розширення і уточнення змістового обсягу соціально-психологічної дисципліни завдяки переосмисленню попереднього досвіду, якраз і є історіографія.

Майже століття тому італійський філософ, політик та історик Бенедетто Кроче у своїй “Історії та теорії історіографії” писав: “Індивід у процесі творення історії переживає і переосмислює минуле в теперішньому, співвідносячи інтуїцію одиничного з усезагальним. Розуміння та пояснення історичних подій завжди перебуває всередині самого процесу мислення, воно тісно пов’язане з особистістю історика, який керується “волею Провидіння” та власними морально-релігійними настановленнями та ідеями” [169]. Це, власне, й підводить нас до витлумачення історіографічного канону як форми соціально-психологічного мислення.

Історіографічний канон як форма соціально-психологічного мислення. Видається цілком правомірним віднести цей канон до внутрішньодисциплінарних форм соціально-психологічного мислення. Саме історіографія виступає відповіддю на нагальну потребу вивчення й осмислення в єдиному теоретико-методологічному дискурсі всіх форм соціально-психологічної думки, які виробило людство впродовж своєї історії.

Назагал поняття “історіографія” застосовується у трьох значеннях:

Наукові форми соціально-психологічного мислення

- як спеціальна галузь історичної науки, що вивчає її історію, процес нагромадження і розвитку історичних знань;
- як сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні;
- як науковий аналіз повноти й достовірності дослідження в історичній науці тієї чи іншої проблеми, теми, події, певного періоду конкретної доби.

У контексті нашої розвідки ми розуміємо історіографію соціальної психології як сукупний науковий доробок з історії соціальної психології на усьому шляху її становлення. Соціально-психологічна історіографія має своїм предметом тенденції розвитку соціально-психологічного знання, особливості виникнення і розвитку світової соціально-психологічної думки, діяльність наукових осередків та центрів соціально-психологічної науки, а також внесок визначних науковців і мислителів у збагачення соціально-психологічних знань. Із-поміж іншого історіографія аналізує методологію, що застосовується науковцями у висвітленні того чи іншого аспекту, зокрема вона вивчає, яким чином учені використовують конкретні джерела, методи й теоретичні підходи.

Історіографічна література надзвичайно велика за обсягом та різноманітна за змістом і формою. Від характеристики основних етапів в історичному дослідженні до виокремлення визначних особистостей, від ідентифікації провідних шкіл та ідей до з'ясування відмінностей між професійними і аматорськими істориками, від описів того, про що історики пишуть, до пояснення їхніх методів, від зазначення важливості історії для суспільних наук до підкреслення значущості соціальних наук для істориків, від зображення того, що роблять історики, до розлогих роз'яснень того, що вони мають робити, – ось неповний перелік того, чим займаються історіографи. У реальності, що охоплює кілька тисячоліть та низку географічних регіонів, не буде дивним виокремлювати різноманітні форми історіографії відповідно до темпоральних та просторових критеріїв [415].

Історіографічне мислення в соціальній психології є досить різноманітним. П. Берк у статті “Західне історичне мислення у глобальній перспективі” формулює 10 тез, які відображають специфіку західного історіографічного мислення залежно від історич-

ного періоду, релігії, соціальної групи або індивідуальності історика. Такими характеристиками є:

1) сконцентрованість на категорії розвитку чи прогресу, іншими словами – лінійний погляд на минуле;

2) розроблення ідеї прогресу, але водночас дистанціювання від неї. Це формує характерне для Заходу звернення до історичної перспективи як варіативної: адже кожний історичний період має власний культурний стиль та індивідуальність. Це можна описати, на думку Берка, як почуття культурної дистанції, погляд на минуле як на “чужу країну”;

3) почуття анахронізму (часто описується терміном “історизм”);

4) інтерес до колективного;

5) схильність до дослідження епістемологічних проблем, проблем історичного знання взагалі;

6) вибір термінів причиновості в якості основи історичного пояснення (каузальний підхід). Співіснування герменевтичного і каузального підходів;

7) об’єктивність, класичним прикладом якої є ранкіанський принцип “вимивання себе” з історичного дослідження на користь чистої фактографії;

8) кількісний підхід до історії, використання кількісних методів дослідження;

9) літературні форми західної історіографії як прояв її сутності;

10) специфічний погляд на простір і час [382].

Зрозуміти сучасний стан і правильно оцінювати перспективи розвитку наукового знання можливо лише за умов усвідомлення, осмислення та використання багатой спадщини попередників. Цим визначається завдання історіографії. Відтворення психологічної думки минулого, зазначає А. Д. Барська, передбачає вивчення соціально-історичного і культурного контекстів, у яких відбувалось її зародження і розвиток особливостей творчої діяльності суб’єкта пізнання (індивідуального і колективного), виявлення змістових і лінгвістичних характеристик створених у минулому історичних текстів тощо. Тобто йдеться про широкий простір взаємодії різних

наук, що охоплює як міждисциплінарні зв'язки психології з іншими галузями знання, так і внутрішньопредметні зв'язки між різними напрямками [26].

Історіографія як розділ психології входить до структури методології історично-психологічного дослідження. Аналізуючи розуміння історіографії у найбільш вузькому і специфічному сенсі, В. О. Кольцова зазначає, що її об'єкт зміщується від робіт із психології в цілому до праць, присвячених історичному аналізу розвитку психології [149]. Як указує І. Д. Ковальченко, історіографічний аналіз дозволяє виявити ступінь попередньої вивченості об'єкта дослідження, визначити наявні проблеми, обґрунтованість використаних підходів та методів і на цій основі формулювати дослідницьке завдання [146]. Слугуючи попереднім етапом дослідження, історіографічне обґрунтування забезпечує його пізнавальну цінність, дає можливість усвідомити глибину й повноту напрямів розвитку соціальної психології та способів наукової рефлексії соціально-психологічної думки.

Такого самого погляду дотримується В. В. Аншакова, стверджуючи, що в результаті проведення історіографічного дослідження постає можливість віднайти цілий масив проблем у висвітленні й осмисленні розвитку психологічного знання, які не дістали належного розгляду з тих чи інших причин [17]. Соціолог В. І. Тарасенко характеризує ретроспективне пізнання у вивченні історії соціології як “багатовимірний, синтетичний її погляд на минуле, у світлі якого минуле містить історію ідей, теорій, учень, індивідуальної історії життя і творчості їхніх авторів, історію становлення соціології як науки, історію зміни минулої соціальної реальності, відображеної в ідеях, теоріях, ученнях, котрі, на відміну від зниклої реальності, залишились у наявності й піддаються розкодуванню й інтерпретації” [306, с.17]. На думку дослідника, ретроспективне пізнання може здійснюватися трьома способами: 1) через залишені минулим сліди; 2) через генетичну наступність – “поява вищого на основі нижчого”; 3) через утримання в теперішньому минулих, менш розвинених суспільних властивостей, якостей, відносин, а також через їхні перетворені форми (трансформовані “залишки минулого” в сучасному) [306, с. 14].

Слід також згадати історіографа соціальної психології Яна Лубека, який обстоює важливість рефлексивності у поєднанні з контекстуальним підходом до історії соціальної психології [416].

Останніми роками вчені наголошують на необхідності порівняльної інтердисциплінарної історіографії суспільних наук. Адже здобутки історіографів у їхніх царинах – психології, соціології, антропології, економіці, політології – сформували для цього міцний підмурівок.

Історіографія соціальної психології в Україні. Історія соціальної психології в Україні вивчалася вітчизняними науковцями досить фрагментарно і передусім у межах опису соціально-психологічної традиції радянських часів, що дістало висвітлення у низці підручників та навчальних посібників (А. Б. Коваленко, М. Н. Корнєв, В. В. Москаленко, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Поліщук, М. В. Савчин, В. В. Ягупов та ін.). На жаль, мусимо констатувати, що наявні в них дані про вітчизняну соціально-психологічну думку є, по-перше, доволі поверховими, а по-друге, часто не підтверджуються першоджерелами.

Окремі аспекти історії дорадянської соціальної психології, що стосуються України, були розкриті в роботах російських авторів (Г. М. Андрєєва, О. О. Будилова, Б. Д. Паригін, А. Л. Свенцицький, П. М. Шихирєв, К. В. Шорохова та ін.).

Загальна постановка соціально-психологічних проблем та їх конкретизація у межах вивчення становлення і розвитку в Україні окремих психологічних дисциплін здійснені у працях з історії етнопсихології (Г. Г. Шпет, Д. І. Дорошенко, В. М. Храмова, В. М. Павленко, С. О. Таглін, Т. Г. Стефаненко, М. І. Пірен, М. П. Балагутрак та ін.), з історії політичної психології (В. В. Москаленко), з історії становлення теорії колективу (О. В. Ніколаєнко), з історії експериментальної психології (Л. Н. Акімова).

Попри те, що історіографічної традиції вивчення минулого вітчизняної соціальної психології поки не існує, науковий дискурс на сьогодні містить корпус робіт, так чи інакше дотичних до висвітлення окремих аспектів розвитку соціально-психологічної думки в Україні. Історіографічний аналіз цих робіт із метою з'ясування

ступеня попередньої вивченості об'єкта дослідження дав змогу виділити чотири групи джерел, які стали основою виокремлення персоналій для подальшого опрацювання їхньої наукової спадщини: 1) історичні розвідки та дисертації, присвячені видатним діячам української науки і культури; 2) дослідження історії розвитку психологічного знання в Україні (переважно обмежені географічним або хронологічним критерієм), а також праці з історії світової та російської психологічної думки, де водночас представлено загальний опис поступу психологічного знання на теренах України; 3) спеціальні дослідження з історії окремих психологічних та суміжних із ними гуманітарних дисциплін; 4) дослідження історії розвитку соціально-психологічної думки на території Російської імперії (згадувані в таких роботах окремі постаті, що фігурують як “російські вчені”, можуть бути однаковою мірою віднесені як до російської, так і до української науки через злитість інтелектуального середовища, характерну для імперської доби).

Витоки української соціально-психологічної думки простежуються, зокрема, іще у полемічних працях українських книжників XVI – XVII ст. Соціально-психологічні протоїдеї у філософській та публіцистичній спадщині давніх українських мислителів у першому наближенні описані П. Бубликом [118].

Перша спроба привернути увагу до соціально-психологічних здобутків чималого корпусу українських вчених здійснена нами у дослідженні “Становлення соціально-психологічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття” [128]. У ньому розкриваються процеси зародження елементів соціальної психології у філософській та публіцистичній спадщині українських мислителів, особливості її розвитку в різні періоди, висвітлюється багатство проблематики, а також певні аспекти впливу зарубіжних ідей та концепцій на стан сучасного вітчизняного соціально-психологічного знання.

Англомовна історіографія соціальної психології. Історіографія соціально-психологічної науки у світовому масштабі є предметом наукового пошуку багатьох зарубіжних учених, зокрема І. Апфельбаума, Дж. Грінвуда, К. Данцигера, Г. Джаода, Дж. Джексона, Ф. Карпф, Дж. Колліера А. Кругланські, Я. Лубека,

І. Маркової, Х. Мінтона, Дж. Моравські, С. Московічі, Дж. Рейнолдса, Д. Росса, Р. Сміта, Дж. Хауса, К. Файе та ін. Найчастіше авторами історіографічних досліджень виступають власне соціальні психологи. Професійними історіографами соціальної психології за рубежом на сьогоднішній день визнано Ф. Самельсона та Р. Фарра. Основними темами теоретичних розвідок учених виступають історія соціальної психології загалом, методи історіографії, соціально-психологічні школи і течії, історія окремих галузей соціальної психології, окремі персоналії та їхня наукова спадщина, історія соціальної психології окремих країн та хронологічних періодів.

Протягом 2013–2014 рр. нами було здійснено комплексний аналіз англomовного корпусу історіографічних робіт з історіометричної та змістової точки зору [293]. Загалом для аналізу було відібрано близько 100 робіт у хронологічних межах від 1929 до 2014 р. Безумовно, цей перелік не є вичерпним. До моніторингу не увійшли роботи, присвячені історії окремих шкіл, напрямів або доробку окремих персоналії; до уваги бралися лише роботи з історії соціальної психології загалом у певні часові періоди або у конкретних країнах. Окремо було виділено групу праць, спрямованих на теоретичне та теоретико-методологічне осмислення історіографії соціальної психології.

Зарубіжний англomовний історіографічний дискурс відображений у декількох спеціальних випусках наукових журналів, присвячених історії соціальної психології, а саме:

- спеціальний випуск “Журналу історії поведінкових наук” Американської психологічної асоціації під назвою “Відновлення привабливості історії соціальної психології” [409];
- матеріали Першої міжнародної конференції з історії соціальної психології (Париж), опубліковані у двох збірниках – “Сучасне суспільство” (вип. 13, 1993) та “Канадська психологія” (вип. 33, № 3, 1992) [385; 435];
- спеціальний випуск “Британського журналу соціальної психології” (вип. 22, № 4, 1983) [397].

Інституціональний аналіз історіографічної тематики в соціальній психології дозволив виокремити кілька найбільш впливових

і активних наукових інституцій, які всіляко сприяють розвиткові історичних досліджень, зокрема в соціальній психології.

Одним із найбільших таких осередків є засноване 1968 року Міжнародне товариство історії поведінкових та соціальних наук Cheiron (Хірон), яке базується в м. Акрон, штат Огайо, США. При ньому функціонує Центр історії психології на базі Акронського університету. Товариство має на меті сприяти міжнародній співпраці у проведенні міждисциплінарних досліджень у галузі історії бігевіоральних та соціальних наук. Його європейське представництво під назвою Cheiron Europe було уфундовано 1982 року з метою промоції та сприяння розвиткові досліджень історії гуманітарних наук на континенті. У 1996 р. Cheiron Europe змінила назву на Європейське товариство історії гуманітарних наук (ESHHS). Основним своїм завданням організація вбачає забезпечення функціонування наукової платформи для міжнародних та міждисциплінарних наукових досліджень з історії та історіографії гуманітарних наук: психології, педагогіки, соціології, антропології, політології, кримінології, лінгвістики тощо, а також відповідних спеціалізованих напрямів у межах, наприклад, біології, історії та філософії. Товариство формально асоційоване із згаданим вище “Журналом історії поведінкових наук”.

Іще одним значним осередком є Інститут досліджень сучасних суспільств (IRESCO) у Парижі, який організував у 1991 р. Першу конференцію з історії соціальної психології.

Назвемо й деякі інші організації та інституції, які долучилися до становлення і розвитку англомовної історіографії соціальної психології:

- Центр історії гуманітарних наук, факультет психології, університет м. Дюрам, Велика Британія;
- Центр історії психології ім. Адольфа Вюрта, Вюрцбурзький університет, Німеччина;
- канадська Дослідницька рада із соціальних та гуманітарних наук, що надає гранти для проведення досліджень історії соціальної психології в Канаді.

Англомовна історіографія соціальної психології, представлена роботами критичного методологічного спрямування (яка, до речі, хронологічно ближча до сучасності), характеризується дис-

кретністю, історизмом, екстерналізмом та комплексною соціальною контекстуальністю. На відміну від них історіографічним текстам більш поверхового церемоніального характеру (це передусім підручники) притаманне поєднання ознак безперервності, презентизму, інтерналізму та біографічного підходу.

Наявні в сучасному науковому дискурсі історіографічні праці висвітлюють процес становлення соціальної психології з різних точок зору: інтродисциплінарної, транспарадигмальної, кроскультурної, крос-дисциплінарної, трансісторичної, епістемологічної. А відтак більшість робіт спрямовано на спростування уявлення про єдину монолітну універсалістську соціальну психологію.

Аналіз показав, що у зарубіжній історіографії соціальної психології існує помітна кількісна та якісна диспропорція. Кількісно переважають публікації інтродисциплінарної орієнтації, авторами яких є професійні соціальні психологи, а не історики науки. Зокрема, в англomовному дискурсі представлені дослідження історії соціальної психології в Японії, Великій Британії, ПАР, Нідерландах, Німеччині, Італії, Іспанії, Північній Ірландії, Франції, Канаді, Китаї та США. При цьому превалюють публікації американських (35) та канадських (26) авторів. Британські та ірландські вчені теж відіграють не останню роль у формуванні зарубіжного історіографічного дискурсу соціальної психології – до нашого аналізу потрапило 20 робіт британських авторів; 15 публікацій належали французьким дослідникам, а решта – південноафриканським, німецьким, іспанським, італійським, японським та голландським [127].

Ще однією тенденцією англomовного історіографічного канону в соціальній психології є суттєвий інтерес сучасних соціальних психологів, істориків дисципліни, історіографів психології та інших учених до історичного шляху соціально-психологічної науки та її основних постатей. Утім, тут слід зробити певні застереження. Праці в галузі історії соціальної психології вельми розпорошені в часі. Це пояснюється порівняно невисокою популярністю в зарубіжній соціальній психології як неекспериментальних досліджень загалом, так, зокрема, й тих, що присвячені рефлексії з проблем історичного минулого власної дисципліни.

Траєкторії розвитку соціальної психології. Історіографічні дослідження, стислий огляд яких представлено вище, дають можливість реконструювати, принаймні уможлядно, траєкторії історіогенезу соціально-психологічної думки.

Початки соціально-психологічної думки, її первісні форми простежуються в історії багатьох народів світу від найдавніших часів [69]. Проте особливий інтерес у цьому сенсі становлять країни Західної Європи, оскільки тут раніше, ніж в інших регіонах світу, розпочався процес концептуалізації соціально-психологічного знання, що зрештою ознаменувався формуванням перших соціально-психологічних теорій. Ослаблення релігійного впливу та ньютоніанська революція в науці уможливили розгляд людини як частини світу природи та соціального світу. Ідеї людської соціальності генерувалися широким колом мислителів, до якого можна зарахувати як філософів, так і представників антропології, астрономії, біології, економіки, історії, математики, медицини, філології.

Появу багатьох ідей і тем, котрі займають центральне місце у сучасній соціальній психології, можна простежити на західноєвропейських теренах упродовж щонайменше двох з половиною віків, що передували ХХ століттю, на рубежі якого й з'явилися згадані теорії. Не менш цікавим видається факт, що подібними до західноєвропейських були погляди мислителів другої половини ХІХ ст., котрі працювали в перших українських осередках донаукової та наукової думки. Переклади російською мовою робіт В. Вундта, Г. Лебона, С. Сігеле, Г. Тарда після їх опублікування на Заході здійснювалися досить швидко і викликали неабиякий резонанс серед українських науковців, про що свідчить значне число оглядів і рецензій. Більше того, регулярні закордонні стажування в провідних європейських університетах та володіння принаймні двома іноземними мовами забезпечували вітчизняним ученим щільну взаємодію із представниками зарубіжних наукових кіл та безпосереднє знайомство з найважливішими теоретичними та емпіричними напрацюваннями М. Лацаруса, Х. Штейнталя, В. Вундта, Е. Дюркгайма, Г. Спенсера, Г. Тарда, Г. Зіммеля, С. Сігеле, Ч. Ломброзо, психіатричних шкіл Ж.-М. Шарко, А.-О. Льебо та ін. До того ж осмислення українськими академічними колами ідей провідної на той час європейської філософської думки розпочалося

ще під час формування першого викладацького складу вітчизняних університетів, що набирався переважно у Німеччині. Знайомлячись із закордонними науковими здобутками, вітчизняні вчені творчо переосмислювали їх та почасти втілювали у власних інтелектуальних побудовах.

Історіографічний аналіз вітчизняних та англомовних джерел дає змогу виокремити основні траєкторії розвитку соціально-психологічного мислення. Соціальна психологія визрівала та проходила процес свого становлення в інтелектуальному просторі, спираючись на локальний контекст, але водночас взаємно збагачувалась завдяки мобільності тогочасної університетської еліти і відсутності перепон для інтелектуальної творчості. На наш погляд, найбільш виразними траєкторіями розвитку соціально-психологічної думки можна вважати:

- психологію народу;
- психологію мови;
- психологію соціальної взаємодії;
- психологію емоцій як рушійної сили поведінки людини.

Психологія народу. Неабияке значення для становлення соціально-психологічної думки мали студії з питань національного характеру. У XVIII ст. ця тема дискутувалась у роботах Д. Г'юма, І. Канта і особливо Й. Ф. Гербарта. На особливу увагу в контексті передісторії соціальної психології заслуговують ідеї Е.-Б. де Кондільяка про відмінності народів та зумовлення національної ментальності й емоцій кліматом та географічним чинником, про вираження цінностей та панівних інтересів народу через мову [152].

У результаті майже столітнього теоретичного розвитку “науки про людську природу” наприкінці XVIII ст. у Франції виникає ініціатива згуртувати науковців, зацікавлених в емпіричному дослідженні людини й суспільства. У 1799 р. Л.-Ф. Жоффре засновує Товариство спостерігачів людини під гаслом “Пізнай себе”. До нього ввійшли 60 найвідоміших фахівців у найрізноманітніших галузях. Напевне, це був перший прецедент міждисциплінарного дослідження такого масштабу, присвяченого вивченню “фізичних,

моральних та інтелектуальних аспектів науки про людину” [406, с. 19]. Ці ідеї підхопили, розвинули і створили – за півстоліття до В. Вундта – першу психологію народів М. Лацарус та Х. Штейнталь.

Під впливом західної “психології народів” українські вчені також розробляли психологію великих груп шляхом вивчення продуктів культури (різних видів народної творчості, звичаїв, традицій, мови). У першій половині XIX ст. проблематика національного характеру та світогляду особливо ґрунтовно й послідовно висвітлювалась у працях мислителів Лівобережної України, зокрема І. І. Срезневського, А. Л. Метлинського, О. М. Бодяньського, М. І. Костомарова, М. О. Максимовича, П. О. Куліша та ін. З позицій психологізму українські вчені-гуманітарії заглиблювались у внутрішні світоглядні та спонукальні чинники повсякденного життя народу.

У другій половині XIX ст. перші етнопсихологічні студії, що містили елементи соціально-психологічного характеру, були започатковані на теренах України членами Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства (Київ) та вченими “Гуртка етнографічно-статистичного” (Львів). У 1840–1850-х роках (задовго до опублікованої у 1886 р. статті В. Вундта “Про цілі і шляхи етнічної психології”) К. М. Бер, М. І. Надеждін, К. Д. Кавелін та інші члени етнографічного відділення Російського географічного товариства сформулювали основні принципи етнографічної науки, зокрема принцип “психологічної етнографії” (іншими словами – етнічної психології), які стали активно втілюватися у теорію та практику, в тому числі вченими Південно-Західного відділу. У зібраних зокрема в Україні та Білорусі етнографічних матеріалах конкретні соціально-психологічні спостереження органічно вводилися в загальні описи народного побуту, соціальних відносин, особливостей мови тощо. Ці спостереження стосувалися головно внутрішньосімейних взаємин, становища жінки в сім’ї і пов’язаних із ним рис характеру та особливостей поведінки. Із усієї сукупності задумів вивчення народної психології, які намагалося втілити Географічне товариство, К. Д. Кавелінім була виокремлена ідея психологічного аналізу пам’яток культури, що була суголосною концепції “психології народів” В. Вундта [128].

Організований 1883 року й очолюваний І. Я. Франком “Гурток етнографічно-статистичний” ставив за мету передусім практичні суспільно-політичні цілі, зокрема вивчення життя і світогляду народу. Франко мав намір разом із членами Гуртка розпочати дослідження суспільної психології. У колективно розробленій “Програмі до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід” учені орієнтувалися на соціально-психологічне вивчення психології народу, що позначилося на характерному формулюванні запитань: “Як розуміє нарід?”, “У чім добачує нарід?”, “Як глядить нарід?”, “Що уважає нарід?”, “Як трактує нарід?” тощо. У цій Програмі важливими моментами стали дослідження соціально-психологічних механізмів конформізму (“пресія моральна громади щодо одиниці”), вивчення соціально-психологічних настановлень, таких як “погляд людей на громаду”, “як ставиться нарід до других народів”. Дослідження соціально-психологічних аспектів передбачало використання даних фольклористичних розвідок (“які є про се в народі оповідання, пісні, приповідки”) [253]. Систематичні дослідження фольклору західноукраїнські вчені публікували у спеціальному виданні – “Етнографічному збірнику”, який виходив у Львові з 1895 р.

Наприкінці XIX ст. так звана “психологія народного духу” була також предметом досліджень етнографів, письменників та істориків – членів Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (В. М. Гнатюк, М. С. Грушевський, Ф. К. Вовк). У своїх публікаціях вони, зокрема, виділяли характерні риси національної своєрідності українців, які проявляються у народній творчості. М. С. Грушевський та І. Я. Франко вважали, що не можна повноцінно пізнати душу народу без вивчення фольклору, адже він слугує важливим джерелом для розуміння типових поглядів і думок українців. Пізніше, у першій чверті XX ст., світогляд українського народу досліджували західноукраїнські вчені С.-М. В. Балеї, І. І. Мірчук та Я. Я. Ярема.

Засадничим принципом українських учених було розуміння народних мас як носія національної самосвідомості. Свій дослідницький предмет вони означували переважно через категорії “народний дух” та “народний характер”. Чимало окреслених ними важли-

вих проблем у подальшому розроблялися в такій дисципліні соціально-психологічного профілю, як етнопсихологія. До них належать проблеми національного характеру, національної самосвідомості, співвідношення національної психології та мови, підсвідомого в національному світовідчутті.

Психологія мови. Дослідження психічного складу народу та колективної свідомості отримали подальший розвиток у царині поєднання здобутків психології та лінгвістики. Упродовж XVIII ст. тривали численні дискусії про генезу і функції мови та її відношення до суспільства. Тоді панували радикально протилежні думки: одна обстоювала тезу про те, що мова є продуктом людської діяльності й не могла би виникнути поза суспільством (Дж. Бернетт, псевдонім – Лорд Монбоддо) [383], інша стверджувала, що паралінгвістичне спілкування є важливою передумовою створення штучної мови (Т. Рід) [428]. Останній розрізняв “природну” і “штучну” мови, доводячи, що вроджена, тобто природна, мова містить модульовані вигуки, а також супроводжується жестами й рухами тіла, які отримують універсальне розуміння і є передумовою виникнення “штучної мови”.

Популярності у вітчизняному інтелектуальному середовищі XIX ст. набула ідея німецьких мовознавців, згідно з якою основою народної психології є мова. Саме вона спричинює існування етнічних спільнот (ця думка мала прямий стосунок до психологічного напрямку в мовознавстві, започаткованому ще В. Гумбольдтом). Найбільш глибоко ця ідея розкривалася у працях видатного українського вченого О. О. Потебні. Його концепція наголошувала на тісному взаємозв'язку мови – мислення – світобачення і психічної діяльності індивідів та народу в цілому. “Дух народу” і національна своєрідність його психічного складу розглядалися крізь призму зафіксованих у мові проявів цього складу та свідчень накопиченого загальнонаціонального історичного досвіду. У праці “Думка і мова” Потебня аналізує еволюцію мисленневих структур, що ними оперує окремий індивід, який опановує ці структури шляхом засвоєння мови. Індивіди, котрі мислять певною мовою, сприймають дійсність через внутрішні форми, які закарбувались у ній. Таким

чином, національну мову дослідник тлумачив як орган, що утворює та організовує думку, а отже й процес мислення [249].

Дослідження психічного складу народу та колективної свідомості спиралися також на поєднання здобутків психології та мовознавства. У мові українські вчені вбачали основу психології народу, психологічний стрижень національного характеру і детермінанту формування психічної діяльності, характерної для певного етносу (О. О. Потебня) [249], національну основу мислення і поведінки (Д. М. Овсянико-Куликовський), “скарбівню людських досвідів, спостережень, поглядів і чуття, людської цивілізації” (І. Я. Франко) [128]. Окремою темою постали так звані колективні соціальні емоції та афекти, що тлумачились як передумова виникнення вербальної мови та мови жестів і водночас як регулятор спілкування між народами (Д. М. Овсянико-Куликовський) [224].

Роль мови в соціальних відносинах і досі залишається питанням, що перебуває на передньому плані в сучасній соціальній психології.

Психологія соціальної взаємодії. Феноменологія різних форм міжособової взаємодії та їхніх особливостей була одним із найбільш розроблених напрямів соціально-психологічної думки ще починаючи від XVIII ст. Ідеєю А. Сміта, що пізніше знайшла продовження у творах видатних соціальних психологів кінця XIX ст., є припущення, що та особистість, котрою ми стаємо, великою мірою формується під впливом нашої *взаємодії з іншими людьми*. А. Сміт наголошував на *впливі безпосереднього соціального оточення*, розглядаючи безпристрасного спостерігача як функцію належності до первинної групи [291]. Пізніше ця ідея була розвинута у роботах Дж. Міда, Ф. Гайдера, Л. Фестінгера. Так, Мід перейменував безпристрасного спостерігача на “узагальненого іншого”, маючи на увазі інтерналізовані колективні норми, правила та цінності, а також пішов далі у спробах з’ясувати, яким чином усі вони інтерналізуються у процесі розвитку. Цінні спостереження та прозріння Сміта перегукуються з теорією балансу Ф. Гайдера та з теорією соціального порівняння Л. Фестінгера.

Соціально-психологічні аспекти міжособової взаємодії були чи не найбільше представлені з-поміж інших тем соціально-психологічного характеру в українській інтелектуальній думці XIX століття. Ця проблематика відображена у працях вітчизняних мислителів у вигляді міркувань над такими явищами і проблемами, як невербальна поведінка (М. Я. Грот, І. О. Сікорський), міжособистісне розуміння (А. Ф. Коні, М. Я. Грот, Д. М. Овсянико-Куликовський), спілкування як детермінанта розвитку людської психіки (І. Я. Франко), особливості рольової комунікації у судовій практиці (А. Ф. Коні) тощо [80–83; 153–154; 221–223; 225; 331].

Однією із форм соціальної взаємодії є взаємодія з масою (у значенні публіки, як її розумів Г. Тард), яку українські вчені описували на прикладах юридичної та військової практики (А. Ф. Коні, М. І. Драгомиров) [153–154; 98]. При цьому мету взаємодії вони вбачали у здійсненні впливу, успіх якого, на їхню думку, залежить як від майстерного володіння техніками вербального та невербального спілкування, так і від соціально-психологічних властивостей особистості комунікатора.

Психологія емоцій як рушійної сили поведінки людини. На особливу увагу в контексті передісторії соціальної психології заслуговують ідеї Е.-Б. де Кондільяка про *емоції, пристрасті як фундаментальну рушійну силу людських бажань*. Ці ідеї були частиною його психологічної теорії сенсуалізму, яка мала початок у Франції на тлі інтенсивних реформістських процесів у науці епохи Просвітництва [152].

До когорти великих філософів XVIII ст., які висловлювали близькі до соціально-психологічної проблематики ідеї, належить також Д. Г'юм [402]. Йдеться передусім про його ідею *співпереживання* як основної психологічної риси, яка має виняткове значення для соціальної взаємодії та є її обов'язковою умовою. Урахування причин тих чи інших емоцій відіграє в концепції Г'юма головну роль. На думку філософа, саме співпереживання формує підґрунтя для відданості індивіда суспільству.

Гідний внесок у розуміння соціальної поведінки зробив і класик політичної економії А. Сміт своєю працею “Теорія моральних почуттів” [291]. Вчений уважав співпереживання центральним для

всіх типів соціальної поведінки. На його думку, ми зацікавлені в долях інших людей і виявляємо співпереживання щодо них. До того ж Сміт припускав, що потреба у взаємному співчутті є однією з фундаментальних людських рис.

Пізніше, наприкінці XVIII ст., П. Кабаніс наголошував на фундаментальній важливості *співчуття як основи усього суспільного інстинкту*, додаючи, що співчуття пов'язане з імітацією, котру описував як “здатність, що характеризує людську природу і є принциповим засобом освіти для індивідів, а також суспільств” [384, с. 97].

Соціально-психологічна проблематика емоцій та мотиваційних рухів соціальної поведінки посідала значне місце й у працях вітчизняних учених другої половини XIX – початку XX ст. Провідною темою було тлумачення психіки як такої, що розвивається лише в суспільстві, у процесі еволюції соціуму та індивіда в ньому. Особистісна поведінка при цьому розглядалася в аспектах її регуляції, з одного боку, індивідуально-психологічними рисами – так званими соціальними почуттями, до яких відносили *егоїзм, жаль, співчуття, сумління, сором, симпатію та антипатію* (Л. Є. Владимиров, М. Я. Грот), з другого – впливами сім'ї, друзів і знайомих, тобто найближчого соціального оточення людини (Л. Є. Владимиров, І. О. Сікорський, М. В. Країнський, П. І. Ковалевський).

Цікавим у цьому контексті є тлумачення емоцій Д. М. Овсянико-Куликовським, відображене в його роботі “Лірика як особливий вид творчості”. У цьому дослідженні вчений указував на взаємозв'язок розвитку соціальних емоцій та культури. Емоції, зокрема соціальні, він розглядав як регулятор спілкування між народами. Овсянико-Куликовський стверджував, що у первісному суспільстві існувала особлива прामова, яка відбивала не думки, а відчуття і настрої, причому не особистісні, а колективні, і була органом емоцій, що охоплювали цілу групу осіб. У колективних емоціях чільне місце займали еротичні й соціальні, потім з'явилися емоції релігійні, які тривалий час були колективними. Цю прамову вчений називав “хоровою мовою”. Із неї виділилися, на його думку, розмовна мова і первісна лірика, котра довго залишалася груповою.

Таким чином, він робив висновок про емоції як найбільш архаїчний пласт у психології людства [224].

Виходячи зі свого розуміння механізму емоцій Д. М. Овсянико-Куликовський розрізняв емоції та афекти, звертаючись до феномена міжособистісного впливу індивідів у групі. Він зазначав, що емоція підсилюється і переходить в афект найчастіше тоді, коли виникає у групи людей, які перебувають під впливом одного і того самого імпульсу. Отже, колективні емоції характеризуються заразливістю; розвиваючись у групі, вони переходять у паніку, нестяму, лютю натовпу, несамовиті крики, оплески та інші форми.

Характеризуючи емоції та їхні види, Д. М. Овсянико-Куликовський запропонував поняття “психологічного ритму” як ритмічного і гармонійного поєднання душевних елементів розумової та чуттєвої сфер. Дією ритму можна досягти досить сильного афекту. У первісному суспільстві ритми співу, танцю, жестикуляції здійснювалися спільно. У первісної людини багатство її психофізіологічної енергії перевищувало потреби її життєвого побуту, і цей надлишок певною мірою втілювався в афектах, у тому числі масового ритму, а частково йшов на створення матеріальної та духовної культури. Із цього ритму звуків та рухів тіла створилися дві первісні мови – розбірлива мова звуків і мова жестів. “Первісний афект, що викликався дією активного ритму, був явищем соціальним (точніше – соціально-психологічним), але все ще не був явищем культурним. Він передував виникненню людської культури”, – такий висновок ученого [224, с.172].

Люди інстинктивно шукали емоцій ритму й того психічного стану, що ці емоції супроводжує, оскільки це приносило полегшення та заспокоєння. Поступово емоції ритму стали невід’ємною складовою певних форм спільної діяльності людей: вони супроводжували релігійні обряди (спів, музика, танці), працю людини (робочі пісні), військові дії (марші), інтимну особистісну сферу (пісні про кохання) та ін. Утворення національностей як особливих соціально-психологічних “колективних фізіономій” незмінно супроводжувалося появою народних пісень, музики і танцю, тобто особливих ритмів, емоційна дія яких є неповторною специфікою даної нації.

Сукупність цих емоцій ритму утворювала те, що Д. М. Овсяннико-Куликовський розумів як лірику. Творчість, спрямовану на створення та розроблення ритмів, які викликали ці емоції, він назвав ліричною. Ліричні емоції, на думку вченого, виступають певним регулятором активності людини: вони економлять її психічні сили, вносять лад у психічне життя, пом'якшують усі інші емоції та протидіють брутальним інстинктам.

Емоції посідали чільне місце в емпіричних дослідженнях особистості, здійснюваних М. Я. Гротом. В основу особистості він покладав не її вольову активність, а емоції, пов'язавши свободу із можливістю емоційного вибору еталону поведінки. Тим самим у концепції Грота була закладена значуща для вітчизняної психології традиція, спрямована на дослідження проблеми переживання і його ролі у процесі соціалізації та інкультурації особистості. Подібно до Овсяннико-Куликовського Грот у своїй класифікації почуттів, викладеній у фундаментальній праці “Психологія почувань в її історії та головних основах” (1880), виділяв окрему групу почуттів, які утворюються внаслідок впливу “зовнішніх відношень, в основному тих, що виробляються суспільним життям” [83]. До таких він відносив почуття ревності, любові, ніжності, симпатії, злості, гніву, антипатії, помсти, поблажливості, схвалення, відновленої згоди тощо. Разом із тим учений схилився до думки, що ці почуття є скоріше предметом вивчення соціології, аніж психології (маючи на увазі під соціологією, як і низка зарубіжних учених того часу, соціальною психологією). У нарисі “Егоїзм і альтруїзм перед судом здорового глузду” (1884) М. Я. Грот розглядав названі явища як два полюси моральних стосунків, які не допускають етичного оцінювання, але вважав їх на практиці однаково законними і необхідними чинниками суспільного розвитку [82].

Маємо, втім, зауважити, що хоча проблеми, які порушувалися в межах розглянутих траєкторій, були відчутно пов'язані з майбутнім колом інтересів соціальної психології, ніхто цього терміна не вживав аж до 1864 року, коли італійський філософ, публіцист і політик К. Каттанео зробив його заголовком своєї статті [406]. Припускають, що просуванню цього терміна в наукове середовище прислужився німецький учений Г. А. Лінднер [413]. У другій поло-

вині XIX ст. українські вчені, як і їхні іноземні колеги, вже застосовували терміни “соціально-психологічний”, “соціальна психологія” або “суспільна психологія” [128].

Отже, огляд історіографії західноєвропейської та вітчизняної соціально-психологічної думки виразно окреслює корені соціально-психологічної дисципліни, яка вибудовувалась на здобутках філософії та природничих наук протягом кількох століть. Починаючи з XVIII ст. на західноєвропейських теренах розвивалися соціально-психологічні ідеї (значну їхню частину можна вважати радше протодіями), які стали підґрунтям появи на рубежі XIX–XX ст. перших соціально-психологічних теорій. Щоправда, деякі із цих ідей не були достатньою мірою асимільовані піонерами соціальної психології та їхніми вітчизняними однодумцями або й узагалі протягом певного часу залишалися, так би мовити, пасивним інтелектуальним багажем. Їх правомірно інтерпретувати як такі, що були попередницями теорій, котрі сформувалися пізніше, переважно у Сполучених Штатах Америки, – наприклад, теорії символічного інтеракціонізму, теорії балансу чи теорії соціального порівняння. Менше з тим окреслені вище траєкторії розвитку соціально-психологічного мислення багато в чому відповідають структурі сучасного соціально-психологічного знання і, зважаючи на це, можуть розглядатись як проект його будови.

2.2. Теорії соціальної психології

У філософії науки та наукознавстві теорію прийнято вважати найрозвинутішою і найдосконалішою формою організації наукового знання [122; 172; 220; 245; 246; 301]. Тож його прогрес розглядають як послідовну зміну теорій, кожна з яких постає більш точною та більш придатною до застосування, ніж попередні, хоча жодна, як сьогодні вже загальновідомо, не може претендувати на вичерпне й остаточне відображення описуваних явищ, бо “жодна не містить абсолютної істини” [198, с. 75].

Мабуть, варто наголосити й на тому (хоч це нагадує трюїзм), що наукознавчі тлумачення теорії щільно пов’язані з поняттям

“мислення”. Скажімо, В. І. Кобзар визначає її як вищу форму наукового мислення, яка логічно бездоганно для свого часу обґрунтовує й відображає систему взаємозалежних фактів (предметів, явищ тощо) дійсності у їхніх необхідних, закономірних, загальних та істотних властивостях [142]. Ця, здавалось би, тривіальна констатація зв’язку з поняттям “мислення” дає, однак, змогу трактувати теорії соціальної психології як форми, що репрезентують *вищий рівень наукового соціально-психологічного мислення*.

Отже, розвиток останнього передбачає передусім розвиток теорій. Утім, цей висновок можна повернути, так би мовити, й протилежним боком, стверджуючи, що для творення соціально-психологічних теорій потрібен розвиток соціально-психологічного мислення. І це теж буде правильно.

Проблематику наукових теорій усебічно, з усіма її дискусійними й модерновими нюансами, висвітлено в широковідомих фундаментальних працях [172; 174; 247; 248; 301; 328], переповідати які немає сенсу. Проте нагадати деякі найзагальніші речі, що стосуються сутності та особливостей теорії як форми наукового пізнання (а воно, зрозуміло, є водночас і науковим мисленням), думається, все ж варто. Зокрема й тому, що соціальні психологи, як і представники інших психологічних дисциплін, а також учені, котрі працюють у близьких галузях науки (соціологи, політологи тощо), зазвичай рідко цікавляться наукознавчими працями, і це, з одного боку, тягне за собою традиційно освячені позитивістською методологією упередження щодо теорії (її інкримінують схоластичність, якій протиставляють нібито бездоганне емпіричне знання), а з другого – породжує острах перед самою думкою про участь у створенні теорій. Трапляється, навіть ті науковці, які охоче теоретизують у своїх статтях та монографіях, не зважаються оформити ці теоретизування у вигляді власне теорії, оскільки підсвідомо впевнені, що впоратися з таким завданням не під силу “звичайному смертному”, або просто не знають, як це зробити.

Так от, у найзагальнішому тлумаченні під теорією слід розуміти форму вірогідних наукових знань, що дає цілісне і систематичне уявлення про закономірності та сутнісні характеристики об’єктів [122]. Такі знання відображаються в системі понять, ви-

словлювань, умовиводів, зведених до єдиного начала, роль якого відіграє певна узагальнювальна ідея. З-поміж інших форм організації наукового знання теорія вирізняється насамперед своєю будовою та функціями. Характерним для будови теорії є те, що всі її твердження і поняття поділяються на дві групи. Перша, кількісно невелика, охоплює сукупність вихідних понять і тверджень, що лежать в основі теорії та формулюють фундаментальні закони чи властивості об'єктів, які вивчає теорія. Другу групу становить сукупність похідних понять і тверджень, які з тією чи іншою силою логічної необхідності випливають із вихідних тверджень.

У функціональному плані теорія є засобом систематизації наукових знань, способом опису об'єктивної дійсності та пояснення її закономірностей, і вона, що особливо важливо підкреслити, здатна передбачати нові явища, закономірності, тенденції розвитку тощо. З огляду на принципову важливість передбачувальної функції її нерідко вводять у саму дефініцію теорії. Так, за визначенням наукознавців О. М. та Д. О. Новикових, “*теорія* – це форма вірогідного наукового знання про певну сукупність об'єктів, яке становить систему взаємопов'язаних тверджень та доведень і містить методи пояснення й передбачення явищ і процесів даної предметної сфери, тобто всіх явищ і процесів, що їх описує дана теорія” [220, с. 46].

Теорія виникає, як правило, у вигляді гіпотези, на базі узагальнення наукових фактів. Переростання гіпотези в теорію відбувається внаслідок її перевірки за допомогою досліду, спостереження чи практичного застосування [122].

На цьому, власне, можна й завершити загальну характеристику уявлень про наукові теорії. Далі конкретизувати їх безвідносно тих галузей науки, в яких певні теорії розробляються, не варто. Подальші безвідносні конкретизації недоцільні, більше того, небажані, оскільки можуть внести (і реально вносять) лише сум'яття в уми не вельми обізнаних із цим предметом представників соціогуманітарних дисциплін.

Наприклад, ті ж О. М. Новиков та Д. О. Новиков виокремлюють у типовій будові теорії такі основні компоненти:

1) вихідну емпіричну основу теорії, до якої входить множинність зафіксованих у науці (в даній її галузі) фактів, проведе-

них експериментів тощо, котрі хоча вже деякою мірою й описані, проте ще очікують на своє пояснення, теоретичну інтерпретацію;

2) вихідну теоретичну основу теорії – множинність¹ припущень, постулатів, аксіом, загальних законів, принципів теорії;

3) логіку теорії – множинність допустимих у межах теорії правил логічного виводу та доведення;

4) сукупність виведених у теорії висновків, теорем, тверджень, принципів, умов тощо з їх доведеннями (це найбільша за обсягом частина теорії, яка й виконує основні функції теоретичного знання, становлячи “тіло” теорії, її основний зміст) [220, с. 47].

Природно, гуманітарія, що ознайомиться з наведеними компонентами, може неабияк збентежити “логіка теорії” (в означеному тлумаченні). Через те автори змушені одразу ж зробити застереження, що в деяких теоріях, серед яких і соціогуманітарні, правила використовуваної логіки зазвичай не формулюються очевидним чином і строго не перевіряється коректність доведень. Останні натомість проходять дослідно-експериментальну перевірку [там само, с. 48].

Потреба подібних застережень зумовлена значними відмінностями різних галузей наукового знання. Наявні відмінності трактують як *гносеологічний рівень* [220; 301] тієї чи тієї наукової дисципліни, тобто можливий ступінь пізнання її нинішніми засобами досліджуваних нею об’єктів. Виходячи з нього на одному умовному полюсі розташовують “сильні” у гносеологічному сенсі науки – математику, фізику, деякі інші природничі дисципліни; на другому – “слабкі” (знову ж таки у гносеологічному сенсі) науки, зокрема суспільні та гуманітарні. Термін “слабка наука” у цьому контексті не слід сприймати як негативно забарвлений. Соціогуманітарні дисципліни, до яких належить і соціальна психологія, є “слабкими” науками не тому, що вони гірше (поверховіше, примітивніше і т. ін.) підходять до вивчення пізнаваної реальності, а внаслідок надзвичайної складності та високої непередбачуваності явищ і

¹ Слово “множинність” тут не видається доречним, оскільки суперечить наведеному вище більш поширеному й адекватнішому, на нашу думку, уявленню наукознавства про вихідну основу теорії як таку, що є кількісно невеликою.

процесів, що ними вивчаються. З огляду на це “слабкі” науки розглядають водночас як “складні” (зважаючи на складність об’єкта дослідження), а “сильні” кваліфікують як “прості” [220, с. 128].

Найголовніші відмінності “сильної” і “слабкої” версій науки зумовлені можливістю чи неможливістю розроблення різних за типом побудови теорій. У “сильній” версії розробляються теорії дедуктивного типу, в яких істинність похідних тверджень установлюється (з використанням штучних мов, складного математичного апарату) шляхом їх виводу із тверджень вихідних. Тоді як “слабка” версія може продукувати зазвичай лише теорії недедуктивного типу, істинність тверджень яких доводять за допомогою аргументації фактами.

Недедуктивні теорії називають також описовими або емпіричними. Така теорія, роз’яснюють О. М. та Д. О. Новикови, має, як правило, доволі широкий емпіричний базис і вирішує передусім завдання впорядкування охоплюваних нею фактів. Поняття недедуктивної (описової) теорії, з погляду згаданих авторів, дуже близьке до поняття “концепція” і може ним замінюватися. Загальні закони, які встановлюють теорії цього типу, є генералізацією, узагальненням емпіричного матеріалу. Ці теорії формулюються за допомогою звичайних природних мов із застосуванням лише спеціальної термінології, властивої тій чи тій науковій галузі [220, с. 48].

Отже, теорії соціальної психології зовсім не обов’язково уподібнювати до теорій “простих” наук. У світовій соціальній психології попри значну популярність неопозитивістських наукових стандартів давно побутує думка, що спроби насильницької формалізації соціально-психологічних теорій, намагання будь-що втиснути їх у прокрустове ложе моделей, запозичених із математики та логіки, призводять до вихолощення уявлень про реальні властивості соціального буття людей, до своєрідної “стерилізації” соціально-психологічної науки [15, с. 42]. І з такою думкою важко не погодитись.

Несхожість соціально-психологічних теорій на теорії “сильних” (“простих”) наук спричинила також тенденцію до “пом’якшення” їх дефініцій, яка простежується дедалі виразніше. Якщо на початку 1960-х років Р. Сієрс писав: “Під теорією я розу-

мію мережу змінних і тверджень, якими вони між собою пов'язані як антецеденти і консеквенти (визначення, постулати, теореми)” [цит. за 15, с. 38], тобто висловлювався вельми хитромудро, з претензією на деяку квазідедуктивність означуваних теорій, то через два десятиліття Д. Маєрс обмежився набагато “м’якшою” дефініцією: “*Теорія* – це інтегрована сукупність принципів, які пояснюють і прогнозують події, що спостерігаються” [188, с. 58]. Ще більш “м’яке” визначення знаходимо в найновішому “Керівництві з теорій соціальної психології” за редакцією П. ван Ланге, А. Кругланскі та Е. Гігінса, де теорія тлумачиться (правда, із застереженням, що це визначення є мінімальним) лише як “сукупність взаємопов’язаних тверджень або принципів, що стосуються явища чи сукупності явищ” [396, с. 2].

Не намагаючись обговорювати, тим паче критикувати ці та подібні дефініції, зауважимо, що вчений, який працює в галузі соціальної психології, зрозуміло, має право обирати будь-яку з них (котра більше до вподоби) або запропонувати власну. Але коли він сам чи спільно з колегами розробляє нову соціально-психологічну теорію, то зобов’язаний пам’ятати про описані вище бодай найзагальніші формальні ознаки наукової теорії як такої – про її типову будову та функції. Тільки за умови їх відтворення в тому чи іншому текстовому вигляді отримуємо підстави говорити про вищу форму наукового мислення.

Який же теоретичний багаж має сьогодні соціальна психологія? Які теоретичні надбання нагромадила вона за більш як століття свого розвитку?

Під кутом зору “слабкої” версії науки ніщо не заважає розглядати як теорії вже перші соціально-психологічні вчення рубежу XIX–XX ст. Візьмімо до прикладу психологію мас Г. Лебона [175], яку, до речі, С. Московічі вважав не чим іншим, як теорією [210]. І справді, в ній усупереч усталеним уявленням за бажання можна віднайти всі основні компоненти теорії: по-перше, хай і невпорядковану, почасти імпліцитну та фрагментарно представлену, але, безперечно, наявну емпіричну основу; по-друге, унаочнену сукупність вихідних понять, постулатів, ба навіть законоподібних тверджень. Ідеться, наприклад, про так званий *закон натовпу* (згідно з

ним поведінка людей у натовпі має природну, не залежну від культури основу, тож психічні процеси будь-якої людини, що опинилася в натовпі, котрий перебуває у збудженому стані, зазнають однакових і так само істотних змін). Цей закон, якщо його можна таким уважати, виділяє серед інших соціально-психологічних законів пєтербурзький психолог В. Д. Балін у своїй доволі цікавій монографії “Вступ до теорії психології”, проте з незрозумілих причин називає його “законом натовпу Л. Почебут” [24, с. 51]. Чим пояснити цей казус, не знаємо.

Нарешті, по-третє, в Лебоновій психології мас знаходимо цілу низку надійно перевірених суспільною практикою похідних тверджень – у вигляді рекомендацій щодо способів керування масами. Їхня істинність підтверджувалася багаторазово і з найтрагічнішими для людства наслідками, як підтверджується й нині на східних теренах України та в інших проблемних регіонах планети, де палають вогнища військово-інформаційних воєн.

Містять компоненти типової структури теорії й соціально-психологічні вчення В. Вундта [60], Е. Дюркгайма [99], Г. Тарда [308]. Немає в них, як і у творах Лебона, лише властивих розвиненим теоріям сьогодення операціональних визначень понять, які уможливають експериментальну перевірку теорії. Це й ставлять на карб першим соціально-психологічним ученням сучасні західні автори в першу чергу. І хоча відомо, що наявність операціонально визначених понять не є обов’язковою для теорій певного рівня [155, с. 121–122], ніхто на це не зважає.

До перших соціально-психологічних теорій їхні сучасні критики ставляться як до чогось безнадійно архаїчного, поблажливо, а то й напівзневажливо називаючи їх “протосоціальними психологіями”, спадщиною “доекспериментального століття” тощо [416; 430]. Це, на наш погляд, несправедливо і недалекоглядно. Проте розгорнута полеміка з такими оцінками тут вочевидь не до місця, тому, залишаючи її на майбутнє, розглядатимемо далі теорії більш сучасні.

Щоправда, постає сакраментальне запитання, котре вже й раніше час від часу порушувалося в соціально-психологічній літературі [15, с. 13–14]: а які ж теорії слід уважати сучасними? Найчастіше відповідь на нього пов’язують, як неважко здогадатися, із пе-

реходом соціальної психології до масового використання в дослідженнях експериментального методу (мовляв, сучасними є тільки ті теорії, що ґрунтуються на експериментальних даних). Відтак рубежем для визначення сучасності соціально-психологічних теорій слугують 1920-ті роки, коли соціальна психологія набула статусу експериментальної науки.

Не будемо порушувати цієї традиції й ми, тобто вважатимемо сучасними всі теорії, що з'явилися починаючи з означеного рубежу і з'являються дотепер. Але пам'ятатимемо при цьому, що у 1920-х роках і протягом наступних десятиліть поза експериментальним мейнстримом соціально-психологічної науки розвивались і ті її течії та напрями (приміром, зорієнтовані на психоаналіз), які використовували експеримент обмежено або й не вдавалися до нього зовсім. І вони теж продукували теорії – іноді й більш активно, ніж репрезентанти експериментального мейнстриму. Отже, їхні теоретичні напрацювання потрібно враховувати також.

Маємо сказати одразу, що соціальна психологія хоча й ставилася до теоретичного знання в окреслених хронологічних межах доволі неоднозначно (про це мова піде далі), однак де-факто нагромадила чимало теорій, і їхня кількість зростає. Якщо на початку 2000-х років П. М. Шихирев налічував за рубежем близько 40 соціально-психологічних теорій [351], то у виданому 2012 року “Handbook of Theories of Social Psychology” [396] їх наведено вже понад півсотні. І це при тому, що згадане видання взагалі обходить мовчанкою теорії суто гуманітарного, “несцієнтистського” спрямування (неофройдистські, юнгіанські тощо), а тим паче теорії радянських авторів – хай і нечисленні, специфічні, але такі, що все ж заслуговують на увагу.

За такої вибірковості, властивої також і решті оглядових видань, як змістові, так і кількісні межі масиву соціально-психологічних теорій є доволі розмитими, а пошук їх – утрудненим. Тому, не претендуючи на всеохопний аналіз цього масиву, ми поставили перед собою завдання¹ розглянути і певною мірою типо-

¹ Маємо на увазі роботу, виконану спільно з Н. В. Хазратовою [118, с. 155–213].

логізувати лише найвідоміші теорії, які, на наш погляд, достатньою мірою репрезентують сучасний стан теоретичного знання в соціальної психології.

При цьому було вирішено відмовитися від традиційного підходу, котрий полягає у класифікації соціально-психологічних теорій на основі їх ідентифікації із так званими глобальними психологічними “ідеологіями” (термін А. В. Юрєвича [364]), які в соціальній психології зазвичай пойменовують більш усталеним терміном – “провідні теоретичні напрями”, маючи на увазі бігевіоризм, психоаналіз та когнітивізм і додаючи до них (цілком виправдано) ще й інтракціонізм [15].

Не заперечуємо: ці напрями чи “ідеології” дійсно є суттєво різними у своїй генезі та засадничих основах, у певному сенсі таки глобальними і, можливо, репрезентують найзагальніші на певний момент історичного часу форми соціально-психологічного мислення. Як такі вони, безумовно, заслуговують на спеціальні дослідження. Але чи доцільно співвідносити з ними всі без винятку соціально-психологічні теорії, напрацьовані впродовж майже століття? Навряд. Справа в тому, що автори згаданих та багатьох інших оглядових робіт, вочевидь полегшуючи для себе завдання класифікації соціально-психологічних теорій, дещо спотворюють реальний стан речей: хоч і роблять окремі застереження щодо втрати популярності тим чи тим теоретичним напрямом, проте загалом змальовують ситуацію так, ніби ці напрями-“ідеології” досі конкурують між собою, співіснуючи, так би мовити, на рівних. Насправді ж вони не стільки співіснують, скільки приходять на зміну один одному. І той з них, який посідає панівні позиції, почасти вбирає в себе наукові уявлення, поняття та підходи з інших, “подоланих”, напрямів.

Про рівноправне конкурування чи співіснування згаданих напрямів можна говорити хіба що в історичному аспекті. Адже на Заході протягом більш як трьох останніх десятиліть майже неподільно домінує когнітивізм (ще на початку 1980-х років три чверті американських соціальних психологів відносили себе до когнітивістів [351, с. 29]). Через те в англійськомовних посібниках із соціальної психології давно немає бодай згадок про психоаналіз як самостій-

ний дослідницький напрям¹; зате спостерігається “феномен розсіяного психоаналізу” [15, с. 157–158] – його ідеями пронизано тканину багатьох соціально-психологічних досліджень (використовуються психоаналітичні терміни, деякі принципи тощо). Дедалі більше втрачає свої позиції також бігевіоризм, навіть у необігевіористському варіанті. Проте він не зникає з наукового простору безслідно, проростає в когнітивістських підходах – часто-густо, здавалось би, в найнесподіваніших ракурсах. Не випадково ж лунають заяви, що когнітивну психологію “правильніше вважати найпізнішою формою бігевіоризму” [181, с. 178]. І, якщо зважити на спільну для обох напрямів неопозитивістську методологію, ці заяви, можливо, й мають підстави.

Отже, жорстке “прив’язування” соціально-психологічних теорій до тієї чи тієї “глобальної ідеології” не видається продуктивним, оскільки може помітно нівелювати специфіку цих теорій, заступаючи, зрештою, і їхній предметний зміст. Натомість ми зробили спробу згрупувати теорії, які має у своєму арсеналі світова соціальна психологія, навколо найрезонансніших наукових ідей, що виконують у кожній із теорій певної групи роль системотвірного чинника – об’єднавчого начала, що слугує водночас її головним пояснювальним принципом.

Перелік таких ідей склали десять найменувань:

- 1) ідея атитюда як пояснювальний принцип саморегуляції соціальної поведінки;
- 2) ідея динамічного цілого як засадничий принцип інтерпретації групових процесів;
- 3) ідея лібідо як принцип пояснення феноменів групового лідерства і солідарності членів групи;
- 4) ідея конформності/нонконформності як вихідний пункт теоретизувань із приводу соціального впливу в групі;

¹ Наголошуємо, йдеться про психоаналіз саме як дослідницький напрям. У психологічній практиці психоаналітична традиція залишається однією з провідних.

5) ідея групоцентризму як пояснювальний принцип теорій міжгрупових відносин;

6) ідеї символічно опосередкованої комунікації та соціальної ролі як центральні концепти теорій структури особистості, рольової поведінки і референтної групи;

7) ідеї колективного та соціального несвідомого як джерело теоретичних уявлень про надперсональні регулятори індивідуальної та масової поведінки;

8) ідея позитивних і негативних підкріплень як спосіб пояснення та модифікації соціальної поведінки;

9) ідея здорового глузду (“наївної психології”) як підґрунтя теорій соціального пізнання;

10) ідея конструювання реальності як основа альтернативних соціально-психологічних теорій.

Одні з виокремлених ідей можна легко ідентифікувати з “глобальними ідеологіями”. Так, ідея лібідо є, зрозуміло, суто психоаналітичною, ідея соціальної ролі – інтеракціоністською, ідея позитивних і негативних підкріплень – бігевіористською. Відповідно їй використовуються вони переважно в теоріях, які можна вважати психоаналітичними, інтеракціоністськими, бігевіористськими. Інші ж ідеї, байдуже в межах яких “ідеологій” вони першопочатково виникли, є відносно незалежними від них, придатними до широкого використання й поза їхніми межами. До таких ідей належать, зокрема, ідеї атитюда, конформності/нонконформності, групоцентризму. Проте й ті ідеї, котрі пов’язані з певними “ідеологіями”, здавалось би, сутнісно (наприклад, ідея динамічного цілого чи ідея здорового глузду), часом теж виявляються придатними для побудови теорій, що не мають безпосереднього стосунку до цих “ідеологій”. Такі приклади непоодинокі. Тож напрошується висновок, що перспективні наукові ідеї нерідко живуть у соціальній психології власним, “позаідеологічним”, життям. А відтак виникає, між іншим, запитання: чи варто пострадянським ученим і надалі звинувачувати (за радянською традицією) зарубіжних соціальних психологів в еkleктичному поєднанні принципів різних теоретичних напрямів? Адже, можливо, таке поєднання якраз і є одним із реальних виявів інтеграції соціально-психологічного знання, за яку ратують ті ж пострадянські вчені [15; 297]. Але повернімося до виокремлених ідей.

“Нанизавши” на них наявні соціально-психологічні теорії, отримуємо схему (табл. 2.1), що дає загальне уявлення про теоретичний ландшафт сучасної соціальної психології.

Таблиця 2.1

Узагальнена схема співвіднесення соціально-психологічних теорій з базовими науковими ідеями, на яких ці теорії ґрунтуються

Ідея як системотвірний чинник – об’єднавче начало теорії	Теорія (концепція, наукова школа), що ґрунтується на відповідній ідеї
ідея атитюда	<ul style="list-style-type: none"> – бігевіористські концепції атитюда як проміжної змінної (Е. Богардус, Л. Бернارد, Н. Данлап, Д. Кантор та ін.) – теорія соціального судження М. Шеріфа та К. Говленда – теорія переконувальної комунікації К. Говленда – функціональний підхід Г. Келмена і Д. Каца – грузинська школа соціальних настановлень (Ш. О. Надірашвілі, О. С. Прангішвілі, М. С. Баліашвілі, І. В. Імедадзе та ін.) – диспозиційна концепція В. О. Ядова – теорія запланованої поведінки А. Айзена – теорія дуального процесу Р. Петті та Дж. Касіоппо – теорія евристично-систематичної обробки інформації Ш. Чайкен
ідея динамічного цілого	<ul style="list-style-type: none"> – концепція групової динаміки К. Левіна – теорії групоутворення Б. Такмена, А. Роарка, Г. Стенфорда – теорії групової згуртованості Т. Ньюкома та Д. Картрайта – теорії продуктивності групи І. Стайнера, А. Інгема, Б. Латане – психологічна теорія (стратометрична концепція) колективу А. В. Петровського – параметрична концепція розвитку групи як колективу Л. І. Уманського

Наукові форми соціально-психологічного мислення

Ідея як системотвірний чинник – об’єднавче начало теорії	Теорія (концепція, наукова школа), що ґрунтується на відповідній ідеї
ідея лібідо	<ul style="list-style-type: none"> – психоаналітична теорія групового лідерства З. Фройда – теорія розвитку групи В. Бенніса – Г. Шепарда – теорія фундаментальної орієнтації міжособових стосунків У. Шутца
ідея конформності/нонконформності	<ul style="list-style-type: none"> – концепція впливу групової більшості (С. Аш, М. Шеріф та ін.) – теорія соціального впливу меншості С. Московічі – концепція “ідіосинкразичного кредиту” Е. Голландера
ідея групоцентризму	<ul style="list-style-type: none"> – концепція інгрупового фаворитизму та аутгрупової дискримінації М. Шеріфа – теорія міжгрупових відносин (парадигма “мінімальної групи”) Г. Теджфела – концепція групомислення І. Дженіса
ідеї символічно опосередкованої комунікації та соціальної ролі	<ul style="list-style-type: none"> – теорія символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Г. Блумер) – теорія самооцінки особистості М. Куна – статусно-рольова концепція Р. Лінтона – теорія рольової напруженості У. Гуда – теорія символічних форм рольової поведінки (“соціальна драматургія”) І. Гоффмана – інші теорії та концепції рольової поведінки (Т. Сабрін, Дж. Тібо, Н. Гросс та ін.) – теорія трансактного аналізу Е. Берна – теорія референтної групи (Г. Гаймен, Т. Ньюком, М. Шеріф, Р. Мертон, Г. Келлі та ін.)
ідеї колективного та соціального несвідомого	<ul style="list-style-type: none"> – теорія архетипів К. Г. Юнга – дочірні теорії архетипів (О. Ранк та ін.) – теорія соціального характеру Е. Фромма
ідея позитивних і негативних підкріплень	<ul style="list-style-type: none"> – теорія обміну Дж. Гоманса – теорія взаємозалежних стосунків Г. Келлі та Дж. Тібо – теорія соціального навчання А. Бандури – теорія впливу Дж. Френча та Б. Равена – теорія агресії Н. Міллера – Дж. Доларда

Ідея як системотвірний чинник – об’єднавче начало теорії	Теорія (концепція, наукова школа), що ґрунтується на відповідній ідеї
ідея здорового глузду (“наївної психології”)	<ul style="list-style-type: none"> – теорія регулятивного фокусу І. Гігінса – теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера – теорія каузальної атрибуції (Ф. Гайдер, Г. Келлі, Е. Бем та ін.) – теорія соціальної стереотипизації (В. Ліппман, О. Клайнберг, У. Вайнекі та ін.) – теорія стереотипного контенту (С. Фіске та ін.) – теорія соціальних репрезентацій С. Московічі – концепція центрально-периферійної системи соціальних репрезентацій Ж.-П. Абріка – теорія дилетантської епістеміки А. Кругланскі
ідея конструювання реальності	<ul style="list-style-type: none"> – школа етнометодології Г. Гарфінкеля (А. Блюм, С. Вулгар, Б. Латур, М. Поллнер та ін.) – теорія мовних актів Дж. Остіна – теорія соціального конструкціонізму К. Джерджена

Не всі з уміщених у таблиці елементів теоретичного знання (концептів, підходів тощо) можна назвати власне теоріями. Іноді це у строгому сенсі лише емпіричні узагальнення здобутих дослідниками фактів, не підкріплені логічно послідовною аргументацією, ретельно вибудованими теоретичними моделями, достатньо розробленим поняттєво-категоріальним апаратом. Такими є, скажімо, бігевіористські концепції атитюда як проміжної змінної або концепція впливу групової більшості, котра ніколи не розроблялася як така, а склалася поступово, у процесі тлумачення результатів відомих експериментів С. Аша, М. Шеріфа та інших американських учених. Проте обійти увагою ці теоретичні побудови було б неправильно, зважаючи на той вплив, який вони справили на цілі покоління соціальних психологів, спрямовуючи їхні емпіричні дослідження і тим самим фактично виконуючи функцію теорії. Утім,

спрямовувалися ними не тільки емпіричні дослідження: приміром, теорію соціального впливу меншості (а це таки теорія) С. Московічі розробляв на протигагу панівним на той час науковим уявленням, які склали концепцію впливу групової більшості [93].

Необхідно також зазначити, що провідна ідея, покладена в основу тих чи тих теорій, може й не оприявлюватися в публікаціях їхніх авторів та розробників, оскільки сприймається ними як сама собою зрозуміла, для всіх очевидна (чи з інших причин). Однак така ідея бодай імпліцитно присутня в теорії завжди і доволі легко розпізнається, навіть у тих випадках, коли її намагаються завуалювати. Наприклад, сучасні адепти радянських теорій колективу слідом за їхніми авторами всіляко обходять мовчанкою той факт (а, можливо, вже про те й не здогадуються), що ці теорії відпочатково базувалися, подібно до багатьох сучасних їм зарубіжних теорій, на обґрунтованому К. Левіном засадничому принципі інтерпретації групових процесів – ідеї групи як динамічного цілого.

Так, згідно з твердженням О. С. Чернишова, теоретико-методологічною базою параметричної теорії колективу Л. І. Уманського були нібито “провідні у вітчизняній психології принципи діяльнісного та особистісного, комплексного й системного підходів” [346, с. 15]. Проте очевидно, що головне засадниче уявлення цієї теорії – *про неподільність і структурну первинність малої групи, з якої формується колектив*, – жодним чином не впливає ні з діяльнісного, ні з особистісного, ні з будь-якого іншого підходу радянської психології. Отож при побудові параметричної теорії вони могли виконувати лише допоміжну роль або слугували для неї зручною методологічною і водночас ідеологічною упаковкою. А її справжнім, відпочатковим опертям була-таки ідея динамічного цілого.

Не випадає приховувати, що з формального боку теорії соціальної психології, як і соціогуманітарні теорії в цілому, мають чимало ганджів, серед яких – аморфність побудови, відсутність обмеженого набору чітко сформульованих вихідних тверджень, недостатня структурованість тощо. Усі ці ганджі докладно висвітлено у працях А. В. Юревича [363; 364; 365]. Але не в цьому вбачається наразі головна проблема соціально-психологічних теорій. Проаналізувавши наведені в таблиці 2.1 теорії, можна переконатися, що

найбільшою їхньою вадою часто-густо є редукціонізм. До рівня засадничого принципу зазвичай підноситься ідея, яка пояснює лише окремі локуси соціально-психологічної реальності, стосовно ж інших локусів вона є радше іррелевантною. Однак прагнення вибудувати довершену систему знань штовхає авторів теорій до поширення обраних пояснювальних принципів на дедалі нові сфери соціального життя або, навпаки, спричинює тенденцію просто ігнорувати й навіть деонтологізувати ті сфери, на які обрані принципи поширити неможливо. Тому постає потреба критичного перегляду, так би мовити, *перевизначення зон релевантності практично всіх теоретичних надбань сучасної соціальної психології*. На підтвердження наведемо деякі приклади.

Так, завищеними виявилися сподівання на прогностичні можливості атитюда [див. 267]. Ці можливості істотно залежать від такої особистісної характеристики, як “полезалежність – полenezалежність”, а також від суб’єктивної значущості для особистості так званих ситуаційних змінних [287]. Через те зону релевантності багатьох положень теорій, що ґрунтуються на ідеї атитюда, належить визначати з огляду на ці чинники. Прогноз очікуваних дій і вчинків на основі даних про атитюди може бути достовірним, як правило, лише стосовно полenezалежних осіб із високою міжситуаційною стійкістю соціальної поведінки.

Нерозумним було б на підставі суто ідеологічних упереджень відкидати, як це нерідко робиться, психоаналітичні теорії групового лідерства і розвитку групи. Проте зона їхньої релевантності вочевидь обмежується глибинно-емоційними (пристрасними, взаємосуперечливими) стосунками в групі. Психоаналітичний підхід не спрацьовує там, де превалюють формальні, поверхові внутрішньогрупові стосунки, засновані на фатичних (малозначущих) контактах, а також у колективах, де домінують суто ділові взаємини, або коли роль лідера апріорі не визначена і різні лідерські функції виконують різні люди.

Не варто надмірно розширювати й пояснювальні можливості вельми популярних, насамперед за межами співтовариства професійних психологів, теорій колективного несвідомого. Адже архетипні регулятори соціальної поведінки навряд чи можуть потужно

виявляти себе поза афективно забарвленими, екстремальними подіями особистого і суспільного життя, в ситуаціях рутинного повсякдення, строго регламентованої нормативності. Тож, напевне, в таких ситуаціях значно краще придадуться теорії, побудовані на ідеях здорового глузду чи позитивних та негативних підкріплень. І навпаки, ці останні теорії безпорадні за обставин, пов'язаних із життєвими кризами особистості, моментами спонтанних проявів високої творчої активності, або коли соціальна поведінка “вихлюпується” зі звичних берегів, набуває масоподібних форм.

Отже, наявні соціально-психологічні теорії можна ефективно застосовувати лише в межах притаманних їм зон релевантності. Проте навіть сукупно, всі разом, ці зони не охоплюють усього предметного поля соціальної психології, як ми його розуміємо¹. Відтак завдання дальшого розвитку соціально-психологічного знання та підвищення його практичної віддачі нагально вимагають розроблення нових теорій.

Що для цього потрібно? Насамперед позбутися рецидивів атеоретизму, зумовлених особливостями дисциплінарного самовизначення соціальної психології, яке припало на часи, коли у світовому соціогуманітарному мейнстрімі практично неподільно владарювала позитивістська філософія і методологія, причому в найжорсткішому – бігевіористському – тлумаченні. Це надовго спричинило зневажливе ставлення переважної більшості соціальних психологів до будь-яких теоретизувань.

Погляди на роль теорії в соціальній психології та суміжних з нею науках почали було докорінно змінюватись у 1960–1970-х роках. На хвилі боротьби з позитивізмом і притаманним йому “голим емпіризмом”, соціологи, а затим і соціальні психологи та представники інших соціогуманітарних дисциплін у ті роки виявляли дедалі більший інтерес до теоретичного знання, що вилився в бурхливі теоретичні дискусії. “Будь-якій людині, знайомій з історією ідей, зрозуміло, що справжній прогрес відбувається на основі теоретичної конфронтації, а факти і методи відіграють відносно меншу роль”, – у полемічному запалі заявляв С. Московічі, розпочинаючи разом з іншими західноєвропейськими

¹ Наше визначення предмета соціальної психології див. у підрозділі 1.3.

соціальними психологами так званий антиамериканський, а за своєю сутністю антипозитивістський, бунт [212, с. 225]. Він тоді закликав ні більше ні менше як створити *систему теоретичних досліджень* [там само, с. 218]. Нині, з відстані років, очевидно, що таку систему створити не вдалося, та й навряд чи вона була можлива, але західні соціальні психологи справді запропонували чимало теорій, які здобули визнання як у соціальній психології, так і у психології загалом. Проте на рубежі XX–XXI століть цей, за визначенням соціологів Дж. Александера та А. Ріда, зсув угору (тобто в напрямку теорії) змінився на симптоматику зсуву вниз (повернення до емпірії) [8, с. 8]. Рецидиви атеоретизму швидко пустили коріння і в пострадянській психології. Уже в 1990-х роках деякі російські філософи та психологи під час дискусій про співвідношення природничонаукової і гуманітарної парадигм стали розглядати психологічні теорії як рудимент, а саме теоретичне знання без достатніх на те підстав пов'язувати з маркером природничонаукового [див. 155, с. 232]. Праці доволі відомих російських і західних авторів рясніють мусуваннями теми спекулятивності будь-якої теорії, вправами на кшталт доведення оповідності психологічних теорій (психологічна теорія як story), несумісності теоретичного узагальнення з пізнанням унікальності людини тощо [див. 86, с. 52, 62].

Однак не треба бути великим футурологом, аби передбачити: цей зсув униз раніше чи пізніше закінчиться – як і півстоліття тому, наукова “мода” зрештою зміниться. Отже, що швидше і що повніше досягнуть соціальні психологи потребу випереджувального розвитку теоретичного знання, то кращі перспективи матиме соціальна психологія.

Гадаємо, створення нових соціально-психологічних теорій може певною мірою стимулювати й запропонована нами система методологічних принципів їх розроблення [283; 284]. Принаймні нам хотілось би, щоб так було.

2.3. Суб'єктно-вчинковий підхід у соціальній психології

Ідеться про підхід, що є результатом творчого поєднання суб'єктного і вчинкового підходів, які отримали свій розвиток в історії, теорії та методології вітчизняної психології [311]. Так історично склалося, що обидва названі підходи більш активно розроблялися і продуктивно запроваджувалися в межах загальної психології та історії психології (К. О. Абульханова, М. М. Бахтін, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн та ін.). Водночас існують підстави вважати, що цілий ряд актуальних проблем соціально-психологічної науки і практики не без користі для них можуть бути досліджені саме з позицій суб'єктно-вчинкового підходу. Проте досягнення належних результатів у цій справі буде реальним за умови з'ясування і творчого використання науково-дослідного ресурсу *суб'єктно-вчинкового підходу як форми соціально-психологічного мислення* [281].

Розпочнемо з відомого положення про те, що загальна психологія, відповідальна за цілісне наукове знання про психічне життя, вбирає у свій предмет питання соціальної природи людської психіки. Тому логічно визнати, що – всупереч гіпотезі про соціологічні корені соціальної психології – остання постала і дістала розвиток як окрема галузь науковопсихологічного пізнання через необхідність конкретизації загальних уявлень про якісну своєрідність людської психіки, а також через необхідність розроблення проблем, які не входять до компетенції індивідуальної психології.

Актуальними в цьому плані й такими, що дозволяють уникнути антагонізму індивідуально- і соціально-психологічного, є теоретичні положення, згідно з якими індивідуальний суб'єкт є не тільки продуктом соціальної еволюції, а й її безпосереднім учасником. Так, на думку Е. В. Сайко, суб'єкт – “постійний результат соціальної еволюції, носій її сутнісних характеристик і всезагального в ній, але одночасно творець конкретних форм її дійсного прояву і головна умова її здійснення” [271, с. 24]. При цьому пропонується визначення соціуму як “здатної до самоорганізації органічної сис-

теми і одночасно як інтегрального суб'єкта – носія соціальної еволюції і творця соціального світу” [271, с. 9], не як сукупності окремих суб'єктів, а як “сукупного суб'єкта, здатного інтегрувати “над-суб'єктні” властивості суб'єкта, що утворюються у процесі розгортання дієвих міжсуб'єктних зв'язків, у процесі відтворення в історичному виконанні соціального суб'єктності людини в кожній реальній людині як її особистої властивості” [271, с. 25]. Тобто соціум як суб'єкт є носієм соціального руху і “представлений у своїй суб'єктній дієвості діяльністю диференційованого й інтегрованого в різні групи суб'єкта-індивіда” [271, с.16].

Якщо узагальнити сказане і визначитися з тим, що саме найбільш адекватно відображає соціально-психологічну специфіку суб'єктного підходу, то це має бути наукове положення про *інтер-суб'єктну, міжсуб'єктну, власне – суб'єктно-суб'єктну взаємодію людських істот, спільнот та їхніх дослідників.*

Учинковий підхід (М. М. Бахтін, В. А. Роменець та ін.) логічно доповнює суб'єктний визнанням іншої людини і спільноти як особливих цінностей, заради добробуту яких індивід готовий на звитяжний подвиг і на самопожертву. Особливої уваги заслуговують прояви вчинковості, що спостерігаються у процесі взаємодії індивідів та груп. Так, показовою можна вважати комунікативну ситуацію, учасники якої здійснюють учинки на адресу одне одного. При цьому не йдеться про те, щоб рахувати, хто та стосовно кого більше і краще вчинив, чи очікувати вчинку навзаєм. Тут не діє ринковий принцип “ти – мені, я – тобі”. Кожен з учасників такої взаємодії переживає найбільше задоволення від того, що спромігся зважитись на вчинок і з власної ініціативи, ризикуючи своїм статусом, здоров'ям, а іноді й самим життям, надати потрібну допомогу іншому, а також від того, що ця допомога була з внутрішньою вдячністю прийнята останнім.

Учинкова взаємодія як соціально-психологічний феномен найбільш виразно виявляє себе у формі спільного вчинку. Існує принаймні два різновиди спільного вчинку. Перший спрямований на досягнення реальною чи віртуальною, великою чи малою групою спільної мети. Другий різновид передбачає (як суттєве соціально-психологічне доповнення до першого) внутрішню зацікавле-

ність і відповідальність кожного і всіх учасників спільного вчинку за процес та результат становлення одне одного як носіїв і творців цінностей, норм і законів спільного буття, автентичного людській природі.

Якщо узагальнити сказане і визначитися з тим, що саме найбільш адекватно відображає соціально-психологічну специфіку вчинкового підходу, то це наукове положення про *вчинково-вчинкову взаємодію людських істот і спільнот та їхніх дослідників*.

Таким чином, соціально-психологічну специфіку суб'єктно-вчинкового підходу відображають насамперед положення про синтез соціально-психологічних принципів суб'єктно-суб'єктної, вчинково-вчинкової взаємодії та узагальнювальний принцип суб'єктно-вчинкової взаємодії людських істот, людських спільнот та їхніх дослідників, а також похідний від останнього принцип спільного вчинку [309].

Цілком логічним наступним кроком є з'ясування можливості й евристичності застосування суб'єктно-вчинкового підходу для дослідження конкретних соціально-психологічних феноменів. Отже, спробуємо це зробити, обравши на роль “піддослідних” три з них – *спілкування, соціалізацію і групову форму людського життя*, соціально-психологічний статус яких не викликає сумніву.

Проблема спілкування. У 70–80-х роках минулого століття в нашій психології відбулася широка дискусія щодо співвідношення понять *спілкування та діяльності*. Одні фахівці, спираючись на категорію взаємодії, убачали у спілкуванні різновид чи сторону спільної діяльності, а ті, що більшою мірою пов'язували спілкування із системою взаємовідносин (стосунків, ставлень, взаємин), розглядали його як засіб її організації. Одним із важливих результатів цієї дискусії можна вважати формулювання соціально-психологічного принципу єдності спілкування та діяльності.

Зазначена єдність (не тотожність) виявляється в тому, що спілкування, як і спільна діяльність, має своє призначення, свою онтичну місію в людському світі, що передбачає передусім формування і розвиток в окремої людини соціально-психологічного почуття “Ми”, а також утворення, збереження і розвиток у соціумі

соціально-психологічної спільності “Ми”. Основна ж відмінність спілкування від спільної діяльності полягає в його людиноцентричності. Так, якщо зміст і характер спільної діяльності значною мірою залежать від поділу рольових функцій її учасників на володарів і підлеглих, працедавців і наймитів, законодавців і виконавців, вихователів і вихованців, що, як правило, породжує ставлення перших до других як до об’єктів і засобів, то процес спілкування передбачає рівність їхніх соціально-психологічних статусів, навіть у випадку спілкування генерала і рядового, представника влади і пересічного громадянина, дорослого і дитини. В іншому разі мова має йти про якийсь інакший формат взаємних стосунків чи взаємодії індивідів та груп. У цьому плані видається доречним розглянути проблему співвідношення понять *спілкування та комунікації*.

Так, раніше було прийнято вважати, що комунікативна функція є однією з функцій процесу спілкування, що передбачає обмін інформацією між людьми і групами. Власне від того пішло і закріпилося поняття засобів масової комунікації. Потім чомусь було вирішено до назви кожної з функцій спілкування додати прийменник “комунікативна”: інформаційно-комунікативна; регулятивно-комунікативна; афективно-комунікативна (Б. Ф. Ломов). А останнім часом можна спостерігати випадки ототожнення спілкування з комунікативною функцією і навіть готовність відмовити йому у праві на існування як окремого соціально-психологічного феномена і цілком самостійної соціально-психологічної категорії [180, с. 153].

Розглянуті та інші проблемні моменти пов’язані, на нашу думку, з розумінням сутнісної соціально-психологічної специфіки процесу спілкування. Тому спробуємо розібратися в цих моментах із позицій суб’єктно-вчинкового підходу, взявши за епіграф відому сентенцію з роману Антуана де Сент-Екзюпері “Земля людей”: “Єдина справжня розкіш – це розкіш людського спілкування”.

Припускаючи властиву для письменників схильність до гіперболізації, все-таки замислимося над тим, що хотів сказати цією фразою автор і що в цьому плані могла б сказати соціальна психологія. Чому, власне, спілкування для людини є розкішшю, та ще й єдиною і справжньою?

Напевно, річ у тім, що справжнє спілкування асоціюється зі щирістю, відкритістю, довірою, здоровою цікавістю до внутрішнього світу інших “Я” і “Ми” та свого власного життєвого світу, а також – із можливістю бути самим собою, з усіма своїми плюсами та мінусами, і готовністю надавати таку можливість іншому. За таких умов цей інший набуває значення альтер-Его, нашого другого “Я”, водночас тотожного нашому “Я”, оскільки приймає його таким, яким воно є для себе і є відмінним від нього. Відтак у кожного з учасників процесу спілкування виникає унікальна можливість подивитися на себе з певної соціально-психологічної відстані, порівняти себе з не-собою і зрозуміти, чого кожному з них вистачає, а чого бракує – як чоловікові чи жінці, батькові чи матері, братові чи сестрі, другові чи подрузі, шлюбному партнерові, професіоналу, колезі й навіть просто співрозмовнику. Тобто виникають умови для рефлексії та саморозвитку соціально-психологічних якостей учасників спілкування, зокрема системи “Я – Ти – Ми”.

“Спілкування, – зазначав Б. Ф. Ломов, – виступає як специфічна форма взаємодії людини з іншими людьми, як взаємодія суб’єктів. Підкреслимо, що мова йде не просто про дію, не просто про вплив одного суб’єкта на другого (хоча цей момент і не виключається), а саме про взаємодію” [183, с. 161]. Щоб розкрити якісну своєрідність безпосереднього живого спілкування, згаданий автор наводить слова К. С. Станіславського про “зустрічний струм”, а також звертається до теорії діалогу, розробленої М. М. Бахтіним, який вважав, що одиницею діалогу є “двоголосе слово”, що в діалозі сходяться два розуміння, дві точки зору, два рівноцінні голоси. “Таким чином, – підсумовує Б. Ф. Ломов, – категорія спілкування охоплює особливий клас стосунків, а саме стосунків “суб’єкт-суб’єкт(и)” [183, с. 162].

Як зрозуміти наполягання Б. Ф. Ломова на тому, що в процесі спілкування його учасники постають саме в ролі суб’єктів, а не, скажімо, індивідів, особистостей, індивідуальностей чи просто людей?

Справа в тому, що спілкування у вище представленому його розумінні відкриває можливості для добровільного і взаємозацікавленого обміну його учасниками їхніми сутнісними ресурсами – насамперед прагненням і здатністю бути суб’єктами, авторами, віль-

ними і відповідальними творцями свого індивідуального і спільного з іншими буття. А суб'єктно-суб'єктна взаємодія, на відміну від суб'єктно-об'єктної, передбачає нарощування суб'єктного потенціалу учасників спілкування – індивідуального і групового.

Проте, як зазначалося, суб'єктна активність окремих індивідів та їхня суб'єктно-суб'єктна взаємодія можуть бути наповнені різним змістом, відповідати різним цінностям і смислам, у тому числі антигуманним, чужим людській природі. Тому положення про спілкування як діалогову суб'єктно-суб'єктну взаємодію пропонується доповнити положенням про вчинково-вчинкову взаємодію і, зокрема, про взаємну готовність до вчинків творення і самопожертви заради добробуту партнера зі спілкування.

Тобто спілкування (що не зводиться до функції обслуговування спільної діяльності) – це завжди добровільний, відкритий, взаємозацікавлений та емоційно насичений діалог двох і більше учасників, у ході якого відбувається невимущений обмін думками, мріями, почуттями, станами, вміннями тощо, а також спонтанне нарощування суб'єктно-вчинкового потенціалу їхнього індивідуального і спільного буття. При цьому найбільш специфічною соціально-психологічною ознакою спілкування є те, що сама можливість тілесного, душевного, духовного контакту з конкретною людиною чи групою є суб'єктивно більш значущою, ніж усі згадані обміни разом узяті.

Так, реально стверджувати, що закохані дійсно спілкуються одне з одним, аби насолодитися дивовижним відчуттям того самого “зустрічного струму”, “двоголосності”, а також почуттям “Ми”, що об'єднує їх у нерозривне ціле. Цікавою в цьому сенсі є особлива реакція партнерів зі спілкування на випадки перебивання ними одне одного. Йдеться про те, що коли замість послідовного чергування монологів двох “Я” постає справжній дует, контрапункт, одне спільне “Ми”, то просто не помічаються такі дрібниці, як перебивання, воно вважається цілком природним і позитивним, наприклад проявом особливої захопленості сторін темою розмови тощо. Якщо ж така спільність “Ми” не склалася, подібні некоректності (з точки зору етикету) можуть викликати досить бурхливу агресивну реакцію.

Як зазначав свого часу М. О. Бердяєв, однобічне спілкування просто неможливе. Нерозділене кохання не є спілкуванням. У спілкуванні активний не тільки “Я”, а й “Ти”. З об’єктом можлива лише символічна комунікація, яка не вимагає взаємності. Спілкування ж можливе лише з “Я”, яке для мене є “Ти” і вимагає взаємності, тобто активності “Ти”. Спілкування можливе лише у плані існування, а не об’єктивації [33]. До речі, філософ вважав за потрібне розрізнити поняття “повідомлення” (тобто комунікація) і справжнє “спілкування”, або “комуніон”. Спілкування, мовляв, є вільним, екзистенційним, воно належить Царству Духа. Вищий рівень спілкування – в релігії, яка “не тільки мій зв’язок і з’єднання з Богом, а й мій зв’язок і з’єднання з ближніми”. “Коммуніон” є “Ми”, “спільність” [33].

З огляду на сказане звернемо увагу на відомий у соціальній психології поділ спілкування: таке, що спрямоване на розуміння, і таке, що має директивний характер. При цьому, на нашу думку, мова може йти про директивні стосунки, директивний вплив і навіть про директивні форми комунікації, але тільки не про директивне спілкування. Тобто якщо хтось із суб’єктів, залучених до процесу спілкування, поставиться до свого партнера як до об’єкта, це означатиме перехід їхньої взаємодії в якусь іншу форму, зокрема комунікативну. Чи не тому такими популярними стали різні інтернет-мережі, що в них фактично виключена можливість директивності? Проте через певну анонімність така віртуальна взаємодія все-таки скоріше нагадує варіант вільної комунікації, ніж справжнього спілкування.

“Головне в техніці розуміння, – зауважує В. О. Соснін, – це орієнтація суб’єкта спілкування на внутрішню систему цінностей, оцінок, мотивів і проблем самого партнера, а не на свою власну: він знає себе, свої потреби, свою життєву ситуацію і проблеми краще за нас. Крім цього, відкрите спілкування з людиною буде відбуватися тільки тоді, коли ми здатні створити довірчі стосунки (клімат, атмосферу, психологічний контакт). [...] Настанова на розуміння означає наше усвідомлене прагнення реагувати на висловлювання і емоційні стани партнера без будь-яких оцінок, прагнучи зрозуміти їх його власними очима. Саме тому в літературі часто спілкування, зорієнтоване на розуміння, називають “рефлексивним“, “емпатійним“.

Таке реагування не означає нашої згоди з тим, що говорить і відчуває партнер, а є проявом бажання неупереджено зрозуміти його позицію, життєву ситуацію без оцінок на його адресу. [...] Настанова прийняття особистості партнера – це наша готовність проявляти до нього безумовну повагу, незалежно від його переваг і недоліків. Це готовність із нашого боку шанобливо визнавати його право бути таким, яким він є, незалежно від нашої згоди чи незгоди з ним. Прояв такої настанови формує “клімат безпеки” і сприяє відкритості та довіри з боку партнера” [294, с. 139–142].

Наведені визначення сутності та умов спілкування певною мірою суголосні з нашою позицією, але вони стосуються переважно технічних питань і меншою мірою спрямовані на формування уявлення про той специфічний індивідуально-психологічний та соціально-психологічний ефект, що його може бути досягнуто лише у процесі спілкування. Інша річ, що спілкування може за певних умов чергуватися з комунікацією та іншими формами взаємодії індивідів і груп. Крім того, напевно, більшості соціальних психологів (і не тільки) “різало би вухо”, якби хтось запропонував визнати комунікацію як “єдину справжню розкіш” людського буття. І справа тут не тільки у звичці. Адже у справжньому спілкуванні, не ототожненому з комунікацією, відбувається не лише взаємний обмін і не лише інформацією, думками, почуттями, цінностями, смислами, бажаннями, вміннями тощо, а й іде спонтанний процес творення і розвитку почуття і спільності “Ми”, в якому кожне “Я” відчуває себе як у себе вдома і зростає як біопсихосоціальне суще. При цьому запропонований погляд поширюється не тільки на спілкування “зовнішнє”, а й на “внутрішнє” – із самим собою, а також тими іншими “Я”, “Ти”, “Ми”, які наповнюють наш внутрішній світ.

Відчуваючи себе вільною істотою у процесі спілкування, людина може експериментувати із собою, зі своїми стосунками, постійно змінюватись аж до своєї протилежності. “Я суперечу собі? – писав відомий американський поет Волт Вітмен. – Прекрасно, значить, я суперечливий. Я великий, мене – мільйони”. З одного боку, така плинність, різноманітність, ексцентричність ускладнює можливості спілкування людини з людиною, але, з іншого, в учасників цього процесу існує безмежна кількість точок дотику, які до того ж

постійно оновлюються. Також не може не викликати дослідницький інтерес уявлення про спілкування як процес добровільного зацікавленого спонтанного взаємного експериментування, що має результатом психічний розвиток і духовне збагачення його учасників.

Людина Модерну мала для себе як ідеал усебічно і гармонійно розвинену особистість. Відтак спілкування мало підпорядковуватися такому цільовому настановленню. Людина ж Постмодерну, навпаки, повинна сама дійти до своєї власної межі, а не прагнути наблизитися до якоїсь усезагальної. У справжньому спілкуванні – як процесі, вільному від ідеологічних, політичних, юридичних, моральних обмежень, – людина, свідомо й підсвідомо порівнюючи себе з іншими (не без їхньої участі), виявляє те, чим вона вирізняється і що в неї спільного з ними, сама встановлює для себе планку життєвих домагань, зважаючи свої бажання і можливості. Тут важливим для розуміння природи спілкування є досягнення його партнерами справжньої рівності – як рівності індивідуальностей, унікальностей, своєрідностей, оскільки не можна бути більш чи менш унікальним чи своєрідним.

Тільки спілкування, побудоване на взаємному розумінні, взаємній довірі, взаємній підтримці й допомозі, дозволяє людині наважитися “подорожувати на край можливостей” (Ж. Батай), щоб, як сталкер, дійшовши до небезпечної межі, мати змогу повернутися назад, збагативши себе й інших унікальним життєвим досвідом. Можливість проявів такої екстремальності постмодернізм, як відомо, асоціював з уявленням про шизофренію, але не в розумінні психічного захворювання, а як спроби вирватися із гамівної сорочки соціальних кодів, які роблять життя людини жорстко детермінованим, зумовленим, а тому безликим, репродуктивним, екзистенційно обмеженим. Щоправда, не може не бентежити дивний образ шизоіндивіда, як його змальовують Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі у праці “Капіталізм і шизофренія”: вільний, безвідповідальний, самотній і веселий. Проте якщо подивитися на це не тільки під критичним кутом зору, то слід визнати, що сучасній людині дійсно бракує свободи, зокрема від тягаря надмірної відповідальності, бракує можливості усамітнення, аби почути голос власного “Я”, а також бракує просто веселої вдачі. Це створює соціально-психологічні бар’єри для справжнього спілкування, а відтак і для становлення

людини особистістю, індивідуальністю, суб'єктом свого індивідуального та спільного з іншими життя.

Напевно, було б цікаво продовжити інтерпретацію поняття спілкування з огляду на такі постмодерністські конструкції, як “симулякр”, “ризом”, “дискурс”, “нарратив” та ін. Але складається враження, що чим далі рухатися в цьому напрямку, тим далі можна опинитися від розуміння спілкування як “єдиної справжньої розкоші” людського буття.

Отож із позицій суб'єктно-вчинкового підходу спілкування як соціально-психологічний феномен поєднує в собі авторство, свободу життєтворчості й готовність до самоперевершення та самопожертви заради добробуту одне одного як рівноправних, взаємозацікавлених і бажаних одне для одного учасників спільності “Ми”.

Проблема соціалізації. Людська істота від самого початку запотенційована соціальністю, але вона не відбудеться як людина, не відчує радості власне людського буття і навіть не виживе як біологічний людський організм, якщо з моменту народження не потрапить у турботливі культурно-психологічні обійми соціуму. І це загальновідомий факт. Проте існує низка соціально-психологічних проблем щодо розуміння природи і сутнісної специфіки процесу соціалізації, для розв'язання яких варто звернутися до пояснювальних можливостей суб'єктно-вчинкового підходу .

Так, якщо вести мову про принципи, що складають методологічну основу соціально-психологічного дослідження феномена соціалізації, то у більшості випадків пріоритет віддається відомому і вже згаданому нами принципу суб'єктно-суб'єктної взаємодії. Проте нерідко обґрунтування доцільності запровадження цього принципу обмежується загальними міркуваннями моралізаторського характеру щодо неприпустимості об'єктного ставлення до людини з боку іншої людини чи соціальної інституції.

Одним із непростих є питання щодо того моменту, від якого процес соціалізації індивіда може розглядатися як суб'єктно-суб'єктна соціально-психологічна взаємодія. Адже, скажімо, далеко не всі дослідники готові визнати немовля суб'єктом соціалізува-

льного процесу. Дехто вважає, що суб'єктом людина стає тільки тоді, коли в неї формуються воля, свідомість і самосвідомість, Я-образ, Я-концепція тощо. Однак має право на існування і точка зору, згідно з якою соціалізувальний процес бере свій початок ще до зачаття дитини, зокрема у системі цінностей, норм, традицій її майбутніх батьків (В. В. Давидов), а її безпосередня суб'єктно-суб'єктна взаємодія з іншими людьми розпочинається ще до народження, коли вона виявляє спонтанну рефлексорну здатність до контактування тощо. Тому, аби не спізнитися, дорослим краще заздалегідь починати ставитися до ще не народженої дитини як до суб'єкта її власного і власне людського життя. Доречно звернути увагу і на те, що немовля, так би мовити, "користуючись" своєю немічністю і нездатністю до самостійного існування, може підпорядковувати собі життя свого оточення, перетворювати його в об'єкти – засоби задоволення своїх потреб. Тобто небезпека формування суб'єктно-об'єктних, об'єктно-суб'єктних і об'єктно-об'єктних стосунків і форм взаємодії може виникати на дуже ранніх етапах соціалізації індивіда і фіксуватися у вигляді певного ставленнево-поведінкового стереотипу, що негативно впливає на формування його взаємин з іншими суб'єктами на наступних етапах соціалізувального процесу.

Друге питання стосується того, що дитина як суб'єкт свого життя і учасник процесу її ж соціалізації зазнає постійних змін кількісного і якісного плану. Дорослі нерідко зі значним запізненням помічають ці зміни, а тому не завжди встигають вчасно скоригувати свою суб'єктну активність, підлаштувати її під нові суб'єктні запити і можливості дитини. В результаті також можуть виникати труднощі у формуванні суб'єктно-суб'єктних стосунків, небезпека їх трансформації у суб'єктно-об'єктний, об'єктно-суб'єктний чи об'єктно-об'єктний формати.

Третє питання пов'язане зі складністю налагодження суб'єктно-суб'єктної взаємодії між індивідом та іншими учасниками процесу соціалізації на різних його етапах. Типовим прикладом можуть слугувати випадки, коли між старшими членами сім'ї, батьками і вихователями дитсадка, батьками і вчителями виникають суперечності з приводу мотиваційних і технологічних аспектів

навчання, виховання, а також розвитку дитини як їхнього партнера по суб'єктно-суб'єктній взаємодії, учасника процесу її соціалізації.

Застосування принципу суб'єктно-суб'єктної взаємодії до розуміння сутності процесу соціалізації передбачає аналіз іще цілого ряду питань, зокрема стосовно формування та розвитку почуття взаємності, довіри між його учасниками, здатності долати розбіжності у поглядах, мотивах, оцінках, готовності до взаємодопомоги, стосовно налагодження ефективного зворотного зв'язку, розподілу ролей і функцій, дотримання домовленостей і умовностей, розподілу відповідальності тощо.

Проте орієнтація лише на суб'єктний підхід і на принцип суб'єктно-суб'єктної взаємодії може не відповідати прийнятим у суспільстві критеріям, за якими соціалізованого індивіда відрізняють від несоціалізованого. Річ у тім, що індивідуальна суб'єктність з її іманентним прагненням автономії та свободи творчості у конкретному соціумі з його специфічними цінностями і смислами, законами і нормами поведінки може виявляти себе по-різному в діапазоні між просоціальною та асоціальною, моральною та аморальною тощо. "... Попри усю складність теоретичного осмислення проблеми, – зазначає Г. О. Балл, – у практичному плані не підлягає сумніву, що слід прагнути (педагогам у першу чергу) до розвитку внутрішньої свободи особи у комплексі з моральною й відповідальністю" [25, с. 4]. А це стає можливим за умови звернення до категорії вчинку, застосування принципу вчинково-вчинкової взаємодії, а отже доповнення суб'єктного підходу вчинковим. Адже саме вчинок – з огляду на його просоціальну, гуманістичну спрямованість – знімає в собі теоретичне уявлення про суперечливу єдність індивідуально-неповторного, особистісного (просоціального, ставленнєво-стосункового) і суб'єктного (автономно-авторського, діяльно-творчого) планів людського буття, а також є універсальним способом практичного розв'язання означених суперечностей, умовою розвитку власне людського в людині і в соціумі. До речі, К. О. Абульханова, розглядаючи головні функції людини як суб'єкта, розпочинає їх перелік із функції узгодження активності, що має індивідуальний характер, із соціальними структурами, нормами та формами діяльності [1].

Але ж і вчинковий акт не здійснюється сам по собі. Вчиняє конкретна людина як суб'єкт, діяч, автор, що керується відповідними мотивами, віднаходить необхідні для цього засоби і виявляє готовність нести персональну відповідальність за наслідки своїх учинків. Тому, узагальнюючи сказане, логічно припустити, що саме суб'єктна готовність індивіда до практичного здійснення вчинків є сутнісним критерієм оцінки його соціалізованості.

Проте виникає питання щодо механізму соціалізації, який би міг забезпечити формування такої готовності. У цьому плані привертають увагу конструкти типу “співбуттєва спільність як суб'єкт виховання та соціалізації дітей в інформаційному суспільстві” (Н. В. Скуринська) [279].

Сама ідея соціалізації індивіда шляхом його залучення до групових форм життєдіяльності є цілком прийнятною, про що свідчать результати відповідних соціально-психологічних досліджень Я. Л. Коломинського, А. В. Петровського, Л. І. Уманського та ін. Але групова активність може набувати як просоціальної, так і асоціальної спрямованості (згадаймо фільм “Опудало”).

Проведені у цьому плані дослідження дозволили сформулювати ідею про необхідність конкретизації та доповнення принципу суб'єктно-вчинкової взаємодії положенням про *спільний учинок як соціально-психологічний механізм соціалізації індивіда* [312; 355].

Розкрити сутність і якісну своєрідність феномена спільного вчинку як механізму соціалізації дають можливість ряд положень.

1. Як зазначалося вище, категорію “вчинок” слід відрізнити від категорій “дія”, “діяльність”, “поведінка”, а відтак “спільний учинок” – від категорій “спільна діяльність”, “групова поведінка” тощо. Здійснення спільних учинків спрямоване на утвердження і обстоювання духовних і душевних цінностей, переоцінювання й перетворення (утворення нової) морально-психологічної ситуації взаємодії. Спільна діяльність і групова поведінка можуть набувати ознак учинковості, але, на відміну від спільного вчинку, можуть бути аморальними, асоціальними чи відверто злочинними.

2. Спільний учинок передбачає вільне творення і практичне запровадження його учасниками системи моральних критеріїв, норм і правил, за якими вони мають намір будувати своє життя як члени малої чи великої соціальної групи. Прикладом тут можуть

бути Десять заповідей християнської спільноти, Моральний кодекс будівника комунізму, повість “Тимур і його команда” тощо.

3. Спільний учинок ініціюється і здійснюється конкретними людьми, які є його єдино можливими і самодостатніми суб'єктами. Відтак соціально-психологічна спільність, утворена його учасниками, розглядається як своєрідний комунікативний осередок і умова такого виду соціалізувальної активності.

4. Розрізняються спільні вчинки соціалізувального плану, в яких у ролі суб'єктів-фасилітаторів виступають соціалізовані інші – батьки, вихователі, вчителі, наставники, старші товариші тощо. При цьому головною метою покладається створення для особи, що соціалізується, необхідних умов її становлення суб'єктом учинкової активності.

5. Якщо на початкових етапах соціалізувального процесу припускаються елементи наслідування прикладів учинків, здійснених значущими іншими (реальними людьми, героями літературних творів тощо), то на завершальному його етапі молода людина має бути здатною виявляти справжню вчинкову самостійність і креативність, а також готовність до спільного вчинку.

6. Соціалізувальний ефект спільного вчинку забезпечується покладеною в його основу ідеєю сукупного творення і обстоювання духовних цінностей групи, а також зацікавленого взаємообміну учасниками своїми можливостями і досягненнями: кожний кожному віддає за максимумом те, що є в нього найцінніше, і навзаєм за максимумом привласнює те найкраще, що пропонують йому інші учасники спільновчинкової взаємодії. Як альтернативні в даному разі розглядаються варіанти: егоїстичний (більше брати – менше віддавати), альтруїстичний (менше брати – більше віддавати), паритетний (скільки взяв – стільки віддав), що поступаються вищезначеному своїми чеснотами, а також формувально-розвивальними можливостями.

7. Специфіка процесу соціалізації, побудованого на основі ідеї спільного вчинку, полягає в тому, що до добровільної персональної та спільної відповідальності його учасників за вчинене додається їхня добровільна персональна і спільна відповідальність за

процес і результат становлення одне одного як носіїв соціальних якостей і творців соціальних цінностей та смислів.

8. Високий соціалізувальний потенціал спільного вчинку пояснюється тим, що останній відтворює сутнісну суб'єктно-вчинкову специфіку людського буття, моделює наближену до реальності культурно-історичну ситуацію соціального розвитку, а також пропонує особі, яка соціалізується, привласнити найбільш людяні способи вирішення її життєвих проблем, орієнтовані на усталені моральні цінності та їх творче оновлення.

Таким чином, процес соціалізації може отримувати різні, часом навіть протилежні, інтерпретації залежно від теоретичних диспозицій дослідників, зокрема від розуміння ними того, якою є головна онтична мета соціалізувального процесу і яким має бути головний критерій оцінювання його ефективності; хто чи що, якою мірою, під впливом яких факторів наділяється статусом суб'єкта, а хто статусом об'єкта соціалізації; які соціально-психологічні принципи і які механізми забезпечують її автентичність і продуктивність.

Методологія соціально-психологічного дослідження процесу соціалізації має спиратися на положення про гармонійне поєднання життєвих потреб суспільного організму і потреб становлення індивіда соціальною істотою, а також про визнання індивіда і суспільства з його інституціями та агентами рівноправними учасниками соціалізувального процесу. При цьому слід визначати й ураховувати суб'єктні можливості, права та обов'язки кожного з них, а також конкретні соціально-психологічні умови, за яких здійснюється соціалізація індивіда.

Тобто соціум якщо і вважає себе чимось принципово протилежним індивідуальній формі людського існування, то все-таки змушений утворювати з кожним індивідом суперечливу єдність, рахуватися з необхідністю індивідуалізації, з тим, що соціальне привласнюється, психологізується, суб'єктивізується індивідом – як суб'єктом власного життя і не тільки об'єктом, але повноправним суб'єктом соціалізувального процесу.

Процедура визнання людини соціалізованою істотою не переривається протягом усього її життя. При цьому не залишаються незмінними критерії оцінювання суспільством якості та рівня соці-

алізованості його членів. Вельми важливим є питання цільової спрямованості соціалізувального процесу: адже в одних випадках робиться акцент на ефективності передання досвіду від покоління до покоління, в інших – на інтегрованості індивіда у суспільство, ще в інших – на його становленні як особистості, індивідуальності, суб'єкта власного життя. І всі ці акценти мають бути гармонійно узгоджені.

Процес соціалізації індивіда розгортається (а відтак і оцінюється) як за лінійною логікою нарощування просоціальних орієнтацій останнього під впливом соціуму, так і за логікою нелінійною, коли, скажімо, на визначення цілей, умов та засобів, на сам процес соціалізації та оцінювання його результатів впливає суб'єктивний фактор – вікові, статеві, гендерні, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості об'єкта (і водночас суб'єкта) соціалізувального процесу.

Така суб'єктно-вчинкова нелінійна активність тих, хто соціалізує, може часом порушувати налагоджену систему соціалізації, але саме це є важливою умовою вдосконалення, оновлення і розвитку останньої.

Проблема групових форм людського буття. У соціальній психології традиційними є дискусії з приводу того, чи можна взагалі людську спільноту, малу, середню і велику соціальні групи, інші соціальні утворення вважати якісно відмінними від індивідуальних, самостійними суб'єктами життєдіяльності, чи існує в дійсності колективний суб'єкт, здатний здійснювати спільні вчинки, чи це – одна з оригінальних соціально-психологічних метафор, що за серйозного наукового підходу вимагає індивідуально-психологічного довизначення. До речі, в історії філософської і наукової думки існує чимало прикладів психологізації соціального, приписування соціальним утворенням індивідуальних характеристик. Розглянемо ці питання з позицій суб'єктно-вчинкового підходу, але спочатку коротко проаналізуємо стан проблеми.

Так, в останні десятиліття у психології загалом і насамперед у психології соціальній зростає увага до феноменів групової (колективної) суб'єктності, і на цьому фоні спостерігається зниження ін-

тересу до феномена індивідуальної суб'єктності, зокрема на тій підставі, що остання вже була ґрунтовно досліджена в межах загальної психології, психології особистості, психології індивідуальності тощо. Не виключено, що певну роль у цьому відіграло поширення серед вітчизняних соціальних психологів ідей соціального конструктивізму з його соціоцентричною позицією у трактуванні законів людського життя. Ця позиція ґрунтується на цілком реалістичному уявленні про різні за масштабом і значущістю внески індивідуального і соціального акторів у скарбницю світового досвіду, а також про те, що переважна більшість того, що визначає суспільну корисність окремої особи, має соціальну природу, є соціально детермінованим. Тому “активною дієвою одиницею” визнається не індивід, а група, до якої він належить чи настанови якої (усвідомлено чи неусвідомлено) транслює [121]. У цьому контексті в соціальному конструктивізмі використовується поняття “колективного суб'єкта”, що, до речі, може вбирати в себе в ролі рівноправних учасників представників як світу людей, так і світу речей [302, с. 49]

Проте існує думка, що сьогодні соціальні конструктивісти намагаються скоригувати свою позицію у питанні співвідношення індивідуальної та групової суб'єктності. Трапляються навіть випадки, коли адепт цього напряму позиціонує себе як конструктивіста, але вже не соціального.

Тепер розглянемо, як нині соціальні психологи визначають поняття *групового (колективного) суб'єкта*, які ознаки вважають найбільш характерними для нього.

Так, А. Л. Журавльов пропонує вважати колективним суб'єктом будь-яку групу людей, що проявляє себе через спільну діяльність, форми поведінки, відносини, спілкування, взаємодію. На його думку, групи розрізняються за рівнем суб'єктності, а відтак поділяються на реальні та потенційні суб'єкти. Повною мірою бути колективним суб'єктом означає бути активним, дійовим, відповідальним, інтегрованим, тобто єдиним цілим із групою, і т. д. При цьому поняття “колективний” використовується як синонім поняття спільності й не пов'язується з уявленнями про колективізм [108].

Начебто не повинно викликати запитань визначення колективного суб'єкта як певної альтернативи суб'єкту індивідуальному.

Однак таке протиставлення потребує пояснення якісної відмінності першого від другого, зокрема того, що відрізняє колективного суб'єкта від сумарного ефекту, породженого суб'єктною активністю його членів. Дискусійною видається також позиція, згідно з якою “індивідуальний суб'єкт” та “індивідуальна діяльність” розглядаються лише як певні умовності, що припускаються дослідниками чи практиками. При цьому робиться посилення на думку Б. Ф. Ломова про те, що будь-яка індивідуальна діяльність у строгому розумінні є складовою діяльності спільної, а отже вихідний пункт аналізу індивідуальної діяльності полягає в тому, щоб визначити її місце в діяльності спільній і відповідно – функцію даного індивіда в групі [108].

Зрозуміло, що таке розчинення індивідуальної суб'єктності в колективній – не на користь соціальної психології. Річ у тім, що існує не менше підстав для визнання умовності колективної суб'єктності, яка без реальних індивідуальних суб'єктів просто неможлива. Розглядаючи індивідуально-психологічне лише як похідне і залежне від соціально-психологічного, ми втрачаємо і те, і те. Крім того, навряд чи можна “визначити своє місце у спільній діяльності”, не будучи самим собою, не протиставляючи свою суб'єктність іншим суб'єкностям. Конструктивніше, на наш погляд, розглядати і вибудовувати їх відношення як діалектичні (лінійні та нелінійні), а ще – партнерські, діалогічні, що не передбачають підпорядкування, використання одного суб'єкта іншим.

Цікавими у теоретичному і практичному плані є сформульовані А. Л. Журавльовим питання: чи може колектив (група) не бути суб'єктом; чи є будь-який колектив суб'єктом, але з різною мірою вираженості та якості суб'єктності. Не менш цікаві для соціальної психології випадки, коли складена з індивідуальних суб'єктів група то набуває ознак колективного суб'єкта, то втрачає їх. Прикладом тут може бути важко прогнозована динаміка колективної суб'єктності спортивних команд у ході їхньої участі у престижних змаганнях.

Характеристика колективної суб'єктності, запропонована А. Л. Журавльовим, містить такі ознаки: 1) взаємопов'язаність та взаємозалежність членів групи; 2) здатність групи проявляти спільну активність, тобто виступати єдиним цілим щодо інших соціаль-

них об'єктів чи щодо себе самої; 3) здатність групи до саморефлексії, в результаті якої формується почуття “Ми” (передусім як переживання своєї належності до групи і єднання зі своєю групою) і образ “Ми” (групове уявлення про свою групу). При цьому додається, що основною одиницею аналізу колективного суб'єкта є взаємодія членів колективу, який виконує спільну діяльність, проте, мовляв, не будь-яка взаємодія, а саме предметно спрямована, тобто орієнтована на предмет спільної діяльності [108].

Усі ці ознаки є важливими, але не рівноцінними. На наш погляд, роль системотвірної серед них виконує суб'єктна спільність “Ми”. Крім того, щоб задовольнити критерії колективної суб'єктності, до цих ознак логічно додати авторські амбіції групи, свободу колективної творчості, а також готовність індивідуальних “Я” до обстоювання інтересів їхньої спільності “Ми”. Варто також звернути увагу на особливу значущість для колективного суб'єкта його соціально-психологічної готовності до спільного вчинку як вищої форми соціально-психологічної активності. До речі, недостатня розробленість проблеми групового (колективного) суб'єкта, на думку А. Л. Журавльова, полягає в тому, що зміст поняття “суб'єкт” практично тільки-но починає розроблятися в соціальній психології [108].

Заслуговує на увагу запропонована П. П. Горностаєм диференціація групової суб'єктності залежно від типу групи. Отже, група може бути: організованою, мати лідера і формальну структуру; стихійно згуртованою, що діє як єдине ціле (натовп); синергетичною. Організована група делегує властивості суб'єктності керівникові або лідеру. У таких групах традиційно сильними вважаються свідомі компоненти групової психіки і недооцінюються процеси групового несвідомого. Для груп-натовпів, навпаки, характерні процеси групового несвідомого, а групова свідомість виявляється в підпорядкованому (якщо не у пригніченому) стані. Цього не можна сказати про лідера, який завойовує владу над натовпом, – для нього свідомість може мати вирішальне значення. Але він перебуває ніби понад натовпом, на відміну від лідера організованої групи, що є частиною її структури. Порівняно з описаними типами для синергетичних груп велике значення мають і групова свідомість, і групове несвідоме, які можуть сягати дуже високого рівня [76].

У цілому визнаючи оригінальність запропонованого підходу до аналізу варіантів використання групою свого суб'єктного ресурсу, зробимо кілька уточнень і доповнень. Так, доцільно розрізнити групи, організовані на добровільній і на примусовій основі. У першому випадку, делегуючи частину своєї суб'єктності лідерів, група залишається суб'єктом життєдіяльності. З керівниками ситуація дещо складніша, оскільки вони, як правило, або призначаються згори, або самі себе призначають на цю роль, захопивши владу в групі чи створивши групу “під себе”, як це сьогодні можна спостерігати в системі партійного будівництва. А це вже примусовий варіант утворення і функціонування груп, коли їхні члени вимушені або “продавати” свою суб'єктність, або беззастережно віддавати її в руки спритного маніпулятора. У даному випадку група виступає типовим об'єктом – засобом досягнення кимось його егоїстичних цілей. Подібне слід сказати і про групу-натовп, яка може бути, а може тільки здаватися суб'єктом – залежно від того, ким або чим скеровується її активність. Напевно, саме синергетична група є реальним суб'єктом, спроможним до самоорганізації та саморозвитку, здатним ефективно діяти в режимі як свідомої, так і несвідомої регуляції своєї активності, а також міняти свій суб'єктний профіль залежно від ситуації, залишаючись при цьому самою собою.

Отже якщо говорити про стан розроблення проблеми групового/колективного суб'єкта в соціальній психології, то, схоже, найбільш актуальними на сьогодні залишаються *питання його природи і тих ознак, що характеризують його сутність і якісну своєрідність*. Тому зосередимо увагу на розгляді саме цих питань з позицій суб'єктно-вчинкового підходу.

Так, цілком переконливим і підтвердженим практикою вважається соціально-психологічне положення про те, що інтеграція, кооперація, колективізація є важливими умовами підвищення ефективності індивідуальних зусиль, що у референтній групі кожний її член як суб'єкт індивідуального і суспільного життя отримує для себе додаткові інформаційні, мотиваційні, інструментальні ба навіть енергетичні ресурси, може розраховувати на психологічну (когнітивну, емоційну, поведінкову) підтримку інших її членів. Усвідомлення належності до значущої формальної чи неформальної

групи, громадського об'єднання, політичної партії, змагальність, боротьба за лідерство – все це потужні соціально-психологічні стимули активності людини, актуалізації та нарощування її сутнісних сил, зокрема суб'єктно-вчинкових інтенцій і потенцій. Але чи достатньо цих аргументів для того, щоб саме групу, а не її членів визнавати суб'єктом діяльності, спілкування, соціально-психологічного життя як такого?

Відповідаючи на це запитання, слід зауважити, що у психологічній науці з цього приводу склалися дві теоретико-методологічні версії. Згідно з першою, соціальні феномени людського життя (зокрема його груповий формат) вважаються визначальними в онтологічному сенсі, а індивідуальні – похідними від них. Мовляв, спочатку було “Ми”, а потім із нього виділилися окремі “Я”. Існує навіть деконструктивістський висновок про те, що категорія “індивідуальність” фіксує факт походження індивідуального з дуального (Т. Х. Карімов). У працях А. В. Брушлінського вищим в ієрархії суб'єктів визначається людство як найбільша соціальна група. Уся решта об'єднань, а також окремі індивіди розглядаються як похідні суб'єкти. Але ж і статус людства як “верховного” суб'єкта є доволі відносним, навіть з огляду на те, що слово “людство” є іменником середнього роду, а суб'єктами повноваженнями, як правило, наділяються “він” чи “вона” (чоловік, жінка, лідер, партія, народ тощо). Крім того, ніхто не дасть гарантій, що у Всесвіті не існує ще більш розумний суб'єкт (нескінченна ієрархія розумних суб'єктів), для якого наша планета з її мешканцями – ніщо інше, як експериментальний майданчик.

Зрозуміло, що така соціоцентрична пояснювальна модель передбачає певну об'єктну підлеглість одних суб'єктів іншим. Якщо звернутися до прикладів із життя, то свого часу в ідеологічній літературі, в наукових працях, а особливо в агітаційно-пропагандистських матеріалах комуністична партія, комсомольська, піонерська організації позиціонувалися як реальні суб'єкти. При цьому стосунки між такими ієрархічно підпорядкованими груповими та індивідуальними суб'єктами вибудовувалися за принципом як піклування–виховання, так і підпорядкування–використання. Відповідні приклади також знаходимо в нашій недавній історії, коли всіляко культивувалася колективістична спрямованість особистості, її

готовність пожертвувати собою заради ідеалів світлого майбутнього, і, навпаки, індивідуалістична, егоцентрична, егоїстична спрямованість вважалася негідною будівника комунізму.

Існує інша – антропоцентрична – точка зору, згідно з якою реальним суб'єктом, автором, творцем свого життя визнається окрема людина, а група розглядається як своєрідний засіб її пристосування до несприятливих умов середовища. Мовляв, виникнення і розвиток масоподібних, групових, колективних способів існування живого є еволюційним винаходом поколінь індивідуальних організмів у боротьбі за виживання. Так, за рахунок біологічного виробництва надлишкової маси генетичного матеріалу була віднайдена можливість нейтралізувати чи, принаймні, зменшити вплив негативних факторів на процес відтворення поколінь.

Природна доцільність прижиттєвого об'єднання представників тваринного світу в колонії, зграї, стада тощо пояснюється тим, що масивне і згуртоване групове утворення є більш захищеним від різного роду небезпек. Крім того, у групі кожний її член отримує можливість використання біопсихічних реакцій одне одного як сигналів, що вказують на наявність чи відсутність тих чи інших життєво важливих стимулів (Б. Ф. Поршнев).

Аналогічним чином, хоча на якісно вищому рівні, людські індивіди використовують групову форму життя, зокрема як засіб соціалізації, обміну інформацією, а також вирішення різного роду особистих проблем професійного і побутового характеру. Оскільки ж група, на думку прихильників антропоцентричної версії, є засобом задоволення потреб індивідуального життя, вона не може мислитися суб'єктом у власному розумінні цього слова. Мовляв, статусом суб'єкта соціальна група наділяється тому, що кожний її член делегує (керуючись інтересом, вигодою чи під тиском обставин) якусь частину своєї суб'єктності лідеру, керівнику, органам влади, частково погоджуючись на роль об'єкта. Якщо владна інстанція діє від імені групи, то складається враження, що, крім індивідуальних суб'єктів, існує ще один цілком реальний груповий, колективний, масовий – власне надіндивідуальний суб'єкт, якому приписуються свідомість, діяльність, воля, емоції, настрої, почуття, переживання, ставлення, характер і темперамент, душевність і духовність, тобто

фактично всі властивості індивідуального суб'єкта, окрім хіба що тілесності, оскільки уздріти надіндивідуального суб'єкта як такого не випадало ще нікому.

Ми, звісно, не маємо безпосереднього доступу до психіки іншої людини, однак це не заважає визнавати реальність її існування. До речі, ще Сократ звертав увагу на те, що людина є носієм надіндивідуального, яке є більш глибоким, інтимним і водночас більш універсальним. І. Кант, виокремлюючи в людині емпіричний (індивідуально-психологічний) і трансцендентальний шари, пов'язував останній з уявленнями про трансцендентальний суб'єкт, а також про надіндивідуальне начало, що несе в собі загальні ознаки людини як такої.

О. Г. Асмолов пов'язує історію поняття “надсвідомі надіндивідуальні явища” з уявленнями про “вроджені ідеї” (Р. Декарт), “архетипи колективного несвідомого” (К. Г. Юнг), “космічне несвідоме” (Судзукі), “космічну свідомість” (Е. Фромм), “несвідоме як мовлення Іншого” (Ж. Лакан), “колективні уявлення” (Е. Дюркгайм, Л. Леві-Брюль) і “неусвідомлювані структури” (К. Леві-Строс, М. Фуко) [18, с. 403–404]. При цьому якщо згадані дослідники відшукували надсвідоме надіндивідуальне у просторі індивідуальної психіки, то, мовляв, В. І. Вернадский убачав у колективній несвідомій роботі людства джерело походження нового пласта реальності, що отримав назву ноосфери [18]. Однак і тут потребує уточнення поняття “несвідома робота людства”, і залишається відкритим питання про те, наскільки коректно приписувати людству чи ноосфері статус самодостатнього суб'єкта, автора, творця.

Як варіант відповіді на це питання можна вважати точку зору, згідно з якою соціально-психологічні феномени за своєю природою є нічим іншим, як узагальненими, інтегрованими і тому анонімними продуктами індивідуальної та міжіндивідуальної активності, а соціально-психологічний (груповий, колективний, масовий) суб'єкт є нічим іншим, як узагальненим уявленням про ті індивідуальні суб'єктні ресурси, що були інтегровані й задіяні для його створення. Саме соборна природа соціально-психологічної форми суб'єктності надає їй авторитету, а також силу і владу над індивідуальною суб'єктністю, породжує уявлення про її надіндивідуальний статус. Таким соціально-психологічним суб'єктним контентом,

наприклад, наповнені поняття Бога, а також уявлення про загальнолюдські цінності, у створенні й постійному перетворенні яких бере участь фактично кожна людська істота. Знову ж таки героїчні перемоги у війнах нерідко приписуються арміям, народам, країнам, державам, але у бойових діях беруть участь, здійснюють звитяжні вчинки і гинуть конкретні люди. Тому соціально-психологічні уявлення про всенародний подвиг, масовий героїзм слід розуміти (знову ж таки в межах означеної нами традиційної позиції) як певне узагальнення проявів учинкової активності окремих суб'єктів, які спромоглися поєднати в собі індивідуальні й суспільні цінності та смисли. На думку Л. Е. Орбан-Лембрик, “психічне є не лише формою відображення соціального, а й засобом його регуляції та існування. Усвідомлення цього дає змогу розглядати соціально-психологічне відображення як відображення психічне. Йдеться про те, що всі соціально-психологічні явища постають у формі психічних (суб'єктивних) образів, переживань, станів” [228].

Таким чином, логічно припустити, що реальними носіями як індивідуальної, так і надіндивідуальної форм суб'єктно-вчинкової активності виступають конкретні індивіди як члени певних спільнот. При цьому якщо індивідуально-психологічна суб'єктна активність здійснюється у форматі “Я – суб'єкт індивідуальних учинків” чи “Я – суб'єкт учинків, спільних з іншими”, то соціально-психологічна – у форматі “Ми – суб'єкти індивідуальних учинків” і “Ми – суб'єкти спільних учинків”. Тобто інстанція “Ми”, представлена у просторі психіки кожного члена соціального угруповання, постає реальним соціопсихічним носієм групової, колективної, масової суб'єктності та вчинковості.

Запропонований підхід певною мірою врівноважує у статусі соціоцентричну і антропоцентричну версії суб'єктності та вчинковості, оскільки поняття надіндивідуального суб'єкта може сприйматися як таке, що передбачає домінування останнього над індивідуальним суб'єктом. При цьому компромісною видається версія, що припускає не тільки можливість, а й доцільність використання поняття “надіндивідуальний суб'єкт” у контексті соціоцентричного підходу і пропонує утримуватися від його використання, замінивши поняттям групового, колективного, масового соціально-

психологічного суб'єкта, коли дослідник дотримується антропоцентричної орієнтації або намагається уявити можливість партнерських стосунків між індивідуально-психологічним і соціально-психологічним форматами суб'єктності та вчинковості. У цьому плані евристичним і конструктивним видається зауваження М. М. Слюсаревського про те, що “ індивідуальні та надіндивідуальні форми утворюють певний континуум, а не перебувають у субординаційних зв'язках чи у відношеннях частини й цілого” [118, с. 277]. До речі, ще С. Л. Рубінштейн свого часу висловлював занепокоєння з приводу зростання анонімності в навчанні, спілкуванні, а також щодо поширення індивідуалізму як реакції на таке знеособлення, страху втрати людиною своєї індивідуальної ідентичності.

Слід урахувати і той факт, що залежно від культурно-історичних умов, життєвих обставин, коли пріоритетними виявляються цінності, що мають об'єднувати людей, актуалізується уявлення про вищу значущість соціально-психологічної форми суб'єктно-вчинкової активності (волонтерський рух під час війни, готовність до самопожертви заради спасіння близьких людей, обстоювання суспільних ідеалів тощо). Відповідно індивідуально-психологічна форма такої активності може певною мірою знецінюватися, і навпаки. Проте між згаданими формами суб'єктно-вчинкової активності існує не антагоністичне відношення, а лінійний і нелінійний діалектичний зв'язок, оскільки разом вони утворюють певну суперечливу єдність, онтичну цілісність, розчленовувати яку дозволено хіба що умовно, лише з метою пізнання. Так, механізм соціалізації передбачає обопільну зацікавленість в її результатах індивіда і суспільства, а феномен лідерства поєднує в собі індивідуально-психологічні риси людини і вимоги ситуації, яка є соціально-психологічною за визначенням. Не слід також виключати можливість існування перехідних форм, своєрідних суб'єктних синтезів індивідуально-психологічного і соціально-психологічного.

Отже, з позицій традиційного наукового уявлення про природу психіки, згідно з яким психічне не може реально існувати окремо від фізіологічного, група не є таким онтичним суб'єктом соціально-психологічного життя, що існує у відриві від проявів індивідуальної суб'єктної активності її членів. Тобто носіями реаль-

ної групової суб'єктності виступають індивідуальні суб'єкти, її фізіологічним субстратом є їхні мозкові структури, а психологічною інстанцією – почуття “Ми”, яке їх об'єднує та відокремлює від інших. За такого розуміння уявлення про групу як самодостатній соціально-психологічний суб'єкт втрачає свою метафоричність і набуває статусу більш реальної наукової категорії.

Підсумовуючи сказане, звернімо увагу на те, що останнім часом спостерігається тенденція до проведення досліджень на стику різних напрямів та галузей науковопсихологічного пізнання, а це потребує узгодження уявлень про їхній категоріальний апарат, закономірності, теоретичні та методологічні принципи, підходи тощо. У зв'язку з розробленням концептуальних засад аналізу соціально-психологічного мислення та його форм (М. М. Слюсаревський) виник цілком очікуваний запит соціальної психології на застосування в її дослідженнях суб'єктно-вчинкового підходу як загальнопсихологічного за своїм науковим статусом.

Наша теоретична розробка, яку щойно було запропоновано, і є спробою задовольнити цей запит, зокрема шляхом введення і обґрунтування соціально-психологічних принципів учинково-вчинкової взаємодії та спільного вчинку як таких, що доповнюють відомий принцип суб'єктно-суб'єктної взаємодії. З метою верифікації можливості й доцільності запровадження суб'єктно-вчинкового підходу в соціально-психологічних дослідженнях здійснено інтерпретацію низки базових соціально-психологічних феноменів – спілкування, соціалізації і групової форми людського буття, що, зокрема, дозволило: віднайти наукові аргументи у відстоюванні статусу спілкування як окремого соціально-психологічного феномена і самостійної соціально-психологічної категорії, не тотожних науковим уявленням про комунікацію; визначитись у питанні про сутнісний соціально-психологічний критерій оцінювання соціалізувального ефекту; сформулювати компромісний підхід у дискусії щодо розуміння соціально-психологічної природи феноменів, які позначаються поняттями надіндивідуального суб'єкта і групового, або колективного, суб'єкта.

2.4. Соціальна архетипіка як методологічний підхід до пізнання масового (колективного) несвідомого

Необхідність якомога повнішого розуміння процесів, що відбуваються в масовій свідомості суспільства, яке трансформується, сьогодні, здається, не потребує зайвих доказів. А ось значущість аналізу ірраціональної сфери масової свідомості, зокрема масового несвідомого, почасти недооцінюється, вивченню масової свідомості в єдності її свідомих та несвідомих рівнів приділяється набагато менше уваги¹. І майже зовсім поза увагою залишаються можливості соціальної архетипіки у пізнанні масової свідомості, зокрема архетипів колективного несвідомого як феноменів специфічного психосоціального процесу, що лежить в основі нової суспільної реальності.

Співвідношення усвідомлюваного і неусвідомлюваного – одна з важливих теоретичних проблем психологічної науки. Її розгляд, так чи інакше пов'язаний із предметом психології, неминуче викликає досить жваві дискусії. Підставою для них стало твердження, що унікальна царина психічного не зводиться до самої лише свідомості – вищої за соціальним критерієм, але принципово не всеосяжної форми психічного відображення. Існують також неусвідомлювані психічні феномени, неусвідомлювана психічна активність, котра проявляється як діяльність сенсозмістовна, придатна до винесення найскладніших рішень, до врахування найбільш тонких особливостей об'єктивних ситуацій. Саме ця “осмисленість несвідомого” [63], яка не дає можливості обмежуватися аналізом виключно усвідомлюваних компонентів психічної діяльності, становить основний парадокс і основне логічне ядро проблеми пізнання та опанування неусвідомлюваних психічних явищ.

Будь-який дослідник, звертаючись до аналізу глибинних форм трансляції психосоціокультурного досвіду життєдіяльності соціуму, неодмінно стикається з потребою віднайдення особливого типу інтеграції, методології та методу вивчення позачасових інва-

¹ Це при тому, що колективне несвідоме вже давно є живильним середовищем для політичного піару та реклами.

ріантних формоутворів, які пронизують історичний процес від найдавніших часів до сучасності. Невизначеність змісту самого поняття, що ним позначають такі структури, як і відсутність зовнішнього доступу до їх вивчення, породжують багатоголосся трактувань та інтерпретацій. Архетипи, праобрази, універсалії, інваріанти, “форми без змісту”, інформаційно-енергетичні структури, культурні стереотипи, патерни тощо – далеко не повний перелік визначень, за допомогою яких характеризують неусвідомлювані компоненти психічної діяльності, глибинні, архаїчні форми адаптації людини до навколишнього середовища.

Складність теоретичної ситуації навколо проблеми неусвідомлюваного психічного пов’язана з певною плутаниною у вживанні таких термінів, як “неусвідомлюване”, “несвідоме”, “неусвідомлене”. У широкому сенсі проблема неусвідомлюваного об’єднує широкий та досить аморфний клас станів і процесів, надзвичайно різних за своїм характером і походженням. Це перетворює “неусвідомлюване” на збірне поняття, на конгломерат станів, позбавлений будь-якої внутрішньої психологічної єдності, крім негативної риси – бути неусвідомленим. Однак різні форми неусвідомлюваного психічного можуть виступати різними варіантами співвідношення неусвідомленого і свідомості: неусвідомлення виникає іноді з причин, сторонніх тому процесові, який мав би бути усвідомлений, воно перебуває поза цим процесом, тобто функціонує як неусвідомлювані автоматизми; іноді ж воно виникає як прямий наслідок особливостей зазначеного процесу, і тільки тоді ми можемо говорити про більш глибоку форму неусвідомленого, про несвідоме [252, с.97].

Позначаючи поняттям “несвідоме” сукупність психічних утворень, процесів і механізмів, функціонування та вплив яких суб’єкт не усвідомлює (Д. О. Леонт’єв) [38, с.51–52], з одного боку, а з іншого – визначаючи його гіпотетичним конструктом, яким послуговуються для опису дій, феноменів, даних тощо, що виходять за межі безпосередньо свідомості (М. С. Керіч) [39], дослідники по суті стверджують реальність несвідомого як психологічного феномена та характеризують його як особливу форму відображення дійсності.

Так, Д. О. Леонт'єв, виокремлюючи п'ять класів проявів неусвідомленого [38, с.51–52], має на увазі:

1) неусвідомлені збудники діяльності (мотиви і смислові настановлення), які не усвідомлюються через їхню соціальну неприйнятність чи неузгодженість з іншими потребами, мотивами та настановленнями особистості. Вплив такого роду мотивів і настановлень спроможний призвести до порушень адаптації та психічного здоров'я особистості. Корекція цих порушень здійснюється за допомогою психотерапії, у процесі якої клієнт приходиться до усвідомлення конфліктних спонукань і отримує можливість їх свідомого контролю;

2) неусвідомлені механізми (зокрема механізми фіксованого настановлення), що забезпечують безперешкодне виконання звичних поведінкових автоматизмів і стереотипів, застосування у відповідній ситуації наявних у суб'єкта навичок і вмінь. Покладені в їхню основу операції спочатку усвідомлені; у міру їх відпрацювання та автоматизації вони перестають усвідомлюватися;

3) механізми та процеси підпорогового сприймання об'єктів. Об'єкти, що сприймаються на цьому рівні, не даються у вигляді образу і не усвідомлюються суб'єктом, однак вони здійснюють регульовальний вплив на перебіг його діяльності;

4) надсвідомі явища (неусвідомлені механізми творчих процесів, результати яких усвідомлюються як художні образи, наукові відкриття, прояви інтуїції, натхнення, творчого осяяння тощо);

5) структури колективного несвідомого – неусвідомлені мовні, культурні, ідеологічні та інші схематизми, міфи та соціальні норми, що визначають світосприйняття людей, які належать до даної культури.

Запропонована О. Г. Асмоловим класифікація якісно відмінних феноменів несвідомого, що виконують різні функції в регуляції поведінки [19], охоплює:

1) надіндивідуальні надсвідомі явища;

2) неусвідомлені збудники діяльності (неусвідомлені мотиви і смислові настановлення особистості);

3) неусвідомлені регулятори способів виконання діяльності (операціональні настановлення і стереотипи поведінки особистості);

4) неусвідомлювані резерви сприйняття людини, що проявляються у реагуванні суб'єкта на субсенсорні надпорогові подразники.

Наведені узагальнені структурні форми несвідомого психічного репрезентують два основні підходи до вивчення його природи: теорію психоаналізу (З. Фройд) і теорію неусвідомлюваного психологічного настановлення (Д. М. Узнадзе). Представники обох напрямів здійснили спробу висунути, поряд зі свідомістю, ідею несвідомого як особливої форми взаємодії з дійсністю, яку можна простежити у всьому діапазоні основних проявів особистості.

До появи фройдівського психоаналізу поняття несвідомого вважалося внутрішньо суперечливим. З. Фройд же зробив антинію свідомості та несвідомого психічного науковим фактом. Але пояснював він цей факт на основі “негативного” поняття – неусвідомлюваної психіки, що розуміється тільки шляхом заперечення за нею атрибута свідомості. Саме через цей негативний ракурс багато дослідників називають потаємну сферу людської психіки “підсвідомістю” або “неусвідомленим”, аби відхреститися від фройдівського “несвідомого”. Д. М. Узнадзе, категорично відмовившись від будь-якого виключно “негативного” тлумачення цього поняття, вперше запропонував – у формі феномена настановлення як цілісного, недиференційованого і несвідомого стану суб'єкта, що передре безпосередній актуальній діяльності, – позитивну власне психологічну характеристику несвідомого.

І несвідоме, і настановлення є продуктами інтегративної концептуалізації певних сукупностей неусвідомлюваних психічних процесів і феноменів. Але ці сукупності не збігаються одна з одною вже тому, що природа інтегрованих елементів аж надто різна. Якщо у класичній концепції настановлення йдеться про інтегровані неусвідомлювані предиспозиційні характеристики сприймання, то несвідоме є надутворенням всього того, що не може бути безпосередньо актуалізовано у свідомості [252, с.100].

Дотримуючись позиції, що неусвідомлюване – це багатоскладове та багаторівневе поняття, різні компоненти якого порізнному співвідносяться зі свідомістю, науковці наголошують, що розкриття сутності неусвідомлюваного психічного не може обме-

жуватися дихотомією “усвідомлюване – неусвідомлюване”. У ході реконструкції проблеми співвідношення усвідомлюваних та неусвідомлюваних феноменів та побудови адекватної картини психіки однаково необхідні як учення про несвідоме, так і вчення про настановлення; цілком можливе й зближення (але не ототожнення) поняттєвих апаратів теорій, які намагаються зробити свій внесок у вирішення цієї проблеми.

Можна по-різному ставитися до тієї чи тієї теоретичної інтерпретації явищ несвідомого, але безумовний факт полягає в тому, що ці явища виявляють багаторівневу природу неусвідомлюваних психічних процесів. Виходячи з того, що частина психічних процесів, які прийнято називати несвідомим, належить до групи неусвідомлюваних процесів, неусвідомлюване психічне визначатимемо як специфічний компонент людської психіки, зміст якого приховано як від зовнішнього спостерігача, так і від інтроспективного¹ аналізу самого суб’єкта, але який, утім, здійснює істотний, подеколи детермінувальний вплив на свідомість і поведінку індивіда.

Приймаючи за основу наведене визначення, ми тим самим встановлюємо певні межі неусвідомлюваних процесів, що охоплюють передусім сферу індивідуальної психіки (за Ю. Б. Гіппенрейтер) [71, с.65], зокрема:

1) неусвідомлювані механізми свідомих дій, до складу яких входять: неусвідомлювані автоматизми, котрі реалізують свідомі дії; явища неусвідомлюваної настанови, які підготовлюють дії; неусвідомлюваний супровід свідомих дій, що супроводжують дії та стани людини;

2) неусвідомлювані спонукання свідомих дій, зміст яких репрезентує розроблена З. Фрейдом та його послідовниками теорія несвідомого;

¹ Інтроспекція, або самоспостереження, – метод психологічного дослідження, який полягає у спостереженні власних психічних процесів без використання будь-яких інструментів або еталонів. Тобто з поняттям несвідомого пов’язується таке психічне, в якому момент рефлексії відсутній.

3) “надсвідомі” процеси – процеси утворення певного інтегрального продукту в результаті великої свідомої (як правило, інтелектуальної) роботи.

Між тим, розмірковуючи про психологічні особливості тих або інших великих груп, завжди слід мати на увазі, що йдеться не тільки і не скільки про особливості окремих представників цих груп, а про певні системні властивості, що визначають “психологічне обличчя” великої групи або й суспільства в цілому. Такі властивості найчастіше називають колективною (соціетальною) психікою [95, с. 166].

О. А. Донченко стверджує, що соціетальна психіка – це своєрідна психокультура соціуму. Феномен соціетальної психіки здебільшого стосується неусвідомлених форм життя соціуму, який має свою історію. У цій історії формується те, що згодом у зашифрованому вигляді передають індивідові батьки, друзі, ті чи інші організації чи установи тощо. Відтак у соціетальній психіці певного соціуму чи спільноти є частина інформативних даних, яка, згідно з К. Г. Юнгом, є колективним несвідомим, спільним для всього людства [96].

Юнг розглядав структуру особистості як таку, що складається з трьох компонентів: свідомість, індивідуальне несвідоме, колективне несвідоме. Колективне несвідоме – найглибinnіший рівень психіки; надане людині аргіогі, воно ретранслюється у формі архетипів. Архетип є успадкованою формою колективного несвідомого, частиною спадкової структури психічного буття людства. Ця складова психічної структури може спонтанно проявлятися у будь-який час: як культурний стереотип, “прототип”, ментальний “ген”, вроджена психологічна схема мислення, що опосередковано впливає на діяльність соціальних суб’єктів. Міра цього впливу в різних історичних умовах може різнитись, однак завжди виступає надперсональним фактором психосоціального розвитку. Свого змістового наповнення прототип набуває, проникаючи у свідомість і наповнюючись матеріалом свідомого досвіду. Іншими словами, архетипні уявлення, образи, символи тощо, уособлюючи бажання, очікування, прагнення та сподівання людей, є продуктом спільної роботи свідомості й колективного несвідомого [362].

Неусвідомлювані психічні явища зароджуються і функціонують у спільному культурному середовищі, повсякчас долучаючись до його творення, розширення і перетворення. Вони містяться в архаїчних, міфологізованих, релігійно-містичних пластах свідомості. Неусвідомлювані феномени не завжди затребувані соціальним часом, однак здатні миттєво активізуватися за відповідної ситуації. Невипадково деякі дослідники визначають несвідоме як стрижень, що задає напрямок розвитку соціуму (З. В. Сікевич), деякі позначають його такими термінами, як “соціоген”, “ціннісний геном” (О. І. Субетто, С. І. Григор’єв), а деякі називають захисним механізмом соціальної спільноти в цілому, що забезпечує збереження її меж, відповідає за її самозбереження (О. Є. Радченко).

Лише кілька окреслених граней даного феномена вже вказують, що несвідоме: 1) невіддільне від масової свідомості; 2) вирізняється значною стійкістю та інерційністю; 3) володіє більш широкими ресурсами, ніж свідомість, для інтерпретацій об’єктів та явищ навколишнього світу. Таким чином, виходячи з того, що психіка та її структура є невидимим чинником соціального розвитку, *під неусвідомлюваним будемо розуміти такі специфічні компоненти, які складають універсальний, надперсональний пласт психічного та здійснюють істотний, подеколи детермінувальний вплив на індивідуальну та колективну (соціетальну) психіку.* Своєю чергою наведене визначення вимагає більш точного встановлення співвідношення усвідомлюваних та неусвідомлюваних компонентів психічних явищ та визначення способів їх опанування через масове свідоме та несвідоме у соціальній дійсності.

Усвідомлювані та неусвідомлювані психічні явища утворюють дві форми психічного відображення зовнішнього світу (системи інтерпретацій): на одному рівні вони виступають як світогляд і самопізнання, на іншому – як світовідчуття та самопочуття. У трактуванні їхнього співвідношення та взаємодії можна послуговатися загальноприйнятим положенням Л. С. Виготського, згідно з яким несвідоме не відокремлене від свідомості якоюсь непрохідною стіною. Процеси, що розпочинаються в ньому, часто дістають продовження у свідомості, і, навпаки, багато чого зі свідомого витісняється нами у підсвідому сферу. Живий та динамічний зв’язок між обома сферами нашої психіки не припиняється ніколи. Несвідоме

впливає на наші вчинки, виявляється в нашій поведінці, і по цих слідах та проявах ми навчаємося розпізнавати несвідоме і закони, що керують ним [61, с. 69].

Поряд із цим несвідоме містить потужний консолідувальний потенціал, що зберігає цілісність соціуму. У широкому сенсі йдеться про минулий колективний досвід, що охоплює основні сфери життєдіяльності суспільства та допомагає йому не втрачати самоідентифікації під час соціальних зрушень, здійснювати переорієнтацію свідомості соціальних суб'єктів на ті чи інші стабілізуючі та дестабілізуючі зміни у соціумі. Масове несвідоме володіє компенсаторною функцією, а тому за зростання соціальної напруженості здатне сприяти утриманню сталого розвитку, спираючись на універсальну систему колективних уявлень, образів, стилів поведінки, знижуючи ризик остаточного руйнування соціальної системи. Більше того, як показують наші дослідження, трансформаційні процеси (у тому числі ті, що відбуваються в Україні) поширюють свій вплив на всі сфери суспільного життя, але чи не найбільше – на свідомість людини. Це кардинально змінює системотвірний чинник життєдіяльності суспільства. Психосоціальні культурні чинники суспільного життя стають визначальним, системотвірним началом, що визначає “долю” зовнішніх, соціально-матеріальних, інституціональних практик розвитку суспільства в цілому [305].

Звернення до масового несвідомого в умовах соціальних змін вочевидь дає не просто додаткові можливості для проникнення у пласти неусвідомлюваних явищ – таких як менталітет мас, що відіграє значну роль в усіх сферах життєдіяльності суспільства, як ідентичність, котра є частиною колективної самосвідомості та самовідчуття. Спостереження динаміки масового несвідомого в умовах гострих соціальних потрясінь та катаклізмів особливо важливе для прогнозування та моделювання поведінки індивіда, групи чи соціуму в цілому. У цьому сенсі зрозуміти регулятивну силу та функцію несвідомого в соціальних відносинах означає не елімінувати нижчі шари історичної свідомості як варварські (з позицій переваги цивілізованої людини), а пояснити їх, тобто надати їм сучасної методологічної контекстуальності [50, с. 375].

Для цього, звичайно, важливе розроблення методологічних орієнтирів та нетривіальних методичних засобів, адекватних сучасним соціологічним та соціально-психологічним підходам до вивчення усвідомлюваних та неусвідомлюваних феноменів. Адже звернення до проблеми масового свідомого та несвідомого за амбівалентної теоретико-методологічної бази часто призводить до применшення значущості, а почасти й до недовіри до обраного ракурсу та результатів дослідження. У зв'язку з цим доречно звернутися до міждисциплінарних досліджень взаємодії масового свідомого та несвідомого, що проводяться на перетині суміжних галузей наукового знання.

Феномен колективного несвідомого (або колективних уявлень) є предметом розгляду різних дисциплін: аналітичної психології, лінгвістики (семіотики), культурології, соціальної та політичної психології тощо, і це пояснює наявність великої кількості трактувань того, що співвідноситься з площиною несвідомого та важко піддається конкретному описові. Менше проблема несвідомого розроблена у соціально-політичних науках, у тому числі в публічному управлінні, хоч і тут терміни “масове несвідоме”, “соціальне несвідоме”, “політичне несвідоме” вже встигли закріпитися, тому поняттєва форма “масове несвідоме” дедалі більше набуватиме синтетичного та міждисциплінарного характеру.

Звертаючись до вивчення масової свідомості, дослідники виділяють два рівні: первинний (ірраціональний, емоційно-дієвий), заснований на яскравому емоційному переживанні певної соціальної проблеми (війна, революція, масштабна економічна криза), яка викликає загальну заклопотаність; і вторинний (раціональний) рівень, що містить різні когнітивні компоненти: загальнодоступні знання, масово обговорювану інформацію, поширювану через чутки і ЗМІ. Обидва рівні являють собою інтерпретативні системи, які досліджують і пояснюють світ доступними їм засобами: мова раціональної системи інтерпретації світу полягає в осмисленні об'єктів і явищ дійсності та має опосередкований характер; мова ж ірраціональної системи проявляється у відчуттях, емоціях, почуттях, переживаннях і є безпосередньою [325]. Раціональний рівень масової свідомості розглядається як нормативний, що відображає об'єктивний логічний зв'язок мети й засобів, має більш статичні (оцінки та очікування, цінності та “загальні орієнтації”) і більш динамічні (громадська думка та настрої) компоненти [6, с.32].

Рівень колективного несвідомого, який є історично первинним, охоплює глибинні (емоційні та неусвідомлювані) елементи масової свідомості та має, своєю чергою, власну дворівневу структуру. Перший, найглибший рівень колективного несвідомого – рівень архетипів. Це світовий культурний капітал, накопичений людством упродовж всієї історії його розвитку. Другий рівень, який базується на першому, – рівень психічних структур, або психофракталів. Структура колективної психіки певної великої спільноти (соціуму), як зазначалося, називається соцістальною психікою. Феномен соцістальної психіки належить до інертних, але не універсальних психосоціальних утворень, тому що соціум, як і людина, має власні параметри, які сформувалися у процесі його історично-культурного розвитку [95, с. 36–37].

Так само, як і у свідомості, в несвідомого є свій колективний носій. З. В. Сікевич характеризує соціальне несвідоме як форму мислення, поведінки та картини світу, з приводу яких люди у принципі здатні, але з якихось причин не готові до рефлексії, не мають раціональних уявлень. Тобто соціальне несвідоме являє собою сукупність явищ, які ситуативно перебувають за межами рефлексивної уваги. Цей стан позначається дослідницею як “не вступати у комунікацію із самим собою” і є, на її думку, головною науковою ознакою несвідомого, що підлягає соціологічному спостереженню [273, с. 96]. Схожої думки дотримується І. О. Бескова, зазначаючи, що рівень несвідомого, якщо не обмежувати його специфічними визначеннями, висунутими в роботах З. Фрейда, К. Г. Юнга та інших психоаналітиків, можна віднести до функціонування структур когнітивної системи людини, до перебігу в ній процесів перероблення когнітивної інформації, оскільки “несвідоме” в найзагальнішому сенсі означає лише, що є рівень когнітивної активності (чи психіки), який не підлягає свідомому контролю, а отже й не належить до сфери свідомого [37, с. 78–79].

Сучасні дослідники здійснюють спроби вивчення масової свідомості в єдності її свідомих та несвідомих рівнів, у тому числі методами емпіричного соціологічного аналізу. Однак серед наукових розвідок із даної проблеми не так уже й багато таких, що вирізняються органічним поєднанням емпіричних досліджень неусвідомлюваних елементів масової свідомості із теоретичними узагальненнями. Окремі аспекти проблеми розглядаються – головно у світлі

некласичних та постнекласичних підходів – В. Г. Будановим, В. В. Васильковою (соціосинергетика), А. О. Давидовим (системний підхід в соціології, аналіз квантового рівня соціальної реальності), В. Г. Немировським, А. В. Немировською (синергетика, діатропіка, універсумний підхід), З. В. Сікевич (символічний підхід), О. А. Донченко (фрактальна психологія), Е. А. Афоніним (теорія універсального епохального циклу, архетипіка публічного управління) та його однодумцями, що розвивають Українську школу архетипіки.

У цій царині можна виокремити два найбільш повно розроблені напрями наукових досліджень. Перший пов'язаний з аналізом емоційно-ціннісного компонента масового несвідомого (В. Г. Немировський, А. В. Немировська, О. Б. Шестопал та ін.) [216; 217; 243; 298]. Другий напрям, представлений у розробках Української школи архетипіки (Е. А. Афонін, О. А. Донченко, А. Ю. Мартинов та ін.), а також у моніторингових дослідженнях загальносистемних змін в Україні (1992–2015), які започатковано Інститутом соціології НАН України і від 2003 р. продовжено кафедрою державного управління і суспільного розвитку Національної академії державного управління при Президентові України та відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України. У рамках другого напрямку розроблено методологічний та методичний інструментарій емпіричних досліджень соціальної та соціальної ідентичності (Л. Ф. Бурлачук, Е. А. Афонін, О. А. Донченко), спрямований саме на виявлення та діагностику неусвідомленого у соціальних відносинах [20; 21; 305].

Результати цих досліджень широко висвітлені як у періодичних, так і монографічних виданнях, тому здійснимо огляд названих напрямів вивчення масової свідомості / масового несвідомого в частині визначення їхніх взаємодоповнювальних можливостей.

Спільним для обох напрямів є використання як методологічної основи певної теоретичної моделі, яка відтворює певну кількість характеристик, необхідних для опису будь-якої системи, що розвивається. У сучасному постнекласичному науковому дискурсі структура масової свідомості аналізується з позиції методологічних підходів діатропічного принципу мінімального універсуму (ПМУ). Представники Української школи архетипіки прямують у річищі циклічної схеми розуміння соціально-історичної динаміки. Але –

на відміну від традиційних уявлень про цикли – цей концептуальний підхід спирається на розуміння принципової відмінності самої природи розгортання соціальних циклів – асиметричної повторюваності історичних епох, їхньої асинхронної ритміки – та природи зворотних інверсійних рухів тощо. Відтак було запропоновано алгоритм концептуального аналізу в ракурсі моделі універсального епохального циклу (УЕЦ).

Принцип мінімального універсуму, за В. Г. Немировським, являє собою свого роду матрицю, яка складається з двох елементів, п'яти станів, семи шарів, дванадцяти якостей. Тобто будь-яка матеріальна система має як мінімум два полярні елементи, що у процесі свого розвитку утворюють три ієрархічні рівні, проходячи на кожному з них п'ять стадій. За рахунок суперечностей між полярними елементами на кожному рівні відбувається розвиток від стадії народження до стадії зникнення, після чого процес переходить на новий рівень [217].

Згідно з гіпотезою Е. А. Афоніна та його колег, епохальний цикл історії може мати складну структуру, яка охоплює кілька соціальних циклів, де менші за ритмом та періодичністю цикли підпорядковані великим циклам, що розгортаються на верхніх щаблях ієрархії. Ієрархічно універсальний епохальний цикл¹ складений із трьох абстрактних циклів (цивілізаційного, національно-державного та “базисного” особистісного циклу розвитку), кожен з яких проходить у своєму розвитку окремі фази (нормативні / перехідні), що утворюються структурою з чотирьох елементів (революція → інволюція → коеволюція → еволюція). Кожна сфера соціального життя має свою логіку та ритм розгортання циклів; при цьому будь-який цикл може бути незакінченим чи перериватися через як зовнішні історичні, так і іманентні стосовно суб'єкта обставини. Тривалість циклу визначає міра складності історичних завдань, розв'язуваних у певний час, і доки ці завдання не відпрацьовано, перехід до нового етапу циклу не відбувається. Можливе й повернення до попереднього етапу розвитку. Ключовою у цьому контексті стає ідея найближчої зони розвитку, досягнення та функціональне освоєння якої є метою певного етапу циклу [22].

¹ Поняття “універсальний” слід розуміти як поширений на всі сфери соціального буття, а не як загальний концепт для всіх часів і народів.

Отже, кожна модель-матриця може бути “накладена” на будь-який соціум або його елемент для визначення їхньої структури та динаміки. Тим самим така матриця одночасно виступає і як принцип розвитку системи, і як спосіб її пізнання.

За В. Г. Немировським, соціум як система, що розвивається, утворює три ієрархічні рівні, три стани: інформаційний (масова психологія, суспільна свідомість і т. п.); функціонально-організаційний (соціальні інституції та організації); матеріально-енергетичний (соціальні спільноти). Масова свідомість належить до інформаційного рівня та складається з раціональних і емоційних елементів, які “пронизують” сім шаблів, кожен з яких являє собою своєрідний ціннісний рівень та стає предметом емпіричного дослідження¹. Перші два шаблі “належать” масовій свідомості в її “ідеальному”, усвідомлюваному образі: (1) когнітивний, що містить когнітивні елементи ціннісних орієнтацій, наявних у масовій свідомості; (2) афективний, що охоплює емоційні (афективні) компоненти ціннісних орієнтацій. Саме на цьому рівні відбувається поєднання її індивідуальних і масових компонентів. Наступні шаблі виступають як масове несвідоме: (3) ціннісні орієнтації щодо соціальних інституцій влади, які транслюють соціальні норми й цінності, та щодо тих соціальних суб’єктів, з якими люди пов’язані відносинами підпорядкування; (4) ціннісні орієнтації, що історично виражають ставлення до своєї сім’ї, роду і до різних елементів соціальної структури суспільства; (5) екзистенційний шабель містить орієнтації щодо ключових моментів буття, таких як сенс життя,

¹ Слід зазначити, що дослідники, які працюють у руслі діатропічного принципу мінімального універсуму, розглядають стан масової свідомості, з одного боку, як одномоментний зріз плинної та змінюваної масової свідомості, а з іншого – як спосіб організації його змісту, структуру свідомості, тобто в єдності її процесуальних і структурних елементів. Тому при аналізі структури масової свідомості висувається вимога здійснювати такий аналіз в єдності його раціональних і емоціональних компонентів, масового свідомого і масового несвідомого. Прояв цих двох рівнів у людській поведінці як сукупності раціональних і ірраціональних детермінант обумовлений наявністю цих рівнів у структурі ціннісних орієнтацій. Відповідно у структурі масової свідомості, яка розглядається в єдності її свідомих і несвідомих рівнів, виокремлюють сім шаблів, кожен з яких становить своєрідний ціннісний рівень [216].

ставлення до смерті; (6) архетипний шабель охоплює архетипи колективного несвідомого; (7) останній шабель містить емоційні цінності, які проявляються в орієнтації на ціннісні переживання, що виражають різні соціальні потреби [216].

Згідно з гіпотезою Е. А. Афоніна, історична генеза соціуму фактично є реалізацією УЕЦ. Тобто суспільство як суб'єкт історії та цивілізації проходить у своєму розвитку великий життєвий цикл, який умовно складається з окремих періодів, що по чергово змінюють один одного: нормативні (інволюція, еволюція), коли може нагромаджуватися різноманітність форм соціального буття, та перехідні (революція, коеволуція), коли здійснюється відбір систем, які нагромадили достатній внутрішній ресурс для виживання за умов трансформації. Відповідно цілісний цикл соціально-історичного розвитку складений із чотирьох структурних елементів: революція (стан, пов'язаний з народженням нового соціального суб'єкта – “Ми”) – інволюція (період згортання соціального простору, становлення і функціонування соціальних інституцій) – коеволуція (становлення соціального суб'єкта “Я”) – еволюція (період розвитку соціальних інституцій), що безпосередньо пов'язані з актуалізацією соціальних (за умов інволюції), психологічних (за умов еволюції) чи суперечливих (під час революції та коеволуції) компонентів соціальної системи [22]. Соціально-історичний аналіз суспільно-трансформаційних процесів виявляє їх глибокий зв'язок зі зміною системотвірного чинника життєдіяльності суспільства та держави, що проходить по гранях соціально-матеріального (інституційного) та психосоціального. Відповідно предметом емпіричних спостережень, що розкривають глибинний (архетипний) вимір суспільно-трансформаційних процесів та уможлиблює бачення закономірного характеру таких змін, виступають соціетальні властивості та їхні “активні” форми (наприклад, соціальна й соціетальна ідентичності), які виражають рівень концентрації та практичного домінування системотвірного чинника (соціально-матеріального або психосоціального) в діяльності й поведінці соціальних спільнот та індивідів [305].

Спектр методологічних засад для вивчення емоційно-ціннісного компонента масового несвідомого охоплює сучасні напрями системного аналізу (синергетика, діатропіка, фрактальний підхід та ін.); активно використовуються як стандартні методи ма-

тематичної статистики (факторний або кореляційний аналіз), так і спеціальні методи: асоціативні тести, групові медитації, прожеktivні методи, контент-аналіз текстів. Ці методи дозволяють досліджувати ціннісні переживання глибинних шарів масової свідомості: уявлення про сенс життя, ставлення до смерті, магичні, міфологічні, релігійні настановлення тощо.

Наприклад, результати емпіричних спостережень ціннісних орієнтацій, здійснених на основі запропонованої моделі масової свідомості, яка виходить із ПМУ, засвідчили, що цінності, які перебувають на свідомих рівнях масової свідомості, та цінності, які містяться на його несвідомих рівнях, не завжди збігаються за своїм змістом, мають неоднакову стійкість і можуть суперечити одні однім. Водночас може відбуватися перехід певних цінностей із несвідомого на рівні масової свідомості [216].

Результати інших досліджень, зокрема політичного сприймання та політичних цінностей, що здійснювалися під керівництвом О. Б. Шестопал, показали, що розбіжність раціональних і несвідомих аспектів образів і цінностей має місце завжди, але ступінь їхньої розбіжності істотно змінюється залежно від політичного контексту та інших суб'єктивних і об'єктивних характеристик. Так, зближення раціональних і неусвідомлюваних пластів образів влади та політиків в один період часу може змінюватися новим розколом політичної свідомості – в інший. Причому такий розкол не тільки може проходити між різними групами громадян, а й нерідко має внутрішньоособистісний характер, постаючи як розкол між раціональними та несвідомими структурами образів і цінностей однієї і тієї самої людини. Більше того, образи політичної влади значно відрізняються на раціональному і несвідомому рівнях. Якщо раціональний зріз демонструє “системні” конвенційні форми адаптації до політичних реалій, то несвідомий засвідчує назрілий запит на неконвенційні форми активності, який не завжди раціоналізується, але вказує на динаміку масових настроїв [243].

Розроблений Українською школою архетипіки дослідницький комплекс (модель УЕЦ, кількісна та якісна психодіагностичні методики) дає змогу відстежувати складну нелінійну та різноспрямовану динаміку соціально-історичних процесів на рівні індивіда (людини), суспільства (національно-державного утворення) та людства (цивілізаційного наддержавного утворення). Проективна методологія і техніка соціологічного аналізу та прогнозування сус-

пільного розвитку за нових (постмодерних) умов була створена виходячи з альтернативного погляду на обґрунтовану К. Г. Юнгом та його послідовниками тезу про незмінність успадкованих образів колективного несвідомого, що, за висунутим припущенням, може мати динамічний характер. Це дало змогу сформувати науково-дослідницьку методологію аналізу історично змінюваної соціальної поведінки в цілому. Ще однією опорною аксіомою стала теза С. Московічі, який слушно наголошував на нерозривності психічного та соціального. Визнання факту мінливості впливу психічного та соціального на суспільну історію, що було відтворено у розробках якісно-кількісних методик діагностики культури, дало змогу дослідити зв'язок між суб'єктивним за своїм походженням знанням та онтологічним за своєю сутністю архетипом культури. Відповідно методичний інструментарій дослідження соціетальних властивостей, станів та процесів складають кількісна та якісна психодіагностичні методики, які виявляють глибинні (архетипні) складові колективного несвідомого.

Слід зазначити, що підхід до дослідження архетипів, ґрунтований на визнанні їхньої динамічної сутності, є загалом нетиповим. Разом із цим він дав змогу, по-перше, виявити особливості впливу архетипних механізмів у процесі суспільної трансформації, по-друге, показати, що у процесі суспільної трансформації кардинальні зміни відбуваються не лише на зовнішньому – соціально-інституційному – рівні суспільної системи, а й у глибинних структурах психічного буття людей. Передусім цих змін зазнає природа людської ідентичності як інтегральне підґрунтя суб'єктивної реальності. Більше того, наші дослідження засвідчили, що з переходом від одної нормативної фази до іншої відбувається зміна системотвірного чинника: домінування у самосвідомості “всезагальної людини” зовнішнього (соціально-матеріального) чи внутрішнього (психосоціального) чинника, власне, зумовлює й зрушення системотвірного чинника соціальної реальності загалом. Іншими словами, оскільки суспільно-історична зумовленість людської психіки нерозривно пов'язана із психічною детермінацією соціального, остільки домінування у самосвідомості “всезагальної людини” зовнішнього чи внутрішнього чинника зумовлює зрушення системотвірного чинника соціальної реальності загалом [305].

На завершення огляду сучасних теоретичних досліджень масового свідомого та масового несвідомого наводимо узагальнювальну таблицю, в якій здійснено спробу систематизації методологічних засад та методичних засобів їх вивчення (табл. 2.2).

Звернення до ресурсів несвідомого психічного в сучасному суспільствознавстві є цілком закономірним. Актуалізація проблеми масового несвідомого, у тому числі архетипу, який виступає горизонтом та контекстом розуміння феноменів соціальної дійсності, є не тільки і не стільки поверненням до архаїчних засад духовності, скільки спрямованістю у майбутнє, адже архетипи виражають надії та мрії народу. В архетипних уявленнях, образах, символах тощо прихована глибинна природа бажань, очікувань, прагнень та сподівань людей, які виникають у результаті спільної роботи свідомості та колективного несвідомого. Тому архетип можна розглядати як інформацію, яка має соціально-управлінську цінність. Відповідно аналіз архетипів виступає досить адекватним методом дослідження менталітету, праїсторії та майбутнього суспільних утворів.

Різні типи несвідомих психічних явищ по-різному співвідносяться зі свідомістю, так само вони по-різному пов'язані із поведінкою людини та її свідомою регуляцією. Неявні смисли, пронесені крізь пласти несвідомого та плин часу, не тільки містять та зберігають життєво впорядковану інформацію, а й виступають глибинними подразниками. Так, при переході соціокультурної міфології у площину політичного праїлогічного структури та колективні уявлення стають частиною соціально-політичного повсякдення з його символічними, міфологічними, ритуально-церемоніальними формами, адресованими масовому свідомому та несвідомому. Звідси, власне, й бере початок надзвичайно тонка межа, що пролягає між мистецтвом узгодження цілей, принципів, ідеалів та мистецтвом маніпуляції та підміни смислів, цінностей, ідей. Порухення цієї межі відкриває шлях для вияву стихійного масового несвідомого, адже, як зазначає З. В. Сікевич, “там, де раціональна свідомість оперує аналізом, логікою, порівнянням, пошуком розбіжностей, перевіркою інформації та рефлексивною перевіркою своїх власних підстав, у несвідомого працює інший інструментарій: аналогія, ототожнення, емоції, нечуттєвість до суперечностей, образ, синтез. Серед них відсутня рефлексія, що і сприяє безконтрольності його існування” [273, с. 25].

Таблиця 2.2

**Методологічні засади та методичні засоби вивчення
масового свідомого та несвідомого**

	Рівень	Структура	Методичний інструментарій
МАСОВЕ СВДОМЕ	1	когнітивний	когнітивні елементи ціннісних орієнтацій, що існують у масовій свідомості
	2	афективний	емоційні (афективні) компоненти ціннісних орієнтацій
МАСОВЕ НЕСВДОМЕ	3	ціннісні орієнтації щодо соціальних інститутів влади	соціальні норми і цінності щодо тих соціальних суб'єктів, з якими люди пов'язані відносинами підпорядкування
	4	традиційні ціннісні орієнтації	історично виражають ставлення до своєї сім'ї, роду та до різних елементів соціальної структури суспільства
	5	екзистенційні цінності	орієнтації щодо ключових моментів буття (сєнс життя, ставлення до смерті)
	6	архетипний	архетипи колективного несвідомого, що проявляються через архетипні інваріанти (образи, символи, міфи, настановлення, габітус); як соціальна та соцієтальна ідєнтичність; у кодї культури
	7	емоційні цінності	орієнтації на ціннісні переживання, які виражають різні соціальні потреби
			опитування громадської думки методами анкетування та формалізованого інтерв'ю
			методи соціально-психологічних досліджень: глибинні інтерв'ю, семантичний диференціал, проєктивні методики (проєктивний тест "Психологічний малюнок", метод індивідуального конструювання казкових сюжетів), групові медитації, контент-аналіз текстів. Спеціальні методики (факторний та кореляційний аналіз)
			якісно-кількісні психодіагностичні методики: "Кольорових уподобань" (Е. Афонін) та БАД (Л. Бурлачук, Е. Афонін, О. Донченко)
			методика "Емоційна спрямованість особистості" (В. Мєнєровський, С. Григор'єв)

Евристична цінність концептуалізації поняття неусвідомлюваних форм полягає не просто у здатності прояснити наявні структури усвідомленого та неусвідомленого психічного. Будь-які форми соціально-психологічного мислення зароджуються і функціонують у спільному культурному середовищі, повсякчас долучаючись до його творення, розширення і перетворення. Тож, урахувавши те, що ті або інші структури несвідомого психічного здатні активізуватися моментально за наявності відповідної ситуації, існують усі можливості для прогнозування та моделювання поведінки індивіда, групи чи соціуму за певних умов. Для цього, звичайно, важливо не зупинятися на типологізації архетипних персонажів чи ситуацій, а прямувати до виявлення рушійних сил, розкриття механізмів активізації усвідомлених і неусвідомлюваних форм самоорганізації та регуляції людської діяльності.

Наостанок висунемо гіпотезу, згідно з якою припускається, що в умовах суспільно-трансформаційних процесів розбіжності раціональних і несвідомих аспектів образів та цінностей у масовій свідомості спричинені зрушення системотвірного чинника соціальної реальності загалом, що пов'язано із глибинними зрушеннями у людській психіці зокрема. Для перевірки цієї гіпотези цілком доречним було би провести комплексне дослідження масового свідомого і несвідомого на основі інтегративного поєднання методичних розробок, здійснених обома згаданими науковими напрямами, що фактично репрезентують площину неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення. Правомірність такої теоретико-методологічної та методичної інтеграції підходів визначається двома аспектами: по-перше, цінності мають бути розглянуті не тільки як когнітивний, тобто переважно раціональний, феномен соціальної поведінки, а й як емоційний, переважно неусвідомлюваний феномен; по-друге, засадничим має бути підхід до дослідження архетипів, ґрунтований на визнанні їхньої динамічної сутності. На нашу думку, таке дослідження нині вкрай потрібне нашому суспільству в умовах пошуку спільної ідентичності та збереження цілісності української держави.

2.5. Соціально-психологічний потенціал гендерного підходу

Питанням гендеру у вітчизняній психологічній науці присвячено уже значний масив наукових і науково-популярних праць. Відтоді коли гендерна психологія і сам термін “гендер” почали з’являтися в науковому та й загалом публічному просторі, цей напрям психологічних студій доволі швидко набув популярності через свою наближеність до повсякденного життя і з огляду на те, що начебто був спроможний поставити взаємини статей на наукову основу. Однак попри таку популярність гендерна психологія ще не утвердилась у вітчизняному науковому дискурсі належною мірою ні як дисципліна соціально-психологічного профілю, ні як форма мислення, що має виходити за суто дисциплінарні межі.

Це видається дещо дивним, оскільки психологічні виміри гендеру і, відповідно, теорії гендеру мали доволі тривалу власне соціопсихологічну передісторію в радянських соціальних науках. Зокрема у вигляді дискусії про співвідношення в людській природі соціального і біологічного начал, що відбувалась у 1970-ті роки.

Сплеск академічного інтересу до гендеру як аналітичної категорії та поява присвячених йому досліджень на пострадянському просторі припадають десь на середину 1990-х, що справедливо майже для всіх соціальних наук, включно із психологічними. Хоча у вітчизняній психології цей підхід спочатку розвивався менш активно і набув дещо своєрідних рис.

Питанням психології гендеру присвятили свої праці І. С. Кон, І. С. Кльоцина, Т. В. Говорун, Т. В. Бендас, які підготували фундаментальні праці з цих питань – у спектрі від монографій до навчальних посібників. Крім них, є низка цікавих теоретико-пошукових праць, що розкривали нові, доти недостатньо висвітлені теоретичні ракурси психології гендеру в нашому дисциплінарному знанні. Зокрема це праці П. П. Горностая, Л. В. Малес, О. М. Кікінежді, інших дослідників [77; 195].

Також можна вказати на праці рефлексивного гатунку, присвячені власне теоретичній та методологічній ситуаціям із генде-

ром у психології. Так ставить питання у своїх працях “матріархеса” гендерного підходу в пострадянській психології І. С. Кльоцина. Можливості гендерного аналізу у психологічних дослідженнях розглядає Н. К. Радіна; теоретичний шлях від теорій статеворольової соціалізації до “гендерної” психології розглянуто у низці праць Л. П. Репіної; співвідношення біологічних, психологічних та соціокультурних чинників гендеру з’ясовувала Л. В. Малес; проблеми із застосуванням гендерного підходу у пострадянській психології описала білоруська дослідниця Л. Г. Степанова [133–139; 258; 260–261; 195; 300].

У низці посібників гендерна психологія уфундується як нова галузь психологічної науки [32], а “психологію гендерних відносин” визначено як новий науковий напрям із власним предметом вивчення, власними межами й галузями дослідження, специфічними поняттями, методологічними основами й методичними прийомами [134]. Так, на сьогодні видано декілька українських (а також російських) підручників та посібників із назвою “Гендерна психологія” [35]. Їхні автори – Т. В. Говорун та О. М. Кікінежді, Т. В. Бендас, І. С. Кльоцина, М. І. Ткалич та ін.

Базові праці з гендерної проблематики у пострадянській психології, заявлені у переважній більшості навчальних курсів із цієї теми, так само дуже показові. Відображена в них коротка хронологія гендерного підходу показує, що першими на радянському та пізніше пострадянському просторі були інформаційно-аналітичні огляди зарубіжних психологічних досліджень із гендерної тематики (В. С. Агеєва, 1987; Т. А. Репіної, 1987; Т. В. Виноградової та В. В. Семенова, 1993 тощо), які змінилися власне дослідницькими роботами (Г. М. Бреслав та Б. І. Хасан, 1990; Ю. Є. Альошина та А. С. Волович, 1991 та ін.) [2; 11; 43; 53; 120; 125; 258; 261]. Та й після цього оглядові жанри не зникають, а, навпаки, розширюються за рахунок появи навчальних посібників із цієї галузі знання, які є оглядово-систематизувальними за жанром. Крім них, виходять методологічно-рефлексивні праці: Н. К. Радіної, 1999 – “Об использовании гендерного анализа в психологических исследованиях”; Л. А. Попової, 1999 – “Психологические исследования и гендерный подход”; праці із такими “методологічними” фрагментами І. С. Кльоциної, 1998, 2002, 2004; зрештою, Л. Г. Степанової, 2006 –

“Актуальные проблемы гендерной психологии в условиях современных интеграционных процессов” [134; 136; 138; 244; 258; 261].

Зі сказаного видно, що вітчизняну психологію оминув той методологічний “бум”, який був відмітною рисою становлення гендерного підходу на пострадянському просторі [275]. В інших галузях спостерігаємо ряд досить яскравих теоретико-методологічних праць – Н. Чухим, Н. Зборовської, Н. Шліпченко, С. Оксамитної, І. Жерьобкіної, Є. Здравомислової, А. Тьомкіної, І. Калабіхіної, А. Кіріліної, Є. Мещеркіної, Н. Пушкарьової, О. Вороніної, Є. Ярської-Смирнової та інших, що заклали потужний фундамент у своїх сферах соціального та гуманітарного знання. І фактично у вітчизняному варіанті саме теоретико-методологічні праці визначали обличчя гендерного підходу близько 15 років поспіль – на тлі кількісно незначних емпіричних досліджень. Не менш активною була програма перекладів зарубіжних класичних праць із теорії фемінізму, а також із теорії та методології гендеру. Це сприяло подальшій адаптації гендерного підходу й операціоналізації його базових понять та уможливило його успішне застосування у низці наукових галузей.

Та, на жаль, наявність ґрунтовних праць із якоїсь проблеми іще не свідчить про її вирішення. На це вказує одна з останніх праць із цієї тематики Л. О. Волкової, де підсумовано: “в останнє десятиріччя проблеми гендерної психології привертають все більшу увагу психологів, які намагаються з’ясувати, в якій мірі статеві відмінності зумовлені біологічними та соціальними факторами, а також якими є психологічні механізми виникнення статевих ролей” [57]. Це вказує на те, що тематично спектр гендерної проблематики у психології досі лишається актуальним, але невирішеним завданням.

Зокрема, у вітчизняній психологічній науці за майже цілковитої відсутності методологічних праць так само мало перекладалися класичні праці із психології гендеру [275].

Перекладена зарубіжна бібліографія теми “гендер у психології” налічує декілька класичних робіт (К. Горні, С. Бем, Н. Чодороу, К. Мілет, М. Мітчелл, М. Палуді), а також фрагменти із праць Д. Маєрса, А. Піза, Е. Макобі [190], К. Гілліган [70] та пострадянський гендерно-психологічний бестселер – книжку Ш. Берн “Соці-

альна психологія гендеру” (перекладену російською, до речі, як “Гендерная психология“) [35]. Однак не перекладено і не уведено в фаховий обіг цілий корпус праць, показових для ключових дискусій у галузі, як-от “The Psychology of Sex Differences” Е. Макобі та С. Джеклін чи суттєва для дисциплінарного самовизначення і теж часто згадувана пострадянськими гендерними психологами та іншими фахівцями праця А. Флусто-Стерлінг “Myths of Gender, Biological Theories about Women and Men” тощо.

Тож дана ситуація показує, що у вітчизняній психології:

- не висвітлено належним чином методичні можливості гендерного підходу;
- до наукового психологічного простору не потрапили теорії та концептуальні суперечки, які склали каркас психології гендеру у світовій психологічній думці;
- підготовка посібників із цієї галузі знання відбувалася переважно на маргінесі радянської психологічної науки.

Слід зазначити, що вітчизняні психологи радше орієнтуються на вибір чи уфундування, так би мовити, власного шляху, ніж на вивчення чи адаптацію підходів, розроблених у світовій науці. Тому не дивно, що в українській психологічній науці порівняно тривалий час термін “стать” прирівнювався до терміна “гендер”, а останній сприймався психологічним співтовариством як невдала і малодоцільна новація. Унаслідок цього гендерна психологія як психологія статі фігурує у доволі численних наукових текстах, де обговорюються вже вивчені феномени, пов’язані зі статтю. При цьому справа не обмежується обговореннями, а є й доволі звичною дослідницькою практикою [190]. До того ж евристичний потенціал гендерного підходу у вітчизняній психології ще не досить глибоко усвідомлений. Це проявляється і на термінологічному, і на методологічному, і на теоретичному рівнях. Отже, доцільно докладніше розглянути вихідні засади цього підходу.

Термін “гендер”. У вітчизняних підручниках і посібниках із психології бачимо ситуацію, коли визначення статі дається, а визначення гендеру – ні. Наприклад, читаємо: “стать – це анатомо-фізіологічні особливості людей, на основі яких вони визначаються як жінки або чоловіки” [320, с. 50], що цілком правильно, однак

навіть у параграфі під назвою “Відмінності між співвідношенням понять “стать” і “гендер” у підручнику М. Ткалич 2011 року дефініція гендеру відсутня. Часто це співвідношення розглядається так: “отже, все, що стосується гендеру, має в основі культурно зумовлені відмінності між чоловіками і жінками, а статі – біологічно детерміновані відмінності. У зв’язку з цим легше визначити стать, оскільки основним критерієм при цьому є біологічні особливості. Значно складніше визначити гендер, оскільки не завжди можна однозначно стверджувати зумовленість певних проявів біологічними чи соціальними чинниками” [320, с. 53–54].

При тому що власне гендер та його гадані складові не визначені, ми можемо довідатися, що “багато дослідників ототожнюють стать та гендер. Однак у вітчизняній науці психологічну стать вважають однією зі складових гендеру” [320, с. 54]. Тобто складається враження, що і сам термін, і його пояснювальні можливості досі лишаються погано зрозумілими професійній спільноті.

Американська психологічна асоціація пропонує керуватися такими міркуваннями. Стать стосується біологічного статусу людей, що, як правило, класифікує їх як чоловіків та жінок або юнаків та дівчат. Тобто це атипові комбінації ознак, які зазвичай відрізняють чоловіка від жінки. Є ряд показників біологічної статі, в тому числі статеві хромосоми, статеві залози, внутрішні статеві органи, зовнішні статеві органи. Гендер же стосується поглядів, почуттів і поведінки, що в даній культурі асоціюються з біологічною статтю людини. Сумісну з культурними очікуваннями поведінку називають гендерно нормативною, а несумісну з ними – гендерно невідповідною.

Вітчизняні психологи часто користуються такими поняттями: стать, роль, ідентичність, маскуліність, фемінність. Особливо щастить поняттю “гендерна роль” – жорсткій конструкції, що не передбачає жодних варіативностей і закорінюється в не менш жорстких уявленнях про “фемінність” та “маскуліність” як нормативних, хоча світова наукова думка давно відмовилась від такого бачення.

Натомість науковці Американської психологічної асоціації пропонують визначати галузь психології гендерних відносин через

такий ряд термінів: стать, гендер, гендерна ідентичність, гендерне самовираження та сексуальна орієнтація.

Гендер і психологічна стать. У вітчизняних психологічних джерелах автори надають перевагу власним визначенням явищ, не працюючи з іноземними джерелами. Цей варіант у науці не надто ефективний, бо суперечить її кумулятивному (накопичувальному) характеру – а він є однією з основних характеристик наукового знання взагалі.

У контексті розпочатого докола гендеру конфлікту визначень було прийнято не зовсім доречну стратегію – не вивчати методичних можливостей теорії гендеру та елімінувати сам термін на користь використання номінально “ближчого” вітчизняній психологічній традиції терміну “стать”. Так, поширеною у наукових публікаціях є теза, що у вітчизняній психології вперше звернули увагу на статеву зумовленість розвитку особистості О. Г. Асмолов, І. С. Кон, Д. М. Ісаєв, В. Є. Каган, які й увели поняття “психологічна стать” у науковий глосарій психології особистості. Опертя на “альтернативні” варіанти або й пряме створення таких є позитивним, коли збагачує методичні можливості й розширює дослідницькі обрії, а не тоді, коли скорочує чи закриває їх. Особливо враховуючи те, що питання гендеру взагалі отримали надзвичайно своєрідний розголос, який може бути порівняний зі, скажімо, заснуванням позитивної соціології Огюстом Контом на початку XIX ст. Як ми вже знаємо тепер, жоден із закидів щодо хибності чи аморальності наукового вивчення стану бідніших прошарків суспільства і створення задля цього відповідних структур аж ніяк не підтвердився.

Наразі у вітчизняних психологічних текстах фіксуємо дихотомію визначень “статі” та “психологічної статі” (М. Ткалич), де останню кваліфіковано як “сформовану у процесі соціалізації певну систему ціннісно-сміслових уявлень про себе як про чоловіка чи жінку” [320, с. 18]. Але, попри очевидну доцільність і важливе змістове наповнення поняття психологічної статі, воно аж ніяк не рівноцінне поняттю гендеру, не спроможне його заступити. Основна відмінність між усіма термінологічними варіаціями на теми статі й розумінням гендеру полягає в апелюванні до структурних ви-

мірів суспільства, що відображаються у формуванні та соціалізації людини тієї чи іншої епохи. Термін “стать” елімінує ці структурні елементи, а термін “гендер”, навпаки, наголошує на них. Тим самим гендерний підхід набуває *виразних ознак форми як соціологічного, так і соціально-психологічного мислення.*

Первинна ціль уведення терміну “гендер” та формулювання однойменного підходу в суспільних науках, за визначенням Е. Оуклі 1997 р., – “картографувати ділянку культурних перспектив на природному тілі, що допомогло б людям розвинути і їхні особисті, і політичні домовленості/угоди щодо важливих аспектів власної особистості та особистостей інших людей” [376, с.53]). Це добре доповнила Н. Девіс: “відкрити діапазон статевої ролі і статевого символізму в різних суспільствах і періодах, з’ясувати, яке значення вони мали і як діяли для підтримки соціального ладу або сприяння його зміні” [375].

Л. Аманчіо вказує, що в рамках цього підходу гендер передуює статі, надаючи значення поведінці, почуттям та думкам – як нашим особистим, так і інших людей, а також намірам, соціальним настановленням та оточенню. Вона наголошує, що аналіз гендеру передбачає перехід від людей до процесів. Тобто дослідницький фокус переміщується із вивчення індивідуальних чи групових рис до інтерпретації шляхів, якими люди продукують гендер у своєму повсякденному житті [424]

Гендер і біологічний редукціонізм. Основною проблемою, на вирішення якої спрямовувався гендерний підхід, був біологічний редукціонізм. Ідеться про те, що ті, хто розглядав стать як переважно біологічну змінну, мали тенденцію вважати психологічні (і соціальні) відмінності між жінками та чоловіками за результат їхньої статі. Саме аби позбутися цих небажаних асоціацій, приблизно у 1968 р. був уведений термін “гендер” – у стандартному розумінні “соціального значення, наданого біологічним відмінностям між статями” [393, с.9–10; 410, с.2–3; 446, с.9]. Вживання цього терміну та його похідних передбачає підхід до статі як переважно до соціального явища, яке є результатом різного досвіду чоловіків та жінок.

Р. Унгер у своїй класичній праці “До переозначення статі та гендеру” (1979 р.) зазначала, що термін “гендер” слугує для опису “нефізіологічних компонентів статі, які були культурно розцінені як властиві чоловікам або жінкам”. Отже, його застосування нівелює усталені паралелі між біологічною та психологічною статями [446]. Тобто основний меседж гендерного підходу полягає в тому, що він виступає проти використання статевих відмінностей як інтерпретаційних схем для вивчення соціальних (культурних) явищ.

Через специфіку психологічної науки в її здатності адаптувати теорію гендеру до власного дослідницького поля ключова для цього підходу проблема – біологічного детермінізму – вирішувалася саме там. Оскільки гендерні дослідження є міждисциплінарним соціокультурним проектом, вони мають різну релевантність для різних дисциплін [275]. Тому особливо важливо, що саме психологія виявилася водночас і межею гендерного підходу, і полем відповідних термінологічних воєн: бо коли соціологія, літературна критика чи й філософія могли проігнорувати біодетерміністські визначення чи відкинути їх, то в царині психологічної науки ця відмова не була такою самоочевидною.

У психології вивчення міжстатевих відмінностей має давню традицію (від С. Шилдс – середина XIX ст.). І вона ґрунтувалася на уявленнях про структурні відмінності будови мозку жінок і чоловіків як причину відмінностей їхнього інтелекту, характерів, про гіпотетично більшу варіативність серед чоловіків рис, пов’язаних з інтелектуальністю та креативністю (що трансливалося й на освітні та соціальні структури); зрештою, панувала думка про “унікальну жіночу природу”, що своєю чергою спродукувало цілу низку психологічних фактів – таких як материнський інстинкт чи жіноча сексуальна пасивність [433]. Відтак С. Шилдс доходила висновку про історію міжстатевих відмінностей як таку, що ніколи не була вільною від соціальних упереджень; тож не дивно, що основу психології гендеру попервах заклали саме ці питання.

Як зазначала С. Бем, біологічні відмінності були фокусом майже всіх американських дискусій із питань відмінностей статей, особливо серед психологів [378]. З’ясувати експериментально, які саме статеві відмінності реально простежуються у психологічних характеристиках, брала за мету Л. Голлінгворт [398–400], яка пер-

шою із психологів розпочала систематичні дослідження таких відмінностей і опублікувала отримані результати в низці праць, тепер класичних. Ще один класик американської психології – Г. Томпсон-Вулі [440; 441] – поставила за мету “отримати повний і систематичний звіт щодо психологічних подібностей і відмінностей статей експериментальним методом” [442]. У психологічній лабораторії Університету Чикаго вона відшукувала статеві відмінності у моториці, шкірній, м’язовій, смаковій, слуховій, зоровій чутливості, в інтелектуальних здібностях та емоційних процесах [442]. Така праця потребувала й звернення до історичних аспектів проблеми, в тому числі критичного огляду багато в чому спірної літератури з цього предмета [341; 441; 442].

Треба сказати, що проблема біологічних пояснень статевих відмінностей протягом усього минулого століття залишалася для психологічної науки актуальною. Про це свідчить постійна поява праць – таких як “The History of a Biological Model of Sex Differences in Intelligence” С. Шилдс (1982), “Toward a Redefinition of Sex and Gender” Р. Унгер (1979), “Sex Differences: Historical Perspectives and Methodological Implications” А. Анастасі (1981), “Field Dependence Research: A Historical Analysis of a Psychological Construct” Дж. Гаакен (1988) та підсумкова праця Р. Унгер “Resisting Gender: Twenty-five Years in/of Feminist Psychology“, опублікована у 1998-му. На жаль, всі вони залишаються неперекладеними.

Р. Унгер пише, що гендерні інтерпретаційні схеми використовувалися у психології переважно поряд із біологічними. Тож навіть усупереч експериментально отриманим даним та сформульованим протягом понад століття аргументам біодетермінізм так і не жив себе у психології. На нашу думку, причина тут не лише у регулярних методологічних інтервенціях, зокрема зі сфери біології, а й в обмеженнях, притаманних традиційному для більшості західних психологів способу наукового мислення, що звужують предметне поле психологічної науки, особливо коли йдеться про її соціально-психологічну гілку. Як наслідок, хибність пояснювальних обмежень концепту біодетермінізму набагато яскравіше виявилася на матеріалі соціальних наук (соціології, політології, соціальної філософії) порівняно з науками психологічними. Так, саме в соці-

альних науках концепт “природного призначення жінки” переконливо виявив свою неспроможність пояснити зміни у становищі статей, які почали масово проявлятися у розвинутих країнах. Назагал біодетермінізм не дає змоги побудувати жодної політичної стратегії чи програми через відсутність власних концептуальних засобів впливати на явища, пов’язані із різницею статей.

Проблемою для традиційної психологічної науки є те, що сама вона не виходить на соціальні чи статистичні узагальнення, в яких відмінності між статями (гадано біологічні) набувають різочих соціальних вимірів гендерного розриву (gender gap) між становищем чоловіків і жінок (як представників соціостатевих груп) у їхній життєдіяльності. Ця частина реальності просто “невидима” з точки зору дисциплінарного поля психології, що не спирається на гендерний підхід як спосіб мислення.

Натомість і донині триває традиція пояснювати міжстатеві відмінності позасоціальними причинами. До речі, коли під впливом цілої низки експериментальних праць американських психологів перелік біологічних відмінностей між статями був переглянутий та скорочений, “сутнісні” пояснення тих відмінностей, що залишилися, просто зсунулися в бік іншого аргументу – цього разу загальнопсихологічного [446]. Але аж ніяк не соціально-психологічного! На практиці це знайшло вияв, зокрема, у тривалому визнанні політики як професії переважно чоловічої.

Проте очевидно, що біодетерміністським поясненням не довго судилося самовідтворюватися у замкненому інтерпретаційному циклі. Адже функціями науки є пояснення і прогноз, і коли першу функцію біодетерміністські підходи ще якось реалізують, то спрогнозувати розвиток соціостатевих (гендерних) відносин вони вже не в змозі.

Евристичний потенціал гендерного підходу в соціальних науках. У соціальних науках (передовсім завдяки антропології, культурній, а пізніше й соціальній антропології) від самого початку ці питання розглядалися компаративно: значний матеріал про способи організації соціального життя у різних суспільствах постачався саме ними. Виявлена цими дослідженнями відносність норм “жіночості” та “чоловічості” [201] переконливо доводила, що уяв-

лення про них детерміновані культурно, а не біологічно, цим самим руйнуючи ту базову бінарну опозицію, на якій ґрунтувався весь розгляд проблематики статі у традиційних соціальних та гуманітарних науках, й закономірно ставлячи у центр уваги відносини між статями, а не поняття статей як таких. Поняття “гендер” якраз і було уведене як аналітична категорія, здатна пояснювати ті множинні й варіативні відносини статей, що мали місце у різних типах суспільств у різні історичні періоди.

Слід зазначити, що всі суспільства та культурні спільноти використовують біологічну належність до певної статі як один із критеріїв для опису гендеру. Однак, крім цієї найпростішої ознаки, немає двох культур, які дійшли би повної згоди щодо інших ознак, які відрізняють один гендер від іншого, оскільки між культурами існують суттєві розбіжності в поглядах на гендерні ролі. Попри це панує загальне переконання, що статева поведінка, світосприйняття, психологічні відмінності тощо є результатом не стільки фізіологічних особливостей чоловіків та жінок, скільки поширених у кожному суспільстві образів, типів, конструктів чоловічого та жіночого, які й задають чільний напрям виховання, освіти та всієї системи цінностей людини тієї чи іншої статі.

Поняття гендеру як процесу, що конструює соціально-нормативного суб'єкта через побудову розрізень за статтю, своєю чергою пов'язаних із расовими, етнічними та соціальними розрізненнями, стало одним із найбільш теоретично спроможних описувати динамічні соціальні зрушення [275]. Гендер розглядається як нормативна змінна, що поряд з іншими – расою, класом тощо – формує певні статеві ідентичності, внаслідок чого виробляється владна система. Як наголошують Є. Здравомислова й А.Тьомкіна, гендерний підхід у соціальних науках передбачає аналіз відносин влади, організованих на засадах культурно-символічного визначення статі. Отже, гендер виступає комплексною характеристикою статусу, що виникає на перетині безлічі ознак індивіда й/або групи [114].

З цієї точки зору гендерний підхід є варіантом стратифікаційного підходу, але у ньому завжди присутня теза про нерівний розподіл ресурсів за ознакою статі; він містить аналіз відносин па-

нування–підпорядкування, виключення–визнання людей, які належать до різних статей.

Таким чином, гендер стає ефективною багаторівневою категорією соціального аналізу, що працює на рівні аналізу ідентичності, міжособових відносин, системному й структурному рівнях.

Пізнавальні можливості гендерного підходу для соціальних наук у цілому, за думкою М. Міллман та Р. Кантер, полягають у кількох аспектах.

По-перше, треба визнати, що чималі ділянки соціальних досліджень зовсім випадали з поля зору через використання конкретних загальноприйнятих моделей. У цьому сенсі альтернативні моделі здатні відкрити нові шляхи вивчення обох статей.

По-друге, соціальні науки концентруються головним чином на публічних, офіційних, видимих факторах і відповідних визначеннях ситуації, тоді як неофіційні, допоміжні, приватні й “невидимі” сфери громадського життя й суспільного устрою (у яких жінки беруть участь найбільшою мірою) не менш важливі для повноцінного дослідження.

По-третє, поняття “єдиного” суспільства, яким оперують соціальні науки, ігнорує суттєві відмінності у стандартах і способах життя людей, їхніх цінностях тощо. Однак подальшого поширення набуває альтернативне уявлення про те, що представники різних соціальних категорій, що посідають різні місця у соціальній структурі, у суб’єктивному та буквальному сенсі живуть у різних соціальних світах та різних реальностях.

По-четверте, у деяких дослідницьких галузях статі узагалі не береться в розрахунок. Чомусь виникає уявлення, що всі об’єкти дослідження є чоловіками (як, наприклад, у випадку з лікарями, менеджерами, суддями тощо); досить часто проблема домінування чоловіків розглядається як така, що не потребує пояснення. Інакше кажучи, важливість розподілу статей у різних структурах не усвідомлюється.

По-п’яте, соціальні науки найчастіше займаються наявним станом речей – статусом-кво, оскільки це допомагає раціонально пояснювати розподіл влади в суспільстві. Проте суспільний розвиток не меншою мірою потребує прогнозування – а отже виявлення та інтерпретації його трансформативних складових. Зокрема акцен-

тування на аналізі домінованих чи маргінальних груп, розуміння причин і наслідків їхнього становища, пошук шляхів поліпшення якості їхнього життя – все це сприяє здійсненню ефективної соціальної політики.

По-шосте, окремі методології (як правило, кількісні) та дослідницькі ситуації (скажімо, превалювання серед соціологів чоловіків) здатні систематично перешкоджати отриманню певного роду інформації, тоді як саме вона може виявитися найбільш важливою для пояснення досліджуваного феномена. Використання альтернативних кількісних методів у вивченні гендерних відмінностей, як і залучення якісних методів, що мають справу з людьми, а не цифрами, виявилось набагато спроможнішим забезпечити належну повноту знань про це явище [203, с. 263–274].

Що ж до можливостей та перспектив застосування гендерного підходу у процесі підготовки психологів та їхній науково-дослідній діяльності, то слід визнати, що тут вітчизняній психології пощастило, оскільки гендерна експертиза відповідних навчальних програм в Україні запроваджена ще від 2000 р.¹ За її результатами було розроблено програми окремих курсів із психології, що містили й нові на той час пізнавальні теми:

- співвідношення біологічних, психологічних та соціальних аспектів гендерної диференціації;
- гендерна соціалізація;
- гендерні стереотипи;
- сексизм як соціопсихологічне явище;
- гендерні конфлікти самореалізації;
- явища міжстатевої недовіри у шлюбі;
- маскулінний психоаналіз та ін.

П'ятьма роками пізніше практику модернізації навчальних курсів було підтримано здійсненою вже в Росії гендерною експертизою підручників для вишів, котра з'ясовувала, яку гендерну проблематику було представлено в підручниках із загальної та соціальної психології [275], а також виявляла знаннєві сфери, вбу-

¹ Ідеться про курси, які читалися в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на час проведення експертизи, тобто протягом 2000 – 2001 рр.

довування гендеру в які було можливим. Але зрозуміло, що достеменно визначити евристичний потенціал гендерного підходу, зокрема шляхи його тематичної інтеграції у різні галузі психологічного знання, реально тільки після аналізу відповідної дослідницької психологічної практики.

На теоретичному ж рівні, розглянувши спроби світової психологічної науки інтегрувати гендер у поле своєї дисципліни, можливо визначити релевантні гендерному підходові психологічні теми. Так, згідно з Дж. Скот, використання гендеру з дескриптивною метою, по-перше, зазвичай стосується піонерських для галузі розробок, а, по-друге, воно виявляється релевантним тим темам, які присвячені міжстатевим стосункам: жінки, діти, сім'я. Згідно зі здійсненим Л. О. Волковою подібним аналізом, така тенденція прослідковується й у вітчизняних працях: найбільш досліджуваними ділянками “гендерної” психології були жіноцтво, студентська мо-лодь, підлітки та шлюбні стосунки [56].

Поки що доводиться констатувати, що вітчизняна “гендерна” психологія – це переважно психологія особистості, а відтак її структура передбачає такі напрями:

- гендер і соціалізація;
- гендерна ідентичність;
- статева поведінка (разом із набуттям гендерної ідентичності та інверсією статевих орієнтацій);
- гендерні ролі (або ж стереотипи);
- психологія гендерних відмінностей [73; 320].

Цей вузький тематичний коридор, як і раніше, привіряє “гендер” до “статі”. Тобто обмежується дослідницьке поле, звужується коло явищ, виявити і вивчати які покликаний саме “гендер”. Тому на часі більш активна імплантація гендерного підходу в дослідницький простір передовсім соціальної психології та інших дисциплін соціально-психологічного профілю.

Наприклад, у галузі психології організацій гендерні виміри матимуть і різновиди організаційних структур, і саме функціонування робочих систем, і чинники, які лежать в основі організаційної поведінки. Зокрема:

- взаємозв'язок між формальними та неформальними структурами організації;

-
-
- гендерні чинники формування робочої команди (гендерні вірування та гендерні очікування);
 - теорії та моделі лідерства в організаціях;
 - гендерні виміри алгоритмів прийняття рішень в організаціях;
 - гендерно відмінні типи організаційної мотивації;
 - гендерні особливості кар'єрних орієнтацій;
 - гендерні відмінності корпоративної культури тощо.

Перспектива дальшого розвитку гендерної психології не підлягає сумніву. Але за умови, якщо вона розвиватиметься як окрема соціально-психологічна дисципліна, яка щільно взаємодіє з іншими дисциплінами даного профілю, вбирає в себе їхні відповідно трансформовані дослідницькі поля (скажімо, тієї ж організаційної психології).

Отже, евристичний потенціал гендерного підходу у царині психологічних досліджень передовсім пов'язаний із усвідомленням перспектив застосування гендеру як аналітичної, а не описової, категорії. При цьому гендерна проблематика має входити у споруду психологічної науки не через вузькі віконця “психології статі” (принаймні не лише через них), а через широко прочинені двері соціально-психологічного мислення. Тільки це по-справжньому розкриє потенціал гендерного підходу.

3. ПОЗАНАУКОВІ ТА ПРОМІЖНІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ

3.1. Соціально-психологічне мислення в лоні міфології

Більшість сучасних дослідників погоджуються з тим, що міфологія є своєрідною історично первинною формою світогляду, а міфотворчість – найважливішим явищем культурної історії людства. Чітка, непорушна міфологічна структура світу – це основа, на якій виникає і розвивається людська природа, саме у міфах даються відповіді на перші запитання людини про саму себе і про навколишній світ. Через поняття “міфологія”, що означає увесь наявний комплекс міфів-сюжетів, у тому числі тих, котрі належать до певної культурної традиції, цілісної системи образів та уявлень, сучасний дослідник намагається осягнути нескінченний простір, усю багатоманітність способів усвідомлення та пізнання соціального буття давньої людини, а отже й людини сучасної.

Між тим сутність міфу міг би осмислити хіба тільки той, хто спромігся би вірити в міф так, як у нього вірили адепти міфології – її суб’єкти та носії міфологічної свідомості, для яких міф – не ідеальне поняття, та й не поняття взагалі. О. Ф. Лосев зазначає: “Для початку треба стати на точку зору самої міфології, стати самому міфічним суб’єктом. Треба уявити, що світ, у якому живемо ми та існують усі речі, є світом міфічним, що на світі тільки й існують міфи. Така позиція розкриє ество міфу як міфу” [184, с. 395]. Але міф, як справедливо зазначає В. М. Найдиш, завжди був і лишається доволі дієвим культурним фактором, вагомим духовним засобом, який може бути спрямований як на гуманізацію, так і на дегуманізацію суспільного життя [214, с. 6]. Тому міфологія продовжує

існувати і в сучасному світі: міфи можна знайти у побутовій свідомості та сучасному фольклорі; у політиці, де вони інкорпорується в ідеологічний рівень політичної свідомості; в економіці, де на основі міфів будуються різні бренди, тощо.

Як наука, що описує міфосюжети, міфологія (або інакше кажучи – міфознавство) почала розвиватися у XVIII ст., широко розгорнулася у XIX-му, а у XX ст. інтерес до міфу посилюється із зростанням його впливу на суспільну свідомість. На межі XX–XXI століть зусиллями фахівців із різних галузей знання сформувався напрям міждисциплінарних досліджень міфотворчості, на ґрунті якого здійснюються спроби побудови єдиної теорії міфу. В такій теорії відтворення сутності міфотворчості передбачає розв’язання двох тісно пов’язаних проблем: міф у вузькому розумінні – як форма первісної духовності – та в широкому розумінні – як множинність похідних первісного міфу, в тому числі сучасних міфоподібних форм свідомості [214, с.470].

Варто зазначити, що міф, з одного боку, виступає засобом концептуалізації світу – того, що оточує людину і міститься в ній самій, а з іншого, він являє собою суб’єктивну реальність міфологічної свідомості. Тому слід розрізняти *міфологічну свідомість* – як специфічне ірраціональне відображення світу – та *власне міф* – як утілення міфологічної свідомості у вербальних чи інших символічних формах (танець, жест, зображення, музика тощо) [238, с. 11].

Для характеристики “живого” міфу, що функціонує, і міфології – від того явища, яке називалося міфом тисячоліття тому, до сучасних трактувань міфології як певної реальної іманентної людської природі здатності мислення – сучасні автори оперують різними поняттями: “міфологічне мислення”, “міфологічна свідомість”, “міфотворчість” тощо. Ми пропонуємо об’єднати ці та інші феномени, що належать до проблематики міфу і міфотворчості, у концепті “*міфологічні форми соціально-психологічного мислення*”, які є частиною історично змінних і водночас відносно сталих способів організації процесів пізнання та освоєння відношень соціально-психологічної реальності [281]. Згідно з класифікацією, запропонованою М. М. Слюсаревським та побудованою з урахуванням родовидових та підвидових зв’язків форм соціально-психологічного мислення, міфологічні форми належать до групи

його позанаукових формовиявів (до неї входять також повсякденні, містичні, фольклорні, літературно-мистецькі тощо).

У своєму розвитку міф як форма пізнання й свідомості проходить кілька етапів, що характеризуються різним ступенем усвідомлення і раціоналізації свого змісту суб'єктом міфотворчості. Історична динаміка міфотворчості, як доводять різні автори, вписується в загальний контекст динаміки суспільства (від архаїчного і доіндустріального до сучасного, постіндустріального), а також когнітивної еволюції, яка відбувалась у процесі історично-культурного розвитку людства [55; 156; 200; 214].

Функціонально архаїчний міф виступає єдиною формою пізнання. В архаїчній міфології виражається результат спонтанного неререфлексивного освоєння єдності навколишнього світу і початок його осмислення. Перші етапи виникнення і функціонування міфу характеризуються абсолютною тотожністю суб'єкта і об'єкта. Мислення давньої людини принципово не “теоретичне”, не дедуктивне, оскільки вона ще не має можливості йти від абстрактного до конкретного, а має спочатку, шляхом неусвідомленого синтезу, вивести загальне з окремого, абстрактне з конкретного. Особливість міфологічного мислення, зазначає В. М. Найдиш, полягає, по-перше, у злитті (нерозрізненості) об'єкта та його образу у свідомості суб'єкта, по-друге, в неусвідомленні міфологічного образу як суб'єктивної реальності та винесенні його назовні, у світ, в об'єктивну реальність. Оскільки суб'єкт ще не вмів подумки перетворювати ту систему координат, у якій перебуває, тому не розмежовуються відносини, котрі залежать від цієї системи координат та які не залежать від неї, тобто суб'єктивні та об'єктивні відносини пізнавальної ситуації. У міфології це проявилось, з одного боку, в антропоморфізмі – ототожненні природи, перенесенні на неї самовідчуття життя, а з іншого – у невиокремленості суб'єкта із природних зв'язків та відносин (тотемізм) [214, с.511–512].

Міфологічна свідомість на ранніх етапах – не стільки “свідомість” (спільне знання, обмін знаннями), скільки спільне переживання колективних емоцій і уявлень надзвичайної сили. На пізніших етапах разом з абстрактною структурою співіснує розвинена практична свідомість, яка не вимагає санкцій від міфу на реалізацію своїх практичних цілей, а також на усвідомлені аксіологічні та

практичні ідеї. Іншими словами, міфологічна свідомість динамічна – вона характеризується поступовим розширенням (разом із накопиченням досвіду) узагальнених уявлень (і кількісно, і якісно) і рефлексії (спочатку емоційної, потім поняттєвої). На цьому тлі в рамках міфології дозрівають потреби більш точного, адекватного пізнання і пояснення світу [238, с.40].

На зміну ранньому, архаїчному міфу згодом приходять розвинена форма міфології, наповнена новими словесно-логічними, тобто вже і зовні раціональними, елементами. Міфологічна свідомість ще не проводить чіткої межі між реальним і нереальним, об'єктивним і суб'єктивним, справжнім і уявним, але контури їх розмежування набувають рельєфності. Розвивається здатність до узагальнення чуттєвих даних: залишаючись чуттєвим за формою, міф дедалі більше наповнюється нечуттєвим змістом. Зрештою, готується підґрунтя для формування ненаочних форм відображення світу – поняттєвих. Розвинений міф – це вже певне “передчуття” хоч і ненаукової, але вже теоретичної якості – натурфілософії [339, с.24–36].

Отже, головною відмітною рисою міфологічного мислення є те, що в його змістах суб'єктивне ще не відокремлене від об'єктивного. Може виникнути запитання: як відбувається, що при сприйнятті дійсності, при мисленні людини про об'єкти і явища, які її оточують, суб'єктивне з його почуттями і враженнями залишається невідокремленим від об'єктивного, тобто від властивостей самих об'єктів і явищ? Причому тут ідеться не про якісь девіантні форми мислення. Міф залишався домінантною формою розуміння природи і соціуму протягом історичного періоду, неспівмірно тривалішого, ніж сучасна – постміфологічна – доба. Та навіть за нинішньої ери раціоналізму міф, як ми побачимо далі, не повністю втратив свої позиції. Аби зрозуміти сутність цього феномена, потрібно звернутися до психологічних механізмів даної форми мислення.

Розуміння природи міфу, яке базується на психологічному аналізі пізнавальних процесів, було запропоновано в теорії смислових трансформацій [105]. Вона пояснює як і чому суб'єктивне в міфологічному мисленні залишається невідокремленим від об'єктивного, а також інші властивості міфу.

Згадана теорія ґрунтується на моделі актуалгенезу процесів пізнання дійсності, точніше – процесів формування людиною суб'єктивних уявлень про різні об'єкти і явища. Ця модель передбачає, що формування таких уявлень в індивіда починається зі спонтанно сформованих гіпотез про ці об'єкти і явища через асоціативне залучення індивідуального досвіду. Це можуть бути більш або менш ясно сформовані ідеї та очікування, що базуються на інтуїції, а не раціональності. Йдеться про первинний невідрефлексований образ об'єкта чи явища, в якому суб'єктивні враження і ситуативні моменти не відокремлені від регулярних об'єктивних властивостей. Перевірка таких гіпотез – це окремий процес, котрий може бути виражений різною мірою. Він може відбуватися паралельно і майже одночасно з процесом висунення гіпотез, може йти послідовно за ним, а може бути й узагалі редукованим. Інакше кажучи, не всі спонтанні ідеї проходять рефлексію і верифікацію. Критерії перевірки також можуть бути різними: від поверхової “очевидності” до розгорнутого силогістичного обґрунтування, – адже способи верифікації умовиводу є радше надбанням культури, а не іманентною властивістю людського мислення.

Первинний невідрефлексований образ об'єкта в даній теорії був співвіднесений із концептом смислу, який активно розроблявся в радянській психології. Під останнім розумівся довербальний і не обов'язково усвідомлюваний аспект думки або суб'єктивного образу, який містить у собі, зокрема, пристрасне ставлення до об'єкта [62; 318; 178].

Водночас представлена модель формування уявлень є по суті варіантом теорії дуальних процесів, яка наразі активно розробляється на Заході [391; 412; 425; 445]. Згідно з цією теорією актуалгенетично процес пізнання індивідом навколишньої дійсності складається з двох взаємодоповнювальних систем. Перша система (“рефлекторна”) працює переважно неусвідомлено і базується на інтуїтивних інсайтах і асоціативних зв'язках. Це швидко, хоча часто й поверхове, формування ідей і рішень. Друга система (“рефлексивна”) працює свідомо і передбачає раціональний аналіз інсайтів, отриманих на основі першої системи. У термінології теорії дуальних процесів смисл може бути названий першою, тобто “рефлекторною”, системою.

Утім, порівняно з класичною теорією дуальних процесів модель формування уявлень на основі смислів містить суттєві доповнення. Перше з них стосується функціонування першої (“рефлекторної”) системи, яка ототожнюється зі смислами. Сенси ж, як відомо з теорії діяльності [178], містять у собі суб’єктивне пристрасне ставлення до речей. Тому невідрефлексоване первинне уявлення про ті чи інші об’єкти (первинне враження) завжди містить емоційно забарвлену суб’єктивну позицію щодо цих об’єктів. Друге доповнення стосується другої (“рефлексивної”) системи. Тут важливо підкреслити, що функція такої рефлексії – не лише перевірка і обґрунтування інтуїтивно отриманих гіпотез. Окрім цього, у рефлексії є ще одна методологічно важлива функція: вона відокремлює для нас самих наші уявлення про дійсність від самої дійсності. Це значить, що завдяки цій системі вони для нас суб’єктивно не змішуватимуться.

Усі ці особливості актуалгенезу пізнавального процесу безпосередньо стосуються міфу як форми соціально-психологічного мислення і дозволяють пояснити її своєрідність. Передусім це стосується невіддільності суб’єктивного й об’єктивного в міфі. Як ми бачили вище, таке їх злиття не є винятком або якимось пізнавальним ексцесом. Навпаки, воно актуалгенетично представляє первинний етап та базис пізнання. Відокремлення суб’єктивного від об’єктивного належить уже наступному етапові, і те, як відбувається цей етап і чи відбувається він узагалі, залежить від різних причин. Зазначимо, що культура рефлексивності, тобто культура критичного ставлення до власних або чужих міркувань і здогадок, не виникає у людини від початку, апіорі. Як і будь-яка культура, це результат набутого в ході історичного розвитку соціального досвіду. Хоча сама здатність до рефлексії закладена у фізіологічному субстраті гомо сапієнса, її застосування розвивається в онтогенезі і є функцією соціальної взаємодії. Відносно власного або чужого мисленнєвого процесу ця здатність проявляється як критичність, і ми знаємо, що навіть за сучасної раціоналістичної доби вона застосовується як в індивідуальному, так і соціальному мисленні вельми нерівномірно.

Тому невіддільність суб’єктивного від об’єктивного у пізнанні на ранніх етапах історичного розвитку є цілком пояснюва-

ною. Більш проблемним та інтригуючим є сам процес їх відокремлення, який, зрештою, призвів до суттєвих зрушень в історичному поступі. Цей процес ознаменував завершення міфологічної доби і появу інших форм мислення, про що йтиметься трохи далі. Для міфу ж характерна низька задіяваність рефлексивності, що, з одного боку, спричиняє когнітивні помилки, але, з другого, сприяє творчому мисленню і розквіту фантазії.

Інша особливість міфу, також пов'язана з актуалгенетичними закономірностями формування суб'єктивних уявлень про дійсність, полягає в тому, що він не є суто пізнанням. Як і інші форми мислення, міф базується на смисловому відображенні. Смисл, як уже говорилося, містить не лише когнітивні гіпотези про сутність того чи іншого об'єкта, а й емоційні враження, пов'язані з особистісним досвідом. Якщо ці враження не елімінуються через рефлексію, вони залишаються складовою образу об'єкта. І якщо для суто пізнавальних моделей така насиченість емоційним забарвленням є нерелевантною, то для мистецтва й подекуди для міфу вона є не лише допустимою, а й бажаною. Якщо більш точно, то вона буде релевантною для форм мислення, які слугують не лише пізнанню дійсності, а й самовираженню суб'єкта.

І справді, для мистецтва вираження авторських переживань стосовно дійсності не менш, а навіть більш важливе, ніж саме відображення дійсності. Точніше, в мистецькому образі одне є невіддільним від другого. І це також злиття суб'єктивного та об'єктивного, характерне і для міфу. Як і мистецтво, міф є і формою вираження суб'єктивних переживань. Тому міфічна оповідь – не лише інформація про дійсність, і якщо інформація, то дуже своєрідна. Це водночас і художній твір, в якому спосіб передання змісту (художній образ) є не менш важливим, ніж самий зміст.

Водночас міф відрізняється від мистецтва, принаймні у тих його формах, до яких ми сьогодні звикли. Мистецький образ для нас зазвичай відділений від дійсності. Коли ми читаємо твір або дивимось виставу, то знаємо, що маємо справу зі світом умовним. Хоча для нас, захоплених твором або виставою, ця умовність суб'єктивно зникає, але виникає знов, коли ми починаємо *ставитися до* цього твору або вистави. Тоді як міф – це завжди безпосередньо про дійсність і в межах самої дійсності, тому людині нікуди

“вийти”, аби розглянути його відсторонено. Це мистецтво, яке ще не пройшло інституціоналізацію, – воно щільно вплетене в соціальне життя і діяльність, виступаючи його частиною.

Тому міфічний образ є і вигадкою, і правдою водночас, або, як пише Ф. Шеллінг, не є ні тим, ані тим повною мірою: “У тому сенсі, в якому буденний розум вірить у дійсність чуттєвих речей, ті люди (давні греки. – *Авт.*) взагалі не мислили богів і не вважали їх ні дійсними, ані недійсними“ [350, с.91]

Тут, до речі, опукло проступають відмінності міфу від релігії, хоча між ними і є генетичний зв'язок. У релігії світ сакральний, світ божественний відділений від світу поцейбічного і в певному сенсі протиставлений йому. У міфі такого протиставлення немає. Божественна природа Всесвіту невіддільна від цього Всесвіту і стоїть за кожною річчю. Водночас вона не є чимось абстрактним і не потребує складних схоластичних трактувань, як це часто бачимо в релігії. Вона знаходить конкретне чуттєве відображення у міфічних образах, які є способом мислити навколишню дійсність.

Проте міф не слід розглядати лише як романтичну поетизацію навколишньої дійсності, хоча подекуди він і проявляє саме таку властивість. Будучи суб'єктивно невіддільним від дійсності, він безпосередньо вплетений у повсякденну практику. Міф репрезентує не лише модель світу, а модель світу в її стосунку до людини, що визначає місце людини у цьому світі. Тому він є прообразом філософії, котра на стадії міфу має наяв практичне спрямування і котра дуже близька до ідеології. Як спосіб мислити світ і себе в цьому світі, фіксований у соціальній пам'яті міф є культурно опрацьованим способом організації людської взаємодії. Будучи відображенням об'єкта у його зв'язку із суб'єктом, міф безпосередньо оповідає про людську життєдіяльність, оформлює та визначає її.

Розгляньмо, яким чином представлені вище властивості міфу, а головне – невіддільність суб'єктивного від об'єктивного, визначають його особливості як форми соціально-психологічного мислення. Передусім це проявляється в невідокремлюваності в міфологічній свідомості соціального життя і буття Всесвіту.

Так, увесь цикл побутової праці й узагалі трудової діяльності видається співпричетним до великих космічних циклів, до життя природи, яким управляють боги. Недарма на початку проведення

робіт, як правило, проводили символічний обряд, який указував на зв'язок зі світом горішнім. Він забезпечував створення надзвичайних смислів для звичайних справ, і те, що могло розглядатися як буденний клопіт, завдяки міфічному мисленню поставало як божественна праця.

Власне, будь-якою людською діяльністю опікувалися боги та богині, вони ж були втіленням небесних світил і природних явищ. Міфічна свідомість не знає розділення світу соціального і світу природного, світу побутового і світу сакрального. З одного боку, це означає суб'єктивну співпричетність людини до світу природи, а також уміння побачити велике і чудесне у простому і буденному. Але, з другого боку, міф – це не лише поетизація, а й жорстка регламентація як побуту, так і соціальних стосунків. Це саме те, про що йшла мова вище: він має не лише поетичне, а й ідеологічне навантаження. Адже нерозривність світу соціального і світу природного означає, що в межах міфічного мислення суспільні відносини сприймаються як природні й напередзадані. Це певна “об'єктивна” реальність, так само закономірна і споконвічна, як космічні цикли.

Якщо тотемістична структура організації племені розглядається і як структура організації Космосу [129], то це не лише міфічне розуміння останнього, не лише спосіб трактування усього світу на основі наявного обмеженого соціального досвіду. Це також засвідчує “природну”, а отже безальтернативну, структуру соціальної організації. Таким чином, міф фіксує і відтворює соціальні відносини, вмонтовуючи їх у загальну систему світового устрою.

Водночас слід зазначити, що вказана система не є абстрактною схемою, яка репрезентує об'єктивну дійсність у нашому розумінні. Адже природні об'єкти і явища в міфічному мисленні сприймаються крізь призму образів богів, їхньої поведінки та стосунків. Тобто якщо соціальна сфера розглядається як об'єктивна і природна, то світ природи, навпаки, трактується в соціально-психологічному ключі.

Зокрема це означає, що сфера людських стосунків перебуває у віданні богів, котрі пильнують, аби смертні не порушували усталені закони. Звичаєвість і соціальні норми, таким чином, виявляються вписаними до космічного порядку, яким опікуються небожителі.

Наприклад, закони гостинності у Давній Греції перебували у відомстві богині Гестії та самого верховного бога Зевса. У кожній оселі палало вогнище, присвячене Гестії, і гість, що його торкнувся, підпадав під її покровительство. Міфи вчили, що кожен, хто не дотримується законів гостинності, буде покараний олімпійцями. Так, відомий міф розповідає про те, як Зевс в образі простого подорожнього ходив від будинку до будинку і просився на ночівлю. Ніхто з тих, до кого він стукав, не пустив його до оселі, окрім старечого та бідного подружжя – Філемона і Бавкіді. У нагороду цар богів перетворив їхню хатину на храм, а гостинних господарів зробив у ньому жерцями. Тих же, хто відмовив йому у пристановищі, Зевс, ясна річ, суворо покарав.

3. Фройд наводить багато міфів, які навіювали давнім людям думку про хибність інцестуальних зв'язків [334]. Та мабуть найбільш поширеними серед міфів, що регулювали соціальні стосунки, були ті, що дбали про єдність роду. Зазвичай ішлося про такого собі уславленого божественного пращура, з чийм ім'ям пов'язувалася кривна єдність його нащадків. Особливо важливо було підкреслити своє божественне походження знатним, а поготів – царським родом. У жорстко ієрархізованих суспільствах цар був не лише спадкоємцем трону, а й живим утіленням бога, що давало можливість сакралізувати владу й соціальну ієрархію.

Сакралізація влади і владно-підвладних стосунків у суспільстві особливо наочно підкреслює ідеологічну функцію міфу. При цьому він закріплює, обожнює і водночас онтологізує соціальну структуру, регулюючи суспільні відносини. Тут можна пригадати міф про походження чотирьох індійських варн. Кожна з них пов'язана з якоюсь частиною тіла бога Брахми. Так, жерці-брахмани вийшли з його рота, а тому вміють чудово молитися. Воїни-кшатрії утворились із рук Брахми, тим-то вони добре б'ються. Нижче в цій ієрархії перебувають землероби й торговці – вайш'ї, які зроблені зі стегон бога. А нижчі за всіх – слуги-шудри, створені із запорошених стоп Брахми. Отже, міф не лише закріплює і виправдовує кастову структуру суспільства, а й приписує певні властивості кожній соціальній групі.

Слід зазначити, що міф не лише освячує відносини панування та підкорення всередині соціуму, він так само підводить ідеологіч-

ний базис під аналогічні інтерсоціальні відносини. Передусім це стосується численних оповідей, які “узаконюють” загарбницькі війни.

Наприклад, ватажки дорійців – грецького племені, яке десь у XII ст. до н. е. захопило Пелопоннес, – вважали себе Гераклідами – нащадками Геракла. При цьому існував міф про те, що цього відомого грецького героя через чвари богів колись незаконно позбавили влади над Мікенами та іншими містами півострова. Таким чином, дорійські царіки нібито відновлювали справедливість, повертаючи собі землі, які, за міфами, мали успадкувати. Викрадення троянським царевичем Парисом прекрасної Єлени – дружини спартанського царя Менелая, що зрештою призвело до Троянської війни, також можна розглядати як обґрунтування іншого загарбницького походу дорійців. Пригадаймо й класичну історію про “землю обітовану”, яка, за давньоєврейськими оповідями, мала дістатися богообраному народові. Ця історія пояснює й виправдовує криваве завоювання єврейськими племенами фінікійців та інших народів, яким на той час ця земля належала.

Таким чином, соціальна дійсність у міфі витлумачується переважно через звернення до зовнішніх причин – космічного світоустрою або діянь богів (власне, обидві причини розглядалися у нерозривній єдності). У такій картині світу залишалося мало місця для людської суб’єктності та психологічних чинників. Натомість сфера психологічних тлумачень переносилася до уявного світу, тобто стосунків і вчинків богів, якими пояснювалися природні феномени. Тут бачимо цікаву інверсію: психологізацію природного та об’єктивізацію соціально-психологічного. Така специфіка міфічного мислення зумовлена браком або дефектом рефлексивності, що призводить до нездатності чітко розводити об’єктивне й суб’єктивне. Отже, якщо говорити про специфіку соціально-психологічного мислення у міфі, то тут ідеться радше про опанування соціальної дійсності, а не про її пізнання у звичному для нас розумінні. Витлумачуючи соціальні відносини через природні причини або божественне воління, міф фіксував їх у культурному полі, забезпечуючи консервативний спосіб функціонування спільноти. Та водночас він залишав місце й індивідуальному та соціальному самовираженню, переносячи в художньо-образну сферу стосунки людини із зовнішнім світом – як природним, так і соціальним.

Якщо говорити про власне психологічні витлумачення між-суб'єктних відносин, то їх можна знайти у пізніших зразках античного міфу, коли він поступово набуває ознак усвідомленої алегорії. Так, у греків існував міф про те, що маленький син Афродіти Ерос не ріс, доки богиня не народила йому брата – бога взаємного кохання Антероса. Тобто чітко проводилася думка про те, що без взаємності кохання приречене на безвихідь. Можна пригадати й міф про Психею й Амура – поетичну оповідь про душу, яка шукає кохання.

Та архаїчний міф далекий від таких алегорій. Він не рефлексує, аби виділити психічне із довоколишньої ситуації, зокрема зі сфери соціальних явищ, сприймаючи ситуацію цілісно. У такому єднанні зовнішнього і внутрішнього, макрокосму й мікрокосму є зворушлива гармонійність, та воно аж ніяк не сприяє формуванню й усвідомленню людської суб'єктності. Тому не дивно, що в міфічному мисленні велике значення надається фатуму, вийти за межі якого просто неможливо. Власне саме слово “фатум” походить від імені давньоримського бога – уособлення долі, року. У давніх греків були богині – мойри, які сукали нитки людських долі і обривали їх, коли життя мало добігти кінця, а чи буде це життя довгим і щасливим, чи ні – визначав жереб. Тема долі яскраво проявлена і в цілій низці давньогрецьких міфів, найвідомішим з яких є міф про Едипа. Не менше уваги в міфічному мисленні надавалося дії магії або родових проклять, які тяжіють над людиною і спричиняють успіхи або провали.

Цікавим напрямом у цьому плані була тема героїв – дітей богів і простих смертних. З одного боку виходило, що люди героїчної долі ставали такими внаслідок свого походження. Утім, слід зазначити, що навіть божественні нащадки іноді хилили – тут можна згадати того ж Евристея або Тантала. Та головне, що герої ставали взірцем поведінки для будь-якої людини (а особливо якщо той чи той герой вважався засновником роду, до якого належала ця людина). Адже, як і художній твір, міф здатен надихати того, хто з ним знайомиться, а тим більше тоді, коли цей міф стає основою світогляду. Таким чином, хоча міф і не звертається напряму до соціально-психологічного аналізу, він, однак, виконує виховні функції соціалізації нових поколінь. Тут знову йдеться про те, що міф давав змогу не так пізнавати (принаймні у вузькому сенсі слова) соціальну дійсність, як опановувати її.

Міф залишається міфом, доки він сприймається несвідомо і при цьому викликає цілковиту довіру, поки він переживається як реальність. Коли ж його зміст перестає задавати координати навколишнього світу, розпочинається його переосмислення. Деміфологізація і перетворення міфу в ті чи інші форми діяльності, зазначає Т. І. Борко, пов'язані з процесом усвідомлення його основ. Залежно від того, яка сторона міфу піддається осмисленню, виникають інші різновиди людської діяльності (або відповідна галузь культури). Так, проблема походження літератури – це проблема розвитку сюжету в зв'язку з усвідомленням особливостей оповідної форми і стилю висловлювання. Якщо рефлексії підлягають стосунки героїв, їх фантастична ієрархія – створюються умови для виникнення права та інших соціальних інституцій (влади, шлюбу) як затверджених і суспільно закріплених форм. Коли міфологічні образи перестають бути самими собою і вказують на онтологічні основи буття, народжується філософія. Коли в семантичному полі міфу виникає питання про істинність досвіду, постає наука. Якщо ж ритуальне дійство усвідомлюється як імітація, з'являється театр. У процесі усвідомлення міфологічних ідей і образів виникає релігія [41, с.23].

Таким чином, із накопиченням досвіду і ускладненням уявлень про світ відбулася диференціація суспільної свідомості, виокремлення її раціонально-рефлексивних форм – науки, філософії, з одного боку, та розшарування ціннісних форм, з іншого. Раціоналізація по суті стає деміфологізацією індивідуальної свідомості. Між тим міфологія, що виникла у первісному суспільстві як специфічна суспільна свідомість, не зникає остаточно, незважаючи на зміну умов соціально-природного середовища, котрі визначили її появу, – вона лише відходить на дальший план. Давній міфічний світ повільно відступав, каже К. Ясперс, зберігаючи, однак, завдяки фактичній вірі в нього народних мас своє значення в якості певного фону, і згодом знову здобуватиме перемоги у широких сферах свідомості [372, с. 34.].

У традиційному суспільстві людина начебто перестала бути приреченою на міфотворчість, проте масова свідомість іще дуже довго продовжує оперувати міфологічними образами. Так, міфологічний переказ про Христа та його діяння допомагає осмислити релігійну догматику, міф виражає догмати віри в доступній формі, а

головне – міфологічний сенс релігії виражається у створенні обнадійливої картини світу [237, с.40]. Поряд із релігійними міфами, які виконують завдання символічного вираження аксіологічних ідей, що належать до діянь Бога, виникають соціальні міфи, які обожнюють правителів і легітимізують таким чином соціальний устрій, з'являються міфи про досконале суспільство, своєрідний “чудовий новий світ”, побудований за естетичними законами [55].

В індустріальних суспільствах міфотворчість зміщується у сферу ідеології, яка заповнює собою прогалину, що виникла в результаті падіння авторитету і соціальної затребуваності релігії в епоху Просвітництва. Сакралізації піддаються ідеологічні поняття, образи, кліше. Більше того, залучення змісту міфу в когнітивні процеси дало змогу використовувати міф для виправдання соціальних і політичних домагань, тобто зумовило його пропагандистську роль. Оскільки ідеологія пов'язана зі специфічним визначенням реальності, яке дає еліта для підтримки свого панування, міфи виступають в якості політичної технології та стають частиною ідеологічної системи суспільства, що використовує міфологічні структури і архетипи для прагматичних цілей. Але людина сама конструює соціальну реальність – і остання неминуче стає суб'єктивною, спотвореною, що, своєю чергою, вказує на хибність ідеологічної свідомості [55].

Отже, може виникнути запитання: чи зберігся міф як утілення певної форми мислення з усією розглянутою вище специфікою досьогодні? Ми вже говорили, що в ході історичного розвитку міф породив інші форми мислення, представлені у літературі, мистецтві, праві, філософії, науці, релігії, ідеології. Але ж це не значить, що серед цих інституціоналізованих способів відображення дійсності для міфу зовсім не залишається місця. Тим більше що із психологічного погляду виникнення міфу ґрунтується на самій природі мисленневих процесів. Міф постає тоді, коли інтуїтивні або побудовані на асоціативному мисленні спонтанні уявлення про дійсність не рефлексуються суб'єктом.

Утім, це лише загальнопсихологічне підґрунтя міфу. Як уже зазначалося, слід розрізняти міфологічне мислення і міф як результат цього мислення, представлений у вербальних чи інших символічних формах. При цьому поле існування міфу – це комунікатив-

ний простір, а відтак він може розглядатися як соціальне, навіть соціокультурне явище, специфікою якого є те, що він може розглядатися і як самоцінний художній образ, і когнітивна модель дійсності, що претендує на істинність.

Сьогодні міфологія втратила свої позиції єдино адекватної картини світу, але “механізм”, методологія міфологічного освоєння світу проявляються тією чи іншою мірою в усіх формах суспільної свідомості, особливо в релігії, мистецтві, соціально-політичній сфері [237, с.40]. Це означає, що міф не є історично завершеною, давно минулою формою духовного життя людини; міфологія не однорідна, а міфологічна свідомість не є архаїчною свідомістю.

Та своєрідна форма мислення, яка свого часу породила міф, збереглася і донині. Взагалі поле невідрефлексованих спонтанних уявлень про дійсність є доволі широким. Сюди можна віднести різноманітні стереотипи, забобони, чутки, побутові вірування й прикмети тощо. Навіть для сучасної “раціональної” людини це поки що великий сегмент уявлень про дійсність та її різноманітні прояви. Утім, не все з наведеного переліку можна однозначно зараховувати до міфу, оскільки останній передбачає художньо-образне осмислення дійсності. Побутове мислення, представлене стереотипами, забобонами, чутками або віруваннями, може або підніматися до такого способу її осмислення, або ні. Відповідно воно може розглядатися як міф у повному сенсі слова, а може й не бути ним. Але й випадків художньо-образного осмислення дійсності серед згаданих прикладів побутового мислення трапляється чимало. І, зокрема, купа випадків, коли йдеться про художньо-образне представлення суспільних відносин, тобто коли ми маємо справу зі зразками соціально-психологічного мислення. Наприклад, це можуть бути анекдоти про представників різних національностей або усталених соціальних ролей (типу “зять і “теща”), художньо осмислені видатні постаті сучасників або політологічні фантазії на кшталт “теорії змови”.

Слід зазначити також, що сучасне соціально-психологічне мислення виходить за межі побутової свідомості. Притаманна міфу образність разом із низькою рефлексивністю робить його незамінним інструментом на полі пропаганди і реклами. Адже художній образ робить інформаційне повідомлення цікавим і доступним, а

також привертає до нього увагу реципієнта. Водночас нестача рефлексії призводить до того, що умовний за своєю суттю образ не відрізняється від реальності, і його зміст сприймається за чисту монету. Відтак міф дуже органічно вписався у світ ринкової економіки та розвинутих комунікацій.

У сучасному (постіндустріальному) суспільстві утвердилася нова міфологія – “міфологія споживання”, фетишизм речей, що знаходить вираження у культурних артефактах – рекламній комунікації, моді, масових видовищах тощо, які задають стандарти суспільного споживання та престижності [55]. У нових культурних і соціальних умовах функції міфу дедалі більше урізноманітнюються, а сам процес винаходу й поширення міфів завдяки мас-медіа набув глобальних масштабів. Тож доцільно дати стислий огляд формовиявів сучасного міфогенезу, спираючись на дві праці – П. М. Барішнікова [28] та В. М. Півоева [237], які цікаві не тільки своїм аналізом генезису соціальних міфів, а й тим, що за своїм змістом вони вже є своєрідним уособленням еволюції міфологічних форм соціально-психологічного мислення у наші часи.

Найбільш активно міфи використовуються в соціально-політичній сфері, де міф продовжує виконувати функції ідеологічного забезпечення соціальної реальності: він створює ілюзію єдності народу з владою, оскільки вони об'єднані в міфі єдиною метою і просуванням до неї; не допускає критичної рефлексії, отже, забезпечує міцність і непорушність ідеології та політичних структур; слугує духовно-психологічною опорою політичного режиму, на основі якої можливе маніпулювання свідомістю мас; відіграє роль сенсу життя для соціальної групи, суспільства або етносу на певному етапі історії, може грати роль сенсу життя для індивіда, що входить до цієї спільноти; спонукає до дії заради нав'язуваних цілей; створює обнадійливу картину світу, примирюючи людину і маси з “тимчасовими труднощами” і лихами, є прихистком від ірраціональних страхів, незримих соціальних небезпек і ворогів [237, с.42].

При створенні ідеологічних текстів використовуються метафоричні образи, що корелюють з архетипікою масової свідомості, залучаються мовні, сценічні, технічні та інші засоби, що зачіпають емоційно-чуттєву сторону уяви, яка бере участь у міфогенезі. До таких самих прийомів вдаються при агітації, при політичних деба-

тах, при формуванні будь-якого ідеологічно насиченого інформаційного простору. Характерною особливістю PR-міфології є те, що на основі архетипних образів і універсальних мотивів штучно моделюється система образних вірувань, котрі згодом сприймаються суб'єктом (виборцем, споживачем) як справжня реальність [28].

До PR-міфології належать і так звані маркетингові міфи, які за рахунок архетипності дискурсивно відтворюваних образів маніпулюють свідомістю покупця, схиляючи його до придбання товарів або послуг [28]. Типовим прикладом маркетингової міфології може слугувати реклама або брендизація, покликані створювати настрій, розкривати емоційний потенціал споживача. Стверджують, що вдало знайдений міф є основою привабливості модного бренду. Але при цьому сучасна рекламна міфотворчість не обіцяє конкретних переваг від володіння тим чи іншим товаром. Набір символів рекламного міфу – слоган (короткий або довгий) і візуальний образ (провокаційний, інтригуючий, навмисно розкішний, який апелює до вищих цінностей життя тощо, але не шокуючий), що представляє конкретних персонажів у конкретних ситуаціях.

У мистецтві міф “працює” головним чином у двох планах. По-перше, в “масовій культурі”, розрахованій на примітивний смак пересічного споживача, міфи використовуються для розваги, заспокоєння, психологічної розради, зняття емоційно-стресового потенціалу. Одна з провідних функцій тут – компенсаторна. Така міфологія має не стільки художній, скільки соціально-політичний сенс, оскільки задовольняє потребу в соціальних ілюзіях. По-друге, міфи використовуються в літературних творах, які аналізують різні форми відчуження та похідної від нього духовної кризи. На відміну від давньої міфології, де надія є найважливішим елементом і навіть іманентною сутністю міфу, в цих творах надія або повністю відсутня, або винесена за межі сюжету і виявляється тільки з аналізу і осмислення ціннісних настанов автора. У цих творах функція міфу є провокаційною. Автори таких творів, використовуючи міф у функції художнього образу, поглиблюють концептуальний аналіз проблеми відчуження і підштовхують читача до активних дій щодо подолання кризи, розв'язання колізії [237, с.41].

Точкою перетину діаметрально протилежних типів соціально-психологічного мислення – науково-раціонального та звичаєво-

го – стала чергова хвиля містицизму, що ознаменувалася розквітом квазінаукової міфотворчості, паракультурних форм свідомості, окультизму, магії, астрології тощо. Цікаво, що міфологічне знання тут не протистоїть науці, а органічно входить у науковий простір, викликаючи нарікання лише тих учених, які суворо дотримуються академічних підвалин. В інших випадках синтез культурних шарів у лоні науки вітається. Так, у фізиці є прихильники теорії торсіонних полів, у лінгвістиці – реконструктори єдиної прамови, а нарівні з традиційною психологією співіснують школи “діагностики карми”, “аналізу енергетичних спектрів аури” та інші напрями, що використовують магичні культури, шаманські практики, теокосмогонії та телеологію східних релігій [28].

Розквітає буденний неомістицизм, причому модними стають не тільки традиційні чаклуни і ворожки, але й майстри “цигун” (“тілесно орієнтований інсайт-терапевт”, “майстер-тренер із жорсткого цигуну”), “рейки” (“оздоровча система”, різновид “енергетичного цілительства” за посередництва “таємної сили” – трансцендентального духа, життєвої сили, енергії біоплазми тощо), “сюморони” (“чарівні самоздійснювані/самозцілювальні казочки”) тощо. Діапазон світопрезентацій – від примітивної побутової магії до складних наукоподібних астрологічних систем. Разом із повсякденним інтересом до магії і містицизму набуває розвитку фольклорна свідомість (оповідки про НЛЮ і Шамбалу, про давні цивілізації надлюдей, про домових, духів і таємничі знаки, про вселенські змови та секретну зброю, про таємні ордени, есхатологічні знамення тощо) [28].

Зрештою неоміфотворчість як проблема сучасності об’єднала науку з релігією. Засилля сект, поширення забобонів і неорелігійних міфів загрожує проявом таких форм соціальної нестабільності, як розкольникство, екстремізм, нацизм, сепаратизм, тероризм тощо. Міфогенез усередині сучасних релігійних інституцій стає реакцією суспільства на загальногуманістичну кризу. У пошуку чудесної розради людина готова сакралізувати власні повсякденні мрії та фантазії, засновані на архаїчних моделях та неодноразово відтворювані в різних галузях світової культури [28].

Отже, коротко узагальнимо викладене вище. Головною відмінною рисою міфологічного мислення є те, що в його змістах

Позанаукові та проміжні форми соціально-психологічного мислення

суб'єктивне не відокремлене від об'єктивного, реальне – від нерального, справжнє – від уявного. Міф постає як результат такого способу мислення, представлений у вербальних чи інших символічних формах. Він може розглядатися як *соціокультурне явище*, специфікою якого є те, що він функціонує і як самоцінний художній образ, і як когнітивна модель дійсності, що претендує на істинність. Водночас міф безпосередньо вплетений у людську життєдіяльність і соціальну практику, які він оформлює, визначає та відтворює.

Характерними рисами міфологічної форми соціально-психологічного мислення виступають *психологізація природного та об'єктивізація соціально-психологічного*. Така своєрідна мисленнева інверсія зумовлена браком рефлексивності, що призводить до нездатності чітко розводити об'єктивне й суб'єктивне. У межах цієї форми соціально-психологічного мислення більше йдеться про опанування соціальної дійсності, ніж про її пізнання у звичному для нас розумінні.

Специфіка міфологічного мислення пояснюється *механізмами актуалгенезу формування суб'єктивних уявлень*. Цей процес не є лінійним і допускає залучення двох систем, відносно не залежних одна від одної. Перша з них забезпечує спонтанне, засноване на асоціативних зв'язках і суб'єктивному досвіді формування гіпотез щодо об'єктів дійсності, а друга – їх рефлексію і верифікацію. Друга система залучається не завжди; зокрема вона є необов'язковою, якщо символічно опосередковані суб'єктивні уявлення слугують цілям особистісного самовираження. Міф формується у випадку, коли рефлексивні процеси при формуванні уявлень про дійсність не залучаються (або задіяні недостатньо).

Обумовленість специфіки міфологічного мислення закономірностями когнітивного актуалгенезу означає, що *міф не є історично завершеною формою духовного життя людини, а міфологічна свідомість не є архаїчною свідомістю*. Сучасна людина не просто зберігає здатність до “міфомислення” через сприйняття ілюзорних ідеологічних чи художніх конструкцій та віру в них. Відбувається потужна реміфологізація суспільної свідомості, що протистоїть усьому процесові деміфологізації в цілому. Новий міф, з одного боку, виступає у вигляді ілюзорної та водночас надзвичайно мобілізувальної структури, здатної безболісно вписувати людину і маси

у соціальну реальність, створюючи у своїх adeptів враження істинності та стан психологічного комфорту. З іншого боку, міф стає добровільним прихистком для сучасної людини, місцем її втечі від тягот життя, недосконалості соціального середовища, викликів і загроз сьогодення.

3.2. Пізнання та опанування соціально-психологічної реальності засобами художньої літератури

Наука набагато повільніше за позанаукові форми соціально-психологічного мислення реагує на свій предмет, яким є людина в системі суспільних відносин. Вона приступає до вивчення зазвичай тоді, коли бачить конфліктний бік предмета і володіє достатньою кількістю інформації для його опрацювання, виокремлення мети, завдань, методології. Попри ґрунтовність підходу науковець вивчає явища в суспільстві ізольовано й послуговується логічними схемами, які не завжди можуть точно відобразити реальність. Узагальнення і відкидання другорядних факторів часом переходять у нехтування контекстом. Натомість позанаукові форми соціально-психологічного мислення через свою специфіку достатньо у нього занурюються, хоча й втрачають у системності відображення. Художня література пропонує значний масив текстового матеріалу, котрий можна як координувати з науковими формами, так і досліджувати безпосередньо, але варто враховувати особливості художніх текстів, їхні специфічні інструменти, що допомагають освоювати, відображати та аналізувати психосоціальні явища.

Ця тема загалом потребує глибшого розкриття, але наразі спробуємо схарактеризувати деякі основні *ознаки художньої літератури як форми соціально-психологічного мислення*. Ці текстуальні характеристики дотепер визначалися й у загальнотеоретичних дослідженнях літератури, однак мають значний сенс у векторі соціально-психологічного дослідження творів. Найочевидніше, до чого тяжіє художній текст від найдавніших часів, це відображення дійсності (у якому нас цікавить *відображення соціально-психологічної реальності*). Починаючи з Аристотеля мімезис розглядається як фундаментальний засіб мистецтва аж до XIX ст. Причому текст

Позанаукові та проміжні форми соціально-психологічного мислення

співвідноситься не з об'єктивним світом, а зі способом мислення, "епістемою", за М. Фуко. Так, барокові алегоричні тексти пов'язані з бароковим мімезисом – світом, яким його уявляли тогочасні люди; романтичні тексти – з мімезисом романтичним.

Звісно, модернізм та постмодернізм ХХ ст. частково прагнули переосмислити Аристотелеву теорію, виступаючи проти реалістичних практик попередньої доби. Проте вони не заперечують реальність, а радше проблематизують її у різних естетичних формах. Модерністичні течії використовують цілий комплекс нових засобів для розроблення, здавалося б, тих самих тем, що й література попереднього століття. Однак до технологій побудови текстів додаються самоосмислення, іронічність, вигадливі методи репрезентації. Автор більше не є авторитетним всезнаючим наратором, який розповідає історію типізованих характерів, що не мають своєї мови. На зміну такій оповіді приходять фрагментована внутрішня нарація, мультиперспективність, поліфонія, множинність точок зору, завдяки яким письменникам удається точніше відтворити багатоплановість соціально-психологічних зв'язків.

Відтак фіксація соціального та психологічного аспектів буття не зникає зі сторінок літератури. З письменницької практики ХХ ст. щезла лише безумовна соціальна типізація. Варто зазначити, що автори - "стовпи європейського модернізму" М. Пруст, Дж. Джойс та Ф. Кафка неодноразово зверталися у своїх текстах до соціально-психологічної проблематики. Розгляд середніх та малих груп та їхнього впливу на індивіда становить значну частину їхньої творчості, хоча й вимагає професійного опрацювання, занурення у контекст життя і творчості письменників, в аналіз художніх засобів. У відмові ж від типізації, що є однією з основних ознак модернізму, йдеться радше про детальніший аналіз соціальних чинників. Суто соціально-історичний детермінізм стає неактуальним, а соціопсихологічна площина тексту виходить на перший план. Типізовані персонажі залишаються хіба що у специфічному жанрі філософського роману, "романі ідей", де герої часом зовсім позбавляються психічного і грають роль рупорів філософських тез чи ідейних переконань. Такі тексти зумисне позбавляються соціопсихологічного навантаження, адже вони не намагаються відтворити механізми поведінки людини, тоді як в інших типах художніх текстів ця пове-

дінка репрезентується у діалогах, авторських відступах, через оповідача.

Соціальна поведінка персонажів у текстах, їхні репліки та думки є водночас конструюванням і аналізом особистості та її соціальних зв'язків, характеристикою груп та середовищ. Саме мімітичну основу текстів найчастіше беруть до уваги соціальні психологи, залучаючи художню літературу для досліджень як ілюстративний матеріал. Б. О. Гріфцов у роботі “Психологія письменника” засвідчує, що “найчастіше до літературних творів звертаються як до історичних пам'яток, відшуковуючи в них зображення минулого. Літературний твір майже прирівнюється до документу”. Однак текст фіксує не лише власне історичні зміни – художня форма надзвичайно чутлива до темпу доби, основних настроїв, рефлексій покоління: “література у своїх змінах є передусім свідченням змін у видах відчуття, побуту” [79, с. 19].

Хоч би якими значними були художні компоненти твору, сюжет, характери персонажів, стосунки останніх розгортатаються у межах людського досвіду. Від історичних творів В. Гюго і томів Ч. Діккенса до трендових романів “99 франків” Ф. Бегбедера чи “Атлант розправив плечі” А. Ренд – кожний текст може стати джерелом для дослідження. Навіть у фантастичній літературі, де за допомогою додавання вигаданих, уявних елементів створюється світ, відмінний від сьогоденного, реального чи зафіксованого історичного, соціально-психологічне мислення відображається не менш послідовно, хоча й окремі тексти можуть не мати виразного соціально-психологічного забарвлення. Наприклад, науково-фантастичний жанр зазвичай характерний тим, що персонажі твору можуть зображатися трохи схематично: адже письменника-фантаста передусім цікавлять технологічний прогрес та інтелект людини, а вже потім – характер.

Літературознавець Ц. Тодоров визначав фантастичну літературу як таку, що “описує існування реального і нормального, щоби потім зробити у ньому тріщину”. Тобто фактично нереальними є лише вибіркові елементи тексту – індикатори, які контрастують зі звичними нам картинами [443]. Якщо придивитися до природи фантастичного у таких текстах, легко впевнитися, що воно охоп-

лює не соціально-психологічні зв'язки, а зовнішні, фізичні елементи – місце, час, персонажів.

Зокрема, згадаймо фантастичні казки, які через свою алегоричність припускають, що тварини можуть розмовляти, мислити й поводитися так, як люди; утім, ці тексти адекватно відображають соціально-психологічну реальність. Незалежно від того, в якому світі живуть персонажі і хто вони, норми їхньої соціально-психологічної взаємодії визначаються для читача нормами людських спільнот. Те, чим так приваблює фантастичний жанр, – сумнів у ймовірності змальовуваних подій, – неможливий без ретельно побудованої ілюзії реальних психосоціальних процесів. Яскравим прикладом можуть слугувати “Мандри Гуллівера” Дж. Свіфта, відомий текст фантастичного характеру, який має принаймні два прочитання: первинне, спрямоване на зображення казкового світу, і глибинне сатиричне. Контраст між ними посилюється, коли Свіфт намагається максимально зімітувати достовірність свого тексту, доповнюючи розповідь численними деталями, скажімо точними розмірами того, що є навколо. З читацького досвіду ми вчимося фільтрувати реальне й нереальне, розпізнаючи соціально-психологічну сатиру чи іронію поміж фантастичних декорацій.

Утім, художню літературу можна розглядати не лише як репрезентацію реальності, а також і як базу для *моделювання* соціально-психологічних патернів: адже вона чутливо вловлює наявні в суспільстві очікування та передчуття. Дослідники неодноразово наголошували, що такий ненауковий феномен, як геній митця, здатен не лише розпізнавати й аналізувати реалії на рівні експертів, а й випереджати наукове освоєння проблеми. Та сама художня фантастика вгадувала більшість технічних відкриттів людства, антиутопії випереджали тоталітарні режими. Художні тексти переважно не можуть і не прагнуть описати кожную хвилину життя персонажа, однак показують найрепрезентативніші ситуації або ж моделюють їх за потреби. Р. Л. Стівенсон порівнював художню літературу з геометрією: як геометрія, абстрагуючи свій предмет, має справу з колом, що саме по собі не трапляється в природі, так і література, абстрагуючи життєві події, спрощує і типізує їх до певної міри, але не віддаляється цим від життя як такого, а все ще діє за його законами. Навіть більше: деякі персонажі та сюжети стають

еталонними і побутують як схеми реальної поведінки; багато типів характерів чи темпераментів формулювалися спершу у площині художньої літератури і лише потім переносилися в ту чи іншу типологію [436].

Схожі механізми можна спостерігати, коли йдеться про оформлення соціально-психологічного знання у художній літературі. М. Бютор у дослідженні природи роману зазначав: “Якщо мені хочеться пояснити якусь психологічну, соціологічну чи якусь іншу теорію, мені часто зручніше навести вигаданий приклад” [49, с. 35]. Хибним було би вважати кожний текст актуальним щодо проблем свого часу, однак у цілому літературний процес під час відсіювання другорядних текстів переважно залишає те, що містить значний аналітичний і творчий, навіть дещо “візіонерський” компонент. Цю властивість художніх текстів неодноразово помічали вчені-психологи. Дж. Джейкобс у статті 1886 р. “Потреба суспільства в експериментальній психології” пише, що практичне й емпіричне дослідження свідомості має бути доповнене читанням романів Дж. Мередіта та Дж. Еліот [405, с. 50]. Ще 1867 року Г. Маудслі зізнавався у “Фізіології та патології душі”: “Я вважаю, що, можливо, ми можемо більше дізнатися про справжні причини психічної хвороби, вивчаючи трагедії, такі як “Король Лір”, аніж з усіх досі написаних текстів під егідою науки” [199, с. 19].

Важливо також, що зв'язок літератури з реальністю не є суто описовим: художня література неодноразово визначалася як така, що справляє реальний вплив на соціально-політичну сферу, як така, що трансформується з мислення у діяльність. Цей вплив може мати колективний характер, наприклад твори Ф. Сідні, Дж. Мільтона, Ш. Монтеск'є тривало й фундаментально впливали на ранню американську політичну думку і сформували свідомість покоління американської революції.

Однак зв'язок може бути й індивідуальним. Наприклад, поведінкова модель лідера в оповіданні В. Винниченка, за словами М. Хрущова, надихнула його на доповідь на XX з'їзді КПРС, у якій розвінчувався культ особи Сталіна. Цей випадок за спогадами Ф. Бурлацького описує В. Панченко у статті “Винниченко і Сталін: монолог, що так і не став діалогом” [231]. Хрущов зізнався, що в дитинстві прочитав оповідання, яке й спонукало його до відомої

промови. Він не пам'ятав його назви, але за описом фабули зрозуміло, що це оповідання “Талісман” [53, с. 664–693]. У цьому творі сюжет формується навколо ув'язнених в одній камері представників різних політичних сил і тихого чоботаря Піні, коли остаточно з'ясувалося, що призначений керівництвом староста не виправдовує надій громади, адже у в'язниці панував “допотопний хаос, над яким, неначе дух, заклопотано й без ладу витав наш короткозорий староста в пенсне і велосипедистському картузику... Але все це було ні до чого. Він же сам робив так, що вся його метушня і старанність давала тільки шкоду”. Тож доводиться вибирати нового старосту, і ледь не заради сміху ув'язнені обирають найспокійнішого на позір боязкого Піню: адже гадають, що зможуть ним маніпулювати й у камері можна буде чинити будь-що. “Піня, звичайно, стояв собі тихенько де-небудь, лагідно й несміло посміхався і слухав товаришів. Та треба зауважити, що Піня, як рили підкоп, страшенно боявся і не міг спати від страху. Чого він боявся – невідомо, але через це й тікати не хотів, йому пропонували не раз”.

Отже, Винниченко талановито зображує кризову ситуацію і описує характери осіб, що беруть у ній участь. Однак важливість тексту і його кульмінація полягають саме у поведінці нового лідера. Він миттєво усвідомлює важливість своїх обов'язків, змінюється у спілкуванні з охороною та ув'язненими. Якщо раніше він не хотів долучатися до втечі, то тепер розуміє, що як лідер має бути частиною спільного рішення. “Безумовно, в цій історії з Пінею ми мали диво такого самого характеру, я думаю, як в казках, коли герой її, миршавий, забитий, занехаяний всіма Іванко-дурник, раптом дістає звідкись талісман і робиться знаменитим богатирем, царевичем і т. д. В казках процесу перевертання на царевича ніхто не бачить, а у нас це відбувалось на наших власних очах”. У вирішальний момент, коли в'язні збираються тікати, Піня бере на себе відповідальність бути першим – і, зрештою, жертвує собою.

Хрушова, вочевидь, уразив саме цей момент формування лідера: “Отак і я на ХХ з'їзді. Раз уже мене вибрали Першим, я повинен, я зобов'язаний був, як цей чоботар Піня, сказати правду про минуле, чого б це мені не коштувало і як би я не ризикував” [231]. У цьому випадку важко сказати, коли саме Хрушов пригадав це Винниченкове оповідання й наскільки воно сформувало стратегію його лідерства. Проте хай і залишкові сліди потужного емоційного впливу, безперечно, мають велике значення під час ухвалення людиною життєво важливих рішень.

Моделюючи ситуацію, автор літературного твору за допомогою художніх засобів передає певний поведінковий патерн читачеві, який може використати цей свій досвід через багато років. Тим самим художня література стає для нього засобом не лише пізнання, а й опанування соціально-психологічної реальності, що розгортається в новій, суб'єктивно схожій ситуації.

З таким моделюванням пов'язане й специфічне соціокультурне явище реконструкції, що найчастіше відбувається за мотивами творів жанру фентезі, хоча й часом джерелами стають класичні тексти. Іншим різновидом такого явища масової культури є так звана “рольова гра” (фан-фікшн), яку, втім, не треба плутати з рольовими іграми як методом практичної психології. Якщо під час реконструкції учасники намагаються чітко дотримуватися історії, викладеної у творі, то у даній грі вони цілеспрямовано протягом певного часу відтворюють соціально-психологічну дійсність еталонного тексту й намагаються максимально перейняти мислення персонажа у нових вигаданих ними ситуаціях. Такі ігри, які зазвичай організуються у колі друзів чи через інтернет-ресурси, націлені на відрив від власної реальності і перехід до реальності книжної. Відтак усі дії, соціальні контакти та рішення гравців базуються на характері героя, який вибудовується в художньому тексті. Подібна “позичена” поведінка у деяких випадках спричинює залишкові явища уже після закінчення реконструкції чи сюжету фан-фікшн. Нарешті, є жанр книжок-ігор, що зародився в середині ХХ ст., у яких читач має можливість відчувати себе протагоністом і самотужки здійснювати вибір, формуючи фабулу тексту.

Літературний твір у цілому завжди більшою чи меншою мірою “відкритий” для читача і його інтерпретацій. Читаючи текст, ми взаємодіємо із ним різним чином: закладені автором зв'язки, подану ним інформацію ми завжди індивідуально інтерпретуємо, накладаючи на відомі нам семантику, емоційні схеми, типи характерів. Автор також часто зумисне лишає недосказаності в тексті, так звані лакуни, щоби стимулювати читача використовувати власний читацький і життєвий досвід для їх заповнення. В. Ізер, один з авторів теорії рецептивної естетики, стверджував, що значущість літературного твору породжує не сам текст, а його реципієнт у своєму намаганні зрозуміти його за допомогою власної уяви. Він

писав, що “літературний твір має два полюси, які називаємо художнім та естетичним: художній стосується тексту, створеного автором, а естетичний вказує на його реалізацію, яку здійснює читач” [117, с. 354].

Така можливість інтерпретувати історії і ставати їхньою частиною наближається до мистецтва театру загалом і окремих театральних-інтерактивних психологічних практик. Перетинаючись на спільній базі тексту, ці явища відображають перетікання соціально-психологічного мислення з однієї форми в іншу – з художньої у близьку до психотехнологічної.

Літературні драматичні тексти, що ставляться в театрі, можуть бути спрямовані на глядацьке залучення й інтерпретації. У. Еко, аналізуючи роль читача у тексті, писав, що, наприклад, Б. Брехт драматичну дію “розуміє як проблемне тлумачення особливих напружених ситуацій. Подаючи ці напружені ситуації... драматургія Брехта взагалі, у прямому сенсі, не шукає розв’язків. Аудиторія має сама зробити власні висновки з того, що побачила на сцені” [359, с. 91].

У сфері терапевтичного використання тексту, ближчого до соціально-психологічних практик, варто згадати про психодраму – метод терапії, у процесі якої клієнт за допомогою групи і ведучого відтворює у драматичній дії значущі події з його життя, розігруючи сцени, що стосуються власних проблем. Важливим елементом, що відрізняє психодраму від художньої літератури і класичного театру, є наголос на цюгочасності, інтенсивності події, її безпосередньому переживанні. З іншого боку, соціальний театр ХХ ст. починаючи від Б. Брехта й А. Арто звертався саме до таких експериментальних методик, безпосередньо залучаючи глядача до драматичного процесу.

Засновник психодрами Я. Морено, відвідуючи Росію, запозичував досвід російської театральної школи, передусім К. Станіславського. Для Морено російська література А. Чехова та Ф. Достоевського поставала тим епіцентром психологізму, який він утілював у теорії психодрами [420]. Але між психодрамою, класичним театром та художньою літературою є багато відмінностей. Психодрама – спадкоємиця радше давнього театру – театру містерії, дійства, яке зумовлює спонтанне переживання у колективній дії та без-

посереднє переживання людиною реальних почуттів, думок, ідей, свого сприйняття світу в умовному просторі сцени. При цьому драматичне сприймається у психодрамі не як театралізоване, а як своєрідна “рольова гнучкість” – утілення ідеї, що людина може не лише переосмислювати, а й змінювати події з власного життя так, ніби вони є драматичним текстом, а вона – драматургом. Акторська майстерність при цьому – не головна й не потрібна іноді умова, адже робота відбувається інтровертовано.

Учасникам психодрами пропонують знову зіграти значущі для себе ролі у минулих подіях, виразити свій внутрішній світ за допомогою групи. По суті це схоже на театральні етюди, адже будь-яка подія може бути закладена в основу психодрами: народження, смерть, одруження, розмова між перехожими, думки про аборт чи вбивство, автокатастрофа чи військовий трибунал. Психодраматичні сцени зображують або передбачуваний розвиток подій, або раптові життєві кризи, внутрішні конфлікти та заплутані міжособові стосунки. При цьому ніколи не існує якоїсь однієї схеми постановки, крім єдиного спільного елементу: вираження особистої правди як засіб опанувати стресову ситуацію у творчій адаптивній манері. У психодрамі синтезуються драматичні засоби і досягнення сучасної психології. Від учасників не вимагається драматична освіта чи акторський талант. Мета психодрами – пошук більш ефективних шляхів вирішення психологічних проблем різних рівнів: від екзистенційного до щоденного.

Перетин художньої літератури, класичного театру, соціального театру ХХ ст. та психодрами як терапевтичної практики міститься у площині професійного чи непрофесійного застосування, подібно до роботи з несвідомим у психоаналізі. Ця тексто-емоційна практика використовується професійними психотерапевтами для спеціалізованої допомоги. Однак найчастіше психодрама постає як експериментальна активність, котра ставить перед собою головну мету – особистісного зростання, навчання, розваги, спілкування. Подібні нетерапевтичні застосування психодрами її аналітик П. Ф. Келлерман радить називати, посилаючись на інші суміжні методи, рольовими тренінгами, соціодрамою, соціальним театром, творчою драматикою тощо [131].

Таким чином, художня література не лише віддзеркалює соціально-психологічну реальність, а й має потенціал до її реконструкції та зворотного впливу на суспільство. При цьому ці два процеси відбуваються в межах міметичної властивості мистецтва і літератури зокрема. Соціально-психологічні явища у текстах буває важко виокремити з художнього оздоблення, але це найпростіший шлях для їх дослідження. Та чимало вікриттів може ховатися й власне за художніми засобами.

Чи не найцікавішою особливістю художньої літератури як форми соціально-психологічного мислення є *поліідейність*. У це поняття вкладається множинність інтерпретацій тексту, можливість одночасного вираження кількох концептів, характерів, явищ навіть у межах одного речення. Художній твір, часто поставивши перед собою завдання відобразити й інтерпретувати той самий предмет, що й наукові дослідження, здатен показати весь багатогарбовий комплекс проблем, у межах яких можна вивчати внутрішні зв'язки між соціально-психологічними явищами. Для опрацювання різних явищ необхідно звертатися до інструментарію окремих напрямів науки, а основні положення наукової розвідки зрештою осягаються результатами й висновками. Художні ж тексти виражають соціально-психологічні ідеї почасти інтуїтивно, у неорганізованій формі й послідовності. Такий виклад матеріалу дозволяє органічно відобразити комплекс ідентичностей особистості, їх набуття і кризи на кількох сторінках тексту. Згадаємо, наприклад, хрестоматійне виразне протистояння *я-чекіст, я-система, я-русич, я-комунар, я-син, я-людина, я-атеїст* у творі “Я (Романтика)” М. Хвильового (“Я маю тепер одне тільки право: нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкололось моє власне “я””) [340].

Оповідання В. Винниченка “Салдатики!” містить водночас кілька міжгрупових і внутрішньогрупових конфліктів. Колізія виникає навколо двох типів лідерів та кризової ситуації їхньої взаємодії. Головні проблеми в оповіданні стосуються відносин двох великих стратифікаційних груп: солдатів і селян, але паралельно окреслюються й конфлікти між росіянами та українцями.

У розгортанні сюжету автор обрав масштаб малих конкретних груп: рота солдатів і мешканці одного села, подекуди звертаючись до проблематики особистісного вибору і міжіндивідуальної

взаємодії. За вирішальні кілька хвилин від появи роти до загибелі лідерів налаштованість солдатів, їхня самоідентифікація кардинально змінюються. Спершу автор виразно описав ототожнення солдатів із машиною, єдиною групою, яка не має індивідуальних голосів і навіть зливається візуально у єдине ціле: “Сіра гадюка перетворилася на рівний живий тин людей. Цей тин ішов прямо, гулко ступаючи сотнею ніг по калюжах і, здається, не чув і не бачив перед собою нічого, крім свого офіцера”, “солдати, як машини, підкинули рушниці і виставили їх проти людей”. Однак коли вони чують промову іншого сильного лідера, який звертається до них як до індивідів, підважуючи пафосну колективну свідомість групи (“Хіба ж ви забули? У вас же є батьки, матері!.. Ми ж ваші батьки, ви ж такі, як ми...”), ситуація змінюється. Солдати починають “ворушитися і передивлятися між собою, пильно слухаючи селянина”, і це звучить як незворотний початок руйнування групи, ба більше – усіх суспільних процесів, у яких ця група слугувала виконавчою машиною [53, с. 407–417]. Вкладене у кілька абзаців соціально-психологічне різноголосся показує як можливу швидкоплинність настроїв, так і ефективність засобів впливу, а також імпліцитно – значний розрив між соціальним статусом солдатів та їхньою ідентичністю.

Розв’язка (лідери гинуть, солдати доходять згоди з селянами, але лише на короткий час, і далі представляючи свою групову ідеологію) у цьому художньому тексті, як і в інших, – варіативна. У такому викладі можна виділити художньо домінантний конфлікт, але осягнення соціально-психологічної реальності відбувається цілісно, виходячи за межі колізії твору, поєднуючи в одній історії кілька картин світу.

Теоретично така мультисенсовість досягла найвищого концептуального рівня в теорії поліфонії М. М. Бахтіна, яку він описував на прикладі творчості Достоевського, хоча в ширшому значенні поліфонію можна вживати й поза його концепцією. Вона присутня у тексті, який націлений на “розривання” зображуваного світу, роблячи його багатограним, а його сприйняття – плюралістичним; вона спрямована на розрізнення, а не денотацію та уніфікацію [29]. Тому поліфонічність як співіснування та взаємодія різних голосів-свідомостей різних соціальних світів робить літературний текст винятковою формою соціально-психологічного мислення. Утім, на противагу таким художнім творам існують специфічні літературні жанри, що передбачають написання ідеологічно забарвлених текс-

тів (таких як філософський роман ідей чи соцреалістичний роман). Через свою планову сконструйованість і зумисну моноідейність такі твори у контексті соціально-психологічного мислення видаються ближчими до художньо оформлених тез на захист тієї чи іншої теорії, аніж до репрезентованих через художню літературу соціально-психологічних явищ.

Отже, художня література відображає соціально-психологічну дійсність у її повноті та багатогранності й може водночас слугувати джерелом реальних поведінкових моделей. Однак необхідно звернути увагу на *спосіб вираження матеріалу*. Існують значні внутрішні жанрові та стильові відмінності, якими не можна нехтувати, хоча вони й створюють проблеми для їх методологічного опрацювання. Якщо у прозових текстах реалістичної традиції основний психосоціальний аспект викладений у конкретних моделях-ситуаціях та моделях-характерах, які легко розпізнати, то у “нереалістичних” (а сюди, за кривою Д. І. Чижевського, зараховують і барокові, і романтичні, і модерністські тексти) необхідно завважувати не тільки сенс, а й форму викладеної інформації [347]. До того ж прозові та поетичні твори послуговуються різною художньою мовою і різною мірою відтворюють реальне мовлення людини. Такі художні критерії тексту, як особливості нарації, точок зору, композиції, ритму, потребують випрацювання окремих стратегій комплексного аналізу та звернення до деконструкції тексту для його дослідження. Передусім необхідно розпізнавати ці художні засоби, зіставляти їх із соціально-психологічними ідеями, у контексті яких вони застосовуються у творі, та визначати, чи вони ідейно підтримують (увиразнюючи композиційно, пунктуаційно, за допомогою авторських відступів), чи критикують (наприклад, за допомогою засобів творення комічного, іронії) описані явища.

Нарешті, вивчаючи художню літературу у психосоціальному контексті, варто хоча би побіжно згадати таке явище, як літературний процес. Він частково може накладатися на сфери історії, теорії літератури, історії повсякдення чи ідеології, але відображає значно ширший за кожну з них комплекс проблем. Таким чином, до дискурсу літератури як форми соціально-психологічного мислення опосередковано можна долучити і соціокультурний контекст жанрів і стилів, діяльність і взаємодію літературних організацій, ідео-

логічні акценти в літературі, умови розповсюдження та особливості прочитання творів тощо. З усіх мистецьких форм саме література створила навколо себе найчисленнішу базу таких гібридних текстів на межі нон-фікшн. Літературні маніфести, зв'язки між письменниками, листування, полеміка – це найчастіше виходить за межі суто естетичної системи, набуваючи в тому числі й соціально-психологічного звучання, і часто створює разом із художнім доробком автора смислову єдність. Тексти М. Хвильового, П. Тичини чи І. Франка, як і А. Бретона чи Ж.-П. Сартра, важко адекватно інтерпретувати без ознайомлення із контекстом їхньої творчості. У численних випадках, коли література стає вторинною і бачить своє завдання лише в ілюстрації уже готових положень, а не в їх апробації, їй не вдається піднятися на високий рівень і закріпитися в каноні. Література соцреалізму, наприклад, вражає кількістю однотипних текстів, що лишаються в архіві національних літератур, не зумівши виокремити з-поміж себе якогось визначного прізвища. Натомість знакові тексти завжди містять нові ідеї та відкриття. За словами Л. С. Виготського, “думка не виражається у слові, але здійснюється у слові” [62, с. 285]. Тому більшість видатних мислителів використовували художню літературу як один із засобів формування своїх теорій (у цьому випадку йдеться, зокрема, про “роман ідей”, однак оскільки через схематизм персонажів валідне відображення соціально-психологічних явищ там неможливе, його варто розглядати як художньо оформлений теоретичний текст).

Оскільки теоретичне осмислення художньої літератури як позанаукової форми соціально-психологічного мислення не має тривалої традиції, ще доведеться докласти багато зусиль, аби розробити надійні методологічні орієнтири її дослідження. А проте у першому наближенні вважаємо за доцільне використовувати комплекс теоретичних та емпіричних методів, орієнтуючись на особливості тексту. Із загальнонаукових методів першорядними тут постають герменевтичне тлумачення текстів, компаративний метод та узагальнення, а також біографічний метод для вивчення підстав формування соціально-психологічних уявлень автора, що впливають на зображувані в художньому творі явища. У творах, що мають оповідача, варто застосовувати нарративний аналіз для виявлення зумисно чи мимовільно закладених автором нарративних структур у

тексті. Окрім того, залежно від характеру дослідження, зі зростанням корпусу текстів та ускладненням розглядуваного предмета може виникнути потреба у більш стандартизованих допоміжних процедурах контент-аналізу, системно-структурного аналізу, дискурс-аналізу.

Одне слово, методологічні рамки вивчення художньої літератури як способу пізнання соціально-психологічної реальності ще мають уточнюватися. Разом із тим потребують розроблення методологічні засади дослідження художньої творчості як способу чи, радше, сукупності способів опанування цієї реальності. На наш погляд, таке завдання не менш важливе і, можливо, й складніше, багатоплановіше. Адже йдеться не лише про виявлення згаданих способів у художніх текстах (що у принципі можна робити за допомогою тих самих методів, які були щойно перелічені), а й про *з'ясування перспектив та конкретних шляхів перенесення цих способів у сферу психологічної практики*. Таке перенесення, як ми показали, де-факто відбувається. Але відбувається, за окремими винятками (такими, як, наприклад, психодрама), скоріше спонтанно, ніж планомірно, з неминучими прорахунками і втратами. Тож соціально-психологічна наука, гадаємо, мала би спробувати надати цьому процесові більш упорядкованого, цілеспрямованого і теоретично обґрунтованого характеру.

3.3. Ідеологія як форма соціально-психологічного мислення

Історія і зміст поняття “ідеологія”. Термін “ідеологія” був уведений у Франції наприкінці XVIII ст. А. Дестютом де Трасі на позначення теорії про загальні принципи формування ідей і засади людського знання [403]. Цю теорію він розробляв, базуючись на сенсуалістичній гносеології Дж. Локка і вбачаючи основу для розвитку ідей і знання у змісті чуттєвого досвіду. Автор терміна вважав, що його вчення має стати основою для керівництва як у науці, так і в соціальному житті, і хотів упровадити його в реальну політику. Але Наполеон, який на той час прийшов до влади, поставився до розробок Дестюта де Трасі скептично, вирішивши, що він

намагається замінити конкретну політичну реальність абстрактними твердженнями.

Як наслідок, поняття ідеології було на деякий час забуте, але потім знову з'явилося, хоча вже дещо з іншим змістом, у філософії К. Маркса. Утім, Маркс зберіг скептичне ставлення до ідеології, вважаючи, що вона належить до хибної свідомості та виражає специфічні інтереси певного класу, що видаються за інтереси всього суспільства [197]. Ідеологія, за Марксом, – це елемент надбудови, котра залежить від базису (способу матеріального виробництва і структур класів) і має вторинний характер. Тобто для самого Маркса ідеологія не була центральним поняттям, але в марксистській і постмарксистській традиції воно згодом починає займати одне з чільних місць.

Лінія дослідження ідеології як хибної свідомості отримала широкий розвиток, зокрема, у французькій філософській традиції. Так, Л. Альтюсер розглядає ідеологію в контексті дослідження умов відтворення продуктивних сил, а точніше – відтворення робочої сили в капіталістичному способі виробництва [12]. Йдеться не лише про фізичне відтворення і відтворення кваліфікації робітників, а й про відтворення засобів підпорядкування робітників чинним правилам соціального устрою. Останній меті й служить ідеологія, яка, на думку Альтюсера, представлена досить великою кількістю ідеологічних апаратів держави, які існують у капіталістичній суспільно-економічній формації: шкільний апарат, релігійний, сімейний, політичний, профспілковий, інформаційний, “культурний” апарат і т. д. Причому провідну роль у зрілих капіталістичних суспільствах відведено шкільному ідеологічному апарату. За визначенням, в ідеології представлена не система реальних відносин, яким підпорядковано існування індивідуумів, а уявне відношення цих індивідуумів до реальних відносин, в яких вони живуть (під реальними тут, зрозуміло, передусім маються на увазі виробничі відносини). Визначальна функція ідеології, за Альтюсером, – конституювати конкретних індивідуумів у суб'єктів. Це означає, що до індивідуума звертаються як до вільного суб'єкта, щоб він вільно підпорядковувався наказам, а значить вільно обирає своє підпорядкування. Тобто суб'єкт як дітище ідеології існує тільки в підпорядкуванні й заради цього підпорядкування.

Тут Альтюсер спирається на ідеї іншого французького послідовника марксизму – Антоніо Грамші. Той використовував поняття гегемонії подібно до того, як Альтюсер послуговувався поняттям ідеології. “Гегемонію краще за все розуміти як організацію згоди – процес, за допомогою якого підкорення форми свідомості конструюється без насилля або примусу” [123, с.65].

І все-таки Грамші як справжній марксист первинним чинником соціального розвитку і класового поділу вважав економічну складову. Натомість його послідовники – Е. Лакло і Ш. Муфф – наголошували, що не існує жодних об’єктивних законів, які зумовлюють поділ суспільства на класи [123]. Насправді цей поділ відбувається саме завдяки гегемонії, яка реалізується через встановлення й уніфікацію (“натуралізацію”) єдиного підходу до розуміння дійсності. При цьому інші способи розуміння придушуються. Таке ствердження або, навпаки, відкидання способів розуміння дійсності відбувається в ході боротьби дискурсів, які намагаються зафіксувати ті чи ті значення слів у мові.

Слід зазначити, що поєднання ліній аналізу ідеології та дискурсу є доволі популярним у сучасній соціальній філософії. Так, у критичному дискурс-аналізі, розробленому Н. Феркло, стверджується, що дискурсивні практики роблять внесок у створення і підтримку нерівного розподілу влади між соціальними групами, що розглядається як такі собі ідеологічні ефекти [123]. При цьому ідеологія кваліфікується як певні конструкції значень, які сприяють виробництву, відтворенню і трансформації відносин домінування.

Узагалі йдеться про те, що дискурс як мовна практика категоризує об’єкти та явища дійсності певним чином, оскільки мовне значення – це певний спосіб категоризації об’єкта. Відповідно різні дискурси задають різні способи категоризації, а отже й інтерпретації дійсності. Саме тут і з’являється політика у вигляді боротьби за владу як претензія на “правильну” інтерпретацію дійсності. Адже остання визначає і специфіку взаємодії людини зі світом, і належну поведінку тих або інших соціальних груп, а отже й розподіл владних повноважень. Тому дискурс безпосередньо пов’язаний з ідеологічною сферою. Фактично це і є імпліцитна ідеологія, згорнута у мовному значенні, і, звісно, це дуже близько до тієї “хибної свідомості”, про яку казав Маркс.

Дослідження ідеології в контексті поняття дискурсу тісно пов'язано з роботами французьких структуралістів, зокрема Р. Барта [27]. Він визначав ідеологію як царину, спільну для так званих конотативних позначників, під якими розумів образи, котрі завдяки специфіці соціального вживання поводяться як знаки. Мається на увазі, що вони асоціативно відсилають до певних глобальних позначуваних, насичених емоційно-ціннісними уявленнями, і, як притаманно знакам, організовані у певну систему. Але оскільки вони є не просто знаками, а й образами, то, на думку Барта, здатні “натуралізувати” повідомлення, відносно якого виступають просто як символи. Тому ідеологія є доволі оманливою цариною, здатною до навіювання.

Тут же можна пригадати німецького філософа Т. Адорно, який досліджував особливості німецької ідеології через поняття жаргону [5]. Під останнім він розумів певний спосіб висловлюватися і означувати речі, що за змістом дуже близько до поняття дискурсу. При цьому Адорно розглядає, яким чином жаргон імітує історичне як нібито природне, що є характеристикою фашистської ідеології. При цьому жаргон (точно як ідеологія, за Марксом) відволікає увагу від справжніх соціальних проблем, які Адорно (знову ж за Марксом) пов'язував із капіталістичними виробничими відносинами і законом вартості.

Погляд на ідеологію як певну суспільну ілюзію, що камуфлює дійсний стан справ на догоду інтересам окремих соціальних груп, присутній і в іншого німецького філософа – К. Мангейма [196]. Він виділяв так звану часткову ідеологію – коли викривлення фактів здійснюється суб'єктами або групами більш-менш свідомо, а також радикальну тотальну ідеологію – коли викривлення дійсності зумовлене несвідомими мотивами, які мають універсальний характер для цілого класу людей. При цьому Мангейм указує на те, що будь-яке знання є соціально зумовленим, а відтак і суб'єктивним унаслідок того, що будь-яка соціальна позиція має свою об'єктивно задану мотивацію щодо того чи іншого об'єкта.

Не можна не помітити, що соціально-філософський розвиток поглядів на сутність ідеології та її функції у суспільстві значною мірою формувався і формується під впливом марксистської теорії. З цієї позиції ідеологія розглядається передусім як хибна або, при-

наймні, викривлена масова свідомість, пов'язана із владною боротьбою та інтересами різних соціальних груп чи класів. Водночас не менш помітні й ті перетворення, яких зазнала марксистська ідея. Так, ідеологія, що від початку розглядалася лише як надбудова, тобто похідна від економічного базису, згодом перетворюється на первинну детермінанту суспільної поведінки, суспільних відносин і, зрештою, суспільного розвитку. Тобто ідеї Маркса цілком у душі уподобаної ним діалектики перетворилися на власну протилежність: саме свідомість, а точніше – масова свідомість стає визначальною щодо соціального буття. Проте це не знімає питання про закономірності формування цієї масової свідомості. Причому якщо відкинути редукцію цих закономірностей до економічних або ще якихось зовнішніх закономірностей, то їх дослідження пріоритетно належатиме соціально-психологічній науці. Відтак розглянемо генеральні соціально-психологічні підходи до вивчення ідеології.

Американські психологи Дж. Джост, Ч. Федеріко і Дж. Нап'єр, ґрунтовно проаналізувавши літературу, присвячену проблемі ідеології, запропонували доволі узагальнене її визначення, а саме як набору переконань про належний устрій суспільства, а також про шляхи його досягнення [408]. Це може бути й індивідуальний набір переконань, і набір, притаманний певній соціальній групі. В останньому випадку йдеться про якусь специфічно ідентифіковану ідеологію, і це та тема, якій особливу увагу присвячують політологи. Самі ж Джост, Федеріко і Нап'єр зосереджуються на базовому чи, принаймні, найбільш розповсюдженому поділі ідеологій на ліберальні (ліві) та консервативні (праві). Автори висвітлюють широкий спектр досліджень, які представляють різноманітні особистісні та поведінкові кореляти, пов'язані з лівою чи правою ідеологічною орієнтацією респондентів. Дослідники також зауважують: якщо політологи, аналізуючи ідеологію, зазвичай розглядають ті системи поглядів і переконань, які пропонуються елітами, то психологи переважно фокусуються на системі ідеологічних уявлень, притаманних широким верствам населення. Відтак слід брати до уваги як процеси, що йдуть ізгори вниз, тобто від еліт до народних мас, так і ті, що йдуть знизу вгору.

Останню думку поділяє і М. М. Слюсаревський [285]. Він пропонує розглядати ідеологію як рівень суспільної психології.

Тобто ідеологія – це не лише система теоретично осмислених ідей та поглядів на соціальну дійсність, а й ті буденні, зазвичай не зведені в систему погляди та настрої, які в масовій свідомості специфічно поєднуються з теоретично осмисленими концептами або й заміщують їх.

Для базового визначення поняття ідеології ми спиратимемось на підхід, запропонований Джостом, Федеріко і Нап'єром, оскільки він убачається доволі прозорим, логічним і простим, до того ж він є власне соціально-психологічним. Крім того, вважаємо за доцільне врахувати підхід, запропонований М. М. Слюсаревським, який також є соціально-психологічним і який дозволяє трохи ширше подивитися на поняття “переконання” у визначенні американських психологів. Відтак будемо брати до уваги не лише переконання як сформований і усталений комплекс поглядів на певне явище, а й більш широкий клас суб'єктивних уявлень, ураховуючи і не до кінця сформовані та відрефлексовані погляди й думки. При цьому ми розглядатимемо ідеологію як форму соціально-психологічного мислення, яка посідає проміжне місце між науковими і позануковими формами, а точніше – може виступати в обох ролях. Тобто можемо говорити як про ідеологічні системи, розроблені науковцями-гуманітаріями або політичними діячами, так і про несистемні уявлення, притаманні побутовій свідомості.

Це не значить, що ми цілком відкидаємо погляд на ідеологію як на хибну свідомість чи дискурсивну практику. Навпаки, у ході подальшого аналізу побачимо, що ці феномени генетично пов'язані один з одним.

Отже, для початку розглядатимемо ідеологію як комплекс суб'єктивних уявлень про належний устрій суспільства та шляхи його досягнення. Але навіть таке просте визначення містить складові, які можуть стати бінарними опозиціями, що становлять потенціал для діалектичного розвитку. Річ у тім, що поняття про належний устрій соціуму, по-перше, передбачає певну ідеалізацію, тобто уявлення про умовно ідеальний його стан, а, по-друге, воно спирається на індивідуальну або ж загальноприйнятую систему соціальних цінностей. Натомість уявлення про шляхи досягнення належного устрою пов'язані, з одного боку, із соціальною прагматикою, а з

іншого – з уявленнями про характер функціонування соціуму, певною його когнітивною моделлю.

Власне, ці два аспекти ідеології прочитуються вже в самій її назві: ідея і логос. “Ідея”, тобто ідеальний стан суспільства, і “логос” – його осмислення, яке вміщує і аналіз поточної ситуації, і спосіб досягнення бажаного ідеалу, і (що, можливо, найголовніше) спосіб утілення його у суворих реаліях. Тож у самій основі ідеології закладено діалектику суперечностей ціннісного і логічного, ідеального і реального, романтичного і прагматичного. Крім того, пам’ятаймо, що тут є два полюси – взаємодії та суперечностей, а саме – між елітами, які розробляють і певною мірою запроваджують ідеології, та народом або певною соціальною групою, які стають носієм ідеологій, але також впливають на осмислення та переосмислення ідеологем. Усі ці перипетії, звісно, даються взнаки у процесі втілення та функціонування ідеологій в конкретних соціальних реаліях. Причому це проявляється у трансформаціях як первинних ідеологем, так і всього суспільства.

Базові закономірності трансформацій ідеології в соціумі.

Якщо говорити про трансформації, а дуже часто й деформації, ідеологій, то тут можна виділити декілька груп чинників.

Перша з них має першопричини у сфері когніцій і пов’язана зі ступенем компетентності носіїв ідеології. Річ у тім, що ідеологічна система та її обґрунтування можуть бути доволі складними, і тому в процесі сприймання широкими масами вони часто зазнають спрощення, а подекуди й викривлення. Крім того, неочевидність інтерпретацій дозволяє індивідам, а згодом і різним групам висувати свої тлумачення, пов’язані з приватними мотивами і бажаннями. Так первинна ціннісна система, закладена в основу ідеологій, може обростати особистими інтересами, вельми далекими від первинного “ідеалу”.

Друга група чинників лежить у сфері ідеологічного праксису, який за своєю суттю тісно пов’язаний з політичною боротьбою. А ця боротьба передбачає максимальну мобілізацію прихильників і постійне рекрутування нових. За таких умов, аби вижити й перемогти, ідеології доводиться іноді бути доволі гнучкою, при цьому емоційні аргументи у вирі боротьби подеколи починають перева-

жати над раціональними. Крім того, ефективність боротьби вимагає єдності суб'єктів, що перебувають на тому чи іншому боці барикад, а це формує запит на уніфіковану систему поглядів, поперше, на те, що відбувається, а, по-друге, на мету, яка має бути досягнута. І це – потужний чинник спрощення ідеологічних систем, які у граничному варіанті можуть бути редуковані взагалі до популярних гасел. Далі: максимальна мобілізація передбачає подолання сумнівів у прихильників, що означає передусім зниження критичності – а це одна з найважливіших передумов деформації ідеологій. Зазначимо й те, що у ході боротьби відбуваються передання повноважень і підвищення довіри до лідера, чия позиція сприймається як дороговказ, що також часто сприяє спрощенню або викривленню первинних ідей.

Нарешті, третя група чинників пов'язана із вельми драматичною суперечністю, що лежить у самому ядрі феномена ідеології. Річ у тім, що ціннісна складова ідеології у принципі не може бути вичерпана в конкретному раціональному приписові й зокрема – в системі тих цілей та засобів, за допомогою яких має бути досягнута бажана ідеальна позиція. Аксиологія не зводиться ні до логіки, ані до праксису. Мовою ідеалістів це можна трактувати як суперечність між ідеальним і реальним, яке складає основу розвитку.

Із цієї колізії існує два шляхи виходу. Перший полягає в тому, що соціальні цілі, на які мають бути спрямовані колективні зусилля, заздалегідь визнаються як такі, що не претендують на абсолютне і повне втілення ідеї. В такому разі вони не є апіорі правильними, а завжди можуть бути оскаржені й перевірені у процесі соціальної комунікації. Тобто сформована соціальна мета потенційно завжди перебуває під питанням і має право на існування лише за умов певних підтверджень. Такий спосіб функціонування ідеологій представлено в концепціях суспільного договору. Той факт, що ідеологічна інтенція прийнята в результаті договору, вказує на її умовний характер, а відтак вона не може сприйматися як абсолютна й одвічна. Це притаманно так званім відкритим суспільствам, тобто суспільствам, у яких передбачені процедури відкритого обговорення соціальних проектів і діалогічна позиція при виборі соціальних цілей.

Слід сказати, що поки ідеологія існує як філософська-правова система в межах гуманітарного дискурсу, вона завжди актуально чи потенційно є предметом дискусії. Але, як ми вже говорили, функціонування й утвердження ідеологій у суспільному житті безпосередньо пов'язане з політичною боротьбою, і в межах цієї боротьби будь-яка ідеологія претендує на перемогу, тобто на визнання своєї виняткової правильності, а отже на абсолютність. І оскільки ця боротьба є конкретною практикою, вона має цілком конкретну мету, яка саме й абсолютизується. Це цілком аналогічно тим процесам, які О. М. Леонтьєв позначав як “зсув мотиву на ціль” [178]. Якщо таке відбувається, то певний спосіб існування суспільства сприймається як абсолютно правильний: адже для носіїв ідеології він починає втілювати в собі ту правду й ті цінності, які лежать в її основі. Він наділяється тими смислами, які спроможні задавати життю сенс, і сам набуває таким чином граничної цінності. Мета, яка злилася з граничними цінностями, спроможна надихати на боротьбу мільйони людей. Якщо така ідеологія перемагає, то вона закріплює певний спосіб існування як абсолютно правильний, і тоді сумніви в чинному соціальному устрої починають сприйматися як неетичні, а то й зловмисні, оскільки суперечать базовим цінностям. За такого способу свого розвитку ідеологія дуже подібна до релігії: вона “знає” абсолютну правду, і сумніватися в цій правді є гріхом. Тут не без іронії можна пригадати марксизм, який колись виступив своерідною антирелігією, а згодом сам обернувся на релігію багатьох народів. Крім того, така ідеологія стає також і онтологією, оскільки вона “знає” правильні інтерпретації принаймні для соціальних явищ (а іноді й не тільки для них, і тут знову можна пригадати марксизм).

Тобто якщо в концепціях суспільного договору принципи, які стали предметом домовленостей, за визначенням отримують умовний характер, то за абсолютистського способу розвитку ідеології вона, навпаки, намагається онтологізуватися, представляючи таким чином суспільну організацію природним процесом. Адже природний процес ґрунтується на детермінації, і з ним неможливо сперечатися. Марксизм для цієї мети використовував гегелівський принцип єдності пізнання і буття, а фашизм – наукоподібні здобутки.

Оскільки в межах абсолютної ідеології будь-яка критика унеможливується (чи просто не сприймається), то знімається і можливість відстороненого погляду на будь-які затверджені ідеологією позиції. А це нівелює передумови для рефлексивного аналізу цих позицій. Теорія смислових трансформацій [105] демонструє, до яких результатів призводить брак рефлексії у процесі формування когнітивних висновків. Його головним наслідком є суб'єктивне злиття інтерпретацій дійсності та самої дійсності. За відсутності рефлексії сам суб'єктивний процес формування цих інтерпретацій перестає усвідомлюватися – він ніби залишається “за кадром”. Інтерпретації вже не розглядаються як сформовані й стають мовби природними. Тобто моделі дійсності сприймаються як сама дійсність. Спосіб бачення об'єктів, фіксований в інтерпретаціях, починає приписуватися самим об'єктам. Таким чином, дійсність постає для суб'єкта невідривно від її інтерпретації, заданої в нашому випадку ідеологією.

Ідеологія за своє суттєво формує спосіб відношення (і, зокрема, ставлення) до об'єктів соціального світу. Якщо вона стає абсолютною і її інтерпретації перестають відрізнятися від дійсності, то цей спосіб переноситься вже на самі об'єкти. Наприклад, у межах втіленого марксизму буржуазія малюється поганою і загниваючою, пролетаріат – стражденним, але прогресивним, і т. ін. Усі дії з об'єктом задаються його категоріальною визначеністю. Так, представник дворянства може й навіть має бути репресований, оскільки дворянство – це, мовляв, клас гнобителів і експлуаторів, який завинив перед трудовим народом. Конкретна провина цього окремого представника тут уже не має значення.

Як спосіб інтерпретації ідеологія (не лише абсолютна) виступає тією призмою, крізь яку розглядається об'єкт, певним ракурсом бачення. Більш точно – це контекст, в якому означаються цікаві для ідеології об'єкти. Іншими словами – це категоріальна реконструкція соціального світу або те, що Лакло і Муф називали дискурсом. Абсолютна ідеологія – це ідеологія із зафіксованим і соціально затвердженим контекстом інтерпретації, який намертво прибитий до об'єктів дійсності.

Абсолютизація ідеології та ототожнення первинної системи цінностей із конкретними соціальними явищами вигідні тим панів-

ним елітам, які хочуть закріпити владу за собою (тобто майже всім таким елітам). Адже те, що вважається безумовним добром, переноситься не лише на конкретні соціальні проекти, а й на окремих суб'єктів, що їх утілюють. Це можуть бути як соціальні групи чи партії, так і окремі люди. З цього погляду ідеологія є інструментом збереження чинного в соціумі поділу влади (про що регулярно нагадують марксистки). Відсутність критичності виступає тут головним підґрунтям: по-перше, воно забезпечує асоціацію ідеологічного ціннісного ряду з конкретними особами чи групами, по-друге, відкриває широкі можливості для маніпуляцій із масовою свідомістю.

Відсутність критичності також дозволяє приписувати ціннісне навантаження доволі широкому колу явищ, причому так, як це вигідно владі. Наприклад, сьогодні ми можемо спостерігати, як легко і швидко у сучасній Росії виникають цілі “народи-вороги” (грузини, українці, американці). Або можна пригадати із соціалістичного минулого, як так само легко формувались у радянському дискурсі “геніальні” проекти на кшталт будівництва БАМу чи підняття цілини (а втілювались ці проекти вже не так легко).

Закріплення цінностей у семантичних категоріях продукує подальше збереження затвердженого ідеологією соціального устрою та владного розподілу. Введення до соціального світу нових поколінь здійснюється через використання цих категорій разом із затвердженим в них усталеним відношенням до різних об'єктів. Тобто ідеологія інтеріоризується в навколишній дійсності й стає її імпліцитним навантаженням. Зупинимось на цьому докладніше.

У теорії смислових трансформацій розглядається процес формування значень (семантичних категорій) в онтогенезі й зазначається, що цей процес, як і будь-який когнітивний умовивід, базується на смислах. Смысл являє собою суб'єктивний аспект репрезентації об'єкта і, зокрема, містить загальне ставлення до об'єкта, тобто його оцінку та узагальнений спосіб взаємодії з ним. За браком рефлексії цей суб'єктивний спосіб репрезентації не відрізняється від об'єкта і зливається з ним у свідомості індивіда, про що вже йшлося. І це стосується будь-яких когнітивних моделей, яким, аби претендувати на об'єктивацію, потрібно пройти рефлексію. Але річ у тім, що дитина, ознайомлюючись через семантику з

довкіллям, ще не має у своєму розпорядженні навичок рефлексивного мислення, тому об'єктивація значень у ранньому віці зазвичай не відбувається. Тож виникають запитання: наскільки можливо позбутися ідеологічних приписів, закладених у семантичних категоріях, дорослій людині, котра на відміну від дитини, вже здатна до критичного мислення? Чи можлива ревізія цих приписів, закладених колись у дитинстві, постфактум?

Звісно, ми завжди можемо переглянути своє ставлення до тих чи тих речей, якщо маємо про них нову інформацію і, головне, якщо готові цю інформацію сприймати. І саме з останнім моментом у випадку, що ми розглядаємо, існують певні утруднення.

По-перше, образ світу і його окремих об'єктів формується для нас через семантику. Тому відсторонитися від уже закладеної в цей образ системи значень дуже важко, хоча й можливо, – наприклад якщо перейти до іншої семантики. Але абсолютна ідеологія не терпить конкурентів – усі інші можливі значеннєві тлумачення соціальних об'єктів вона просто витісняє.

По-друге, значення пов'язані між собою і утворюють цілісну систему. Тому зміна значеннєвого змісту якогось одного об'єкта тягне за собою і зміни значеннєвих змістів інших об'єктів того самого семантичного поля. Іншими словами, зміна розуміння якогось одного явища, значущого з точки зору ідеології, вимагатиме й зрушення в усьому світогляді, що є непростим і часом доволі болісним процесом. Це тим більш імовірно, оскільки об'єкт, навантажений ідеологічним змістом, “зав'язаний” на всю ідеологічну систему, яка маркує собою цілу низку інших об'єктів.

По-третє, смисл, яким навантажений об'єкт, виявляється вписаним в індивідуальну та суспільну історію, і на ньому замикається багато інших смислів. Так, він скоріш за все буде підкріплений думкою значущих інших – батьків, референтної групи, лідерів тощо. Також він може бути підсилений героїкою, представленою в історичній спадщині, пам'яттю про загиблих – тим, що формує моральний стрижень нових поколінь. Відтак зміна смислу ідеологічно навантаженого об'єкта може потребувати зміни цілісної системи уявлень про добро і зло, близьке й чуже, добре й погане.

До речі, вписування в індивідуальну історію подекуди формує смисли, взагалі дуже далекі від морального навантаження. Так,

Позанаукові та проміжні форми соціально-психологічного мислення

коли об'єкт пов'язаний з позитивними переживаннями, він сприймається як добрий, а коли з негативними – як поганий. Цей найбільш простий і навіть примітивний спосіб формування оцінкових смислів може стосуватись і соціальних об'єктів. Скажімо, після знесення пам'ятників Леніну чимало людей сумували через те, що ці монументи асоціювались у них з юністю, з першими побаченнями, які призначалися саме тут, тощо. Тобто власні індивідуальні смисли виявилися для них більш значущими, ніж реальні історичні події, пов'язані з ім'ям Володимира Ульянова.

Таким чином, абсолютизація ідеології і, як наслідок, злиття ціннісного навантаження із соціальними об'єктами дуже видозмінюють первинну ідеологічну систему. І йдеться не лише про збіднення “логосу”, тобто спрощення і викривлення складних філософських чи політично-правових учень. Цінності, закладені в основу цієї системи, також перетворюються на дещо інше – на оцінкові позиції, задані синкретичними полюсами “доброго і злого”, “хорошого і поганого” і тісно з ними пов'язаного “свого і чужого”. Тобто абсолютна перемога ідеології зрештою обертається її самознищенням. Це відбувається одночасно з укріпленням соціальної системи та фіксованим розподілом влади і ролей, призначених у цій системі різним соціальним об'єктам і суб'єктам.

Ці ідеологічні перетворення (чи спотворення) добре ілюструються відомою світлиною, на якій бабуся хреститься біля пам'ятника Леніну. Для її картини світу тут немає нонсенсу: по-стать Леніна для неї є великою й сакральною і належить до того самого світу добра, як і те, що освячене православною релігією. Утім, доволі складні стосунки марксистсько-ленінської доктрини із християнством залишаються за межами цієї світлини...

І це зовсім не окремих випадок. Справді, марксистсько-ленінська радянська ідеологія протягом існування Радянського Союзу при зовнішньому збереженні доктринальних орієнтирів зазнала дуже істотних трансформацій. Власне, перетворення марксизму на доктрину вже суперечить сутності цього вчення, яке спирається на принцип діалектичного розвитку. Навіть на рівні офіціозу ідеологічні дороговкази, представлені в матеріалах якогось чергового з'їзду компартії, за своєю суттю відрізнялись від романтичних

ідей, якими послуговувались революціонери-комуністи епохи Модерну. Ще більше відрізнялась від них ідеологія широких верств населення, які здебільшого так і не осягнули політекономію, істмат і діамат, але натомість дуже добре засвоїли лояльність до компартії, її лідерів і системи в цілому, яка була втіленням всього прогресивного у його протистоянні ворожому Заходу. Фактично йшлося про просту бінарну опозицію “ми – хороші, вони – погані”, доповнену патерналістськими орієнтирами на мудрого вождя і сильну руку. Навіть і нині прибічники Союзу зазвичай убачають його цінності не у високих ідеалах рівності, справедливості й братерства, а у мінімальних соціальних гарантіях та відсутності тривожності через невизначеність. Тобто саме цінності, пов’язані з гарантованим виживанням (у разі дотримання правил гри, звісно) і мінімальним добробутом, посіли перші сходинки в ідеології пересічної радянської людини.

Тут можна спостерігати доволі цікавий і не позбавлений іронії історичний розвиток суспільства та його провідної ідеології. Адже ціннісний і естетичний ряд, представлений в радянській культурі, завжди спирався на героїчні постаті революціонерів, здатних до самопожертви заради світлого майбутнього. При цьому завжди робився акцент на незначущості матеріальних цінностей порівняно з комуністичним ідеалом (що, власне, теж доволі дивно для ідеології, побудованої на марксизмі й послідовному матеріалізмі). Зрештою замість будівничого комунізму з’явився гомо советікус, орієнтований саме на цінності виживання і добробуту та ще й, як показали подальші історичні події, дуже далекий від революційної боротьби за справедливість, яка так сакралізувалася в радянській доктрині.

Отже, розгорнуту в часі логіку ідеологічних перетворень (спотворень) у суспільстві можна описати таким чином. Ідеології існують, точніше рефлексуються як ті чи інші ідеології, лише в конкурентному середовищі (тотальна ідеологія вписана в картину світу і суб’єктивно не відрізняється від дійсності). Тому вони функціонують в реаліях політичної боротьби у її найширшому сенсі. Ця боротьба може перебігати в умовному, дискусійному полі, для чого в демократичних суспільствах передбачено відповідні інституалізовані форми, а може мати й цілком реальні обриси, як це бачимо

під час революцій. У процесі політичної боротьби відбуваються консолідація прихильників ідеології і, як наслідок, уніфікація поглядів та зниження критичності, що є потенційним ризиком ідеологічних деформацій. Тому велике значення з погляду оздоровлення політичного життя має культура критичного мислення, яка є необхідним елементом демократичних систем, де вона, зокрема, набуває інституалізованих форм. До речі, тут стає зрозумілим, чому ризики ідеологічних деформацій значно підвищуються під час революційних перетворень, завданням яких є повна перемога над опонентом і які вимагають максимальної консолідації прихильників. Тому постреволуційні перегини та подальша реакція – цілком пояснювані процеси.

У разі зниження критичності відбувається те, що в загальній психології називається “зсувом мотиву на ціль”. Тобто ціль стає певною мірою незалежною від мотиву, що її породив, у даному випадку – від первинної системи цінностей. Виникають можливості для спрощення й підміни первинних принципів. При цьому цілі політичного проекту суб’єктивно навантажуються тим смислом, тим граничним позитивом, який від початку був притаманний ціннісним засадам ідеології. Надалі категоризація дійсності (що є правильним, а що ні, і т. д.) здійснюється на основі не ідей і цінностей, а політичного праксису – тих цілей і засобів, на які й відбувся “зсув”.

Після того як ціль абсолютизувалася, мотиви, що її інспірували, перестають бути помітними. Це дає можливість залучати мотиви, не пов’язані з первинною системою цінностей, наприклад, розширення кола прибічників або реалізацію прагнень панівних еліт. Одним із найбільш поширених і водночас зазвичай прихованих мотивів політичної боротьби є досягнення і утримання влади.

Утвердження монолітної владної вертикалі безпосередньо пов’язано із цементуванням упровадженої в соціумі ідеологічної доктрини: відбувається асоціація ціннісного ідеологічного ряду з конкретними особами чи соціальними групами. При цьому різні соціальні суб’єкти і явища розглядаються крізь призму затверджених оцінок, і це знаменує кінцевий етап зсуву мотиву на ціль, коли первинна ідеологія у свідомості її adeptів стає жорстко асоційованою із затвердженим доктриною дискурсом.

Після закріплення в дискурсі оцінковий спосіб репрезентації входить до культурно-символічного арсеналу соціуму. Тобто означення нових поколінь із соціальною реальністю здійснюється через нього і на ньому як на поживному субстраті. Звільнення від оцінкової упередженості вимагало би від індивіда цілісного переосмислення ідеологічного бекграунду, що набув ознак тотальності. Більше того, оскільки цей бекграунд уже вписаний в індивідуальну історію, це тягне за собою і переосмислення цілої системи позитивів та негативів, із цією історією пов'язаних.

Система таких позитивів/негативів являє собою не стільки первинні ідеологічні цінності, скільки усталені соціальні норми. Вони підкріплюються не усвідомленим світоглядом, а життєвим укладом, безпосередньою соціальною практикою. Це та система оцінок, яка закладається в дитинстві й передує формуванню світогляду. Тут те, що є близьким і рідним, входить до полюсу добра, а все, що йому протиставляється, – до полюсу зла. Так само те, що санкціонується близьким оточенням і асоціюється з ним, постає правильним і позитивним; його утвердження іманентно передбачає боротьбу з усіляким негативом. Якщо така система оцінок оминає рефлексію і надалі закріплюється в індивідуальній картині світу як еталон позитивного чи негативного, це стає основою для розвитку побутової консервативної ідеології. У її межах позитивним є те, що відповідає інтеріоризованим соціальним нормам і затверджено індивідуальною історією (тобто пов'язано із значущими людьми і подіями).

Прикладом може бути відоме “дєди воєвалі”, яке використовується в пострадянській риториці для виправдання специфіки російської політики. Логіка такої апеляції доволі проста. Діди воювали з фашистами як уособленням зла, а значить вони самі, через імпліцитне протиставлення цьому злу, постають як уособлення позитиву. Разом із ними позитивною стає і вся радянська військова система, до якої вони належали, і взагалі звиятжане радянське минуле, освячене подвигом перемоги над фашизмом. Відповідно історичні спадкоємці героїв також належать до полюсу добра, а ті, хто їм протистоїть, – до полюсу зла.

Тут перед нами якраз постає згадувана вище невідрефлексована система оцінок, пов'язана з конкретними соціальними групами, яка підміняє собою системну ідеологічну позицію. По-перше,

перемога над тогочасною Німеччиною подається як перемога над фашизмом узагалі. По-друге, за антифашистською риторикою стоять мотиви самовиправдання еліт і самоствердження мас, що є дуже далеким від справжньої антифашистської позиції. Таке невідрефлексоване утвердження “своїх” як уособлення безумовного “добра” стає поживним ґрунтом для зрощення власного фашизму. Тому відома фраза, приписувана В. Черчіллю, про те, що фашисти майбутнього будуть називати себе антифашистами, постає логічним фінальним акордом історії розвитку цієї ідеологеми.

Таке парадоксальне перетворення ідеології в ході історичного розвитку на свою протилежність за певних соціальних умов є цілком закономірним процесом. Ці деформації пов’язані передусім із труднощами імплементації ідеологічних систем до соціальних реалій і зумовлені браком соціальної компетентності та критичності в adeptів ідеології, запитом на уніфікацію поглядів у соціумі, відсутністю полілогу в обговоренні соціальних процесів. Це значить, що для запобігання вказаних викривлень соціальне середовище має відповідати доволі високим вимогам.

По-перше, соціум має бути когнітивно підготовленим для сприйняття ідеологічної системи. По-друге, соціальній культурі має бути притаманний певний рівень толерантності, тобто має прийматися позиція Іншого з його відмінним поглядом. Це також передбачає культуру дискусій з відкритою і активною позицією різних учасників. Крім того, заснована на цінностях, а не оцінках за типом належності, ідеологія вимагає збереження високої ціннісної планки в ході своєї імплементації, а це значить, що надегоїстична система цінностей має бути прийнята соціумом.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що *базові механізми функціонування і розвитку ідеологій мають соціально-психологічний характер*. Іншими словами, розуміння сутнісних закономірностей реального функціонування ідеологій у соціумі неможливе без психологічного аналізу. Він дозволяє, зокрема, виявляти генетичні зв’язки між ідеологією як певним набором уявлень про соціальне життя та ідеологією як “хибною свідомістю”, котру закладено до дискурсивних практик.

На особливу увагу заслуговує проблема *змістових трансформацій первинних ідеологічних систем*. Саме аналіз таких трансфор-

мацій дає змогу відстежувати виникнення “хибної свідомості”, тобто маніпулятивного потенціалу ідеологій, та пов’язаних із нею процесів формування ідеологічного дискурсу. Крім того, аналіз ідеологічних трансформацій дає можливість розглядати безпосередньо пов’язані з ними процеси соціальних трансформацій, зокрема тих, що призводять до формування й укріплення тоталітарних режимів.

Варто також наголосити, що важливим є бачення *ідеології як форми соціально-психологічного мислення, яка посідає проміжне місце між науковими і позанауковими формами*. Адже такий статус ідеології потенційно загрожує дефіцитом рефлексивності щодо розуміння й імплементації первинних ідеологічних систем, оскільки пов’язаний із функціонуванням так званої “масової свідомості”, заглибленої переважно у безпосередні життєві практики. Своєю чергою брак рефлексивності слугує потужним чинником подальших ідеологічних трансформацій.

3.4. Особливості соціально-психологічного мислення у психотехнологічних формах

Психотехнологічні форми є одними з найбільш поширених форм соціально-психологічного мислення у сучасному світі. Вони виникають у тих сферах діяльності людини, де існує реальна необхідність змістовного і продуманого пояснення певних закономірностей чи особливостей соціальної дійсності, або ж тоді, коли немає практичної можливості, засобів чи зацікавленості (а можливо й компетентності) у вирішенні цих завдань методами класичної соціально-психологічної науки.

Найчастіше ідеї, що постають результатом розглядуваного типу мислення, можна знайти в таких сферах, як соціально-психологічне консультування, активні соціально-психологічні методи, реклама, PR-технології, іміджмейкінг, управління персоналом, технології продажів, маркетинг і менеджмент, психотерапія, управління громадськими організаціями та ін. [3; 13; 16; 119; 157; 158; 207; 229; 336; 349; 356; 373; 426; 438]. У рамках названих сфер існування психотехнологічних форм соціально-психологічного мислення коло завдань, які вони вирішують, дуже широке – від особ-

Позанаукові та проміжні форми соціально-психологічного мислення

ливостей спілкування і міжособової перцепції до психології великих груп та психології впливу.

Стан взаємопроникнення науки та практики на сьогодні такий, що психотехнологічні форми соціально-психологічного мислення найчастіше об'єднують у собі наукові (чи псевдонаукові) ідеї або їхні елементи та узагальнений практичний досвід. При цьому відкидається академічна строгість щодо трактування певних понять чи розуміння концепцій. Із наукової сфери залишається тільки потрібне для практики – частина концепції чи конкретний термін.

Наприклад, у численних теоріях мотивації персоналу хоч і використовується психологічна термінологія і стосуються вони суто психологічних явищ, проте шляхи підвищення ефективності роботи працівників компаній часто пропонуються без оперття на результати експериментальних досліджень чи теоретичні викладки, натомість беруться до уваги кілька вдало запроваджених рішень [119; 229].

Психотехнологічні форми соціально-психологічного мислення, будучи позірно спорідненими із науковою формою пізнання, насправді є абсолютно автономними. Використовуючи психологічну термінологію та подекуди методологію, вони не потребують фактичної прив'язки до науки. Критерієм їхньої ефективності є не новаторська розробка поняття, терміна чи концепції, а прагматичне розв'язання поставленої задачі. В умовах бізнесу досить часто таке розв'язання має ще й монетарне вираження. Таким чином допускається досить вільне і доволі утилітарне трактування наукових запозичень, термінів, методології [13; 157; 336].

Психотехнологічними ці форми соціально-психологічного мислення названо через їхню подвійну природу. З одного боку, вони виникають у доволі складних сферах життя, які потребують глибокого осмислення. З іншого боку, в силу специфіки свого функціонування вони ґрунтуються на досвіді та спостереженнях (і нерідко цього досить, аби вирішувати прикладні задачі). Як наслідок – поява численних прагматичних концепцій, у рамках яких продукуються ідеї, що належать до зони інтересів соціальної психології [13; 336]. Ці концепції можуть уживати психологічну лексику, апелювати до наукових теорій, використовувати науковий стиль викладення матеріалу, і тоді виникає ефект певної мімікрії, коли вони

сприймаються як наукові соціально-психологічні розробки, хоча насправді такими не є.

В останні роки кількість соціально-психологічних ідей у бізнес-середовищі помітно зростає. Фактично питання, традиційні для соціальної психології: міжособове сприймання, особливості комунікацій, позиція та роль особистості у групі, міжгрупова взаємодія, масові явища психіки – стали одними з ключових як у середовищі бізнесу, так і в громадському секторі та психотерапії [3; 16; 158; 356; 426]

Власне, увага до соціальних процесів є теж свого роду запозиченням з економіки (науки, з якою у бізнес-концепції існують чи не найтісніші зв'язки). Нині проблеми впливу соціальних явищ на економічні процеси вивчаються надзвичайно ґрунтовно й широко. Очевидно, що резонансні економічні дослідження та їх відзначення Нобелівською премією не могли не вплинути на популяризацію соціально-психологічних ідей у певних дотичних до глобальних економічних досліджень сферах людського життя [373; 438].

Ще однією причиною зростання популярності соціально-психологічних ідей є об'єктивні виклики часу. Із розвитком новітніх технологій, прискоренням комунікаційних процесів та зі зміною форм обміну інформацією змінюються і структура людського пізнання, і способи міжособової взаємодії. Набагато швидшими та гнучкішими стають проникнення та адаптація ідей із однієї сфери людського буття в іншу, спрощується зворотний зв'язок із кінцевим об'єктом комунікації; відповідно спрощується оцінювання ефективності спілкування та зменшується тривалість обробки інформації. Таким чином формуються нові види мислення, що прямують від строгих “галузевих” його форм у бік глобального інтегративного міждисциплінарного мислення. Причому інтеграція та міждисциплінарні зв'язки характерні не лише для гуманітарного, а й для технічного поля.

У цьому інформаційно-змістовому потоці важливе місце займають і соціально-психологічні ідеї, які неминуче виникають у спробах виробити способи ефективної взаємодії відповідно до викликів часу та у якості реакції на розвиток нових технологій (наприклад, збільшення обсягів продажів, успішна робота персоналу тощо) [13; 119; 157; 229].

Так, кілька років тому в структурі маркетингу з'явився і активно розвивається напрям, що має назву SMM (Social Media Marketing) – маркетинг соціальних медіа. Цей напрям фактично засновано на вивченні особливостей сприймання та інтерактивного обміну інформацією в соціальних мережах. Спеціалістів і теоретиків цієї сфери цікавить людина не як безсловесний набір певних демографічних характеристик (як раніше характеризували типового покупця), а як рівноцінний суб'єкт комунікації, який справляє значний вплив на виробника чи постачальника тих чи інших товарів і послуг. Вивченню особливостей своїх віртуальних “співрозмовників” нині приділяється особлива увага. Відбувається дійсна комунікація, у якій споживач виступає таким самим суб'єктом, як і організація. Крім питань спілкування в рамках SMM, вивчаються питання масових соціально-психологічних явищ – зараження, моди, вірусного поширення інформації [207].

У такій ситуації просто неможливо обійтися без напрацювання соціально-психологічних ідей стосовно особливостей сприймання інформації (передусім це ідеї про те, яка інформація і в якій формі буде цікавою цільовій аудиторії), щодо довіри до джерела інформації (наприклад, вважається, що повідомлення, поширювані через соціальні мережі знайомими або просто реальними людьми, викликають більше довіри у потенційних споживачів товарів чи послуг). Також активно розвиваються ідеї про зміну поведінки залежно від форми спілкування (віртуальна/реальна); останнім часом починають з'являтися класифікації психотипів особистостей відповідно до їхньої поведінки в мережі [349].

Ураховуючи чималу кількість праць, що видаються у бізнес-середовищі, описати всі соціально-психологічні ідеї, які містяться в них, фактично неможливо. Проте доцільно визначити *основні напрями пізнання соціально-психологічної дійсності через вирішення психотехнологічних задач*.

Насамперед звернімося до сфери *маркетингу*. Зв'язки маркетингу із психологією давні та очевидні. Однак у цій сфері нас цікавлять напрями, що розвиваються автономно і продукують нові соціально-психологічні ідеї та смисли. Найчастіше увага приділяється вивченню специфіки роботи з індивідуалізованими запитамі, зміни сприймання ринкових послуг, відбувається переорієнтація у

бік тривалої взаємодії з клієнтами [229]. У цьому контексті немичуче виникають ідеї, що можуть бути схарактеризовані як соціально-психологічні.

Тож згадаємо кілька основних напрямів у цій сфері: *вивчення символів споживання* (споживчий товар розглядається не лише як матеріальний ресурс, а й як символ, за допомогою якого споживач сигналізує оточенню про свою соціальну належність) [13; 336]; *вивчення залежностей покупців*, або так званої шопінг-наркоманії [158]; *вивчення задоволеності споживача*, під якою розуміють позитивну, частіше емоційну, рідше когнітивну реакцію на товар [16; 229]; *лояльність покупців* – традиційна соціально-психологічна категорія, яка набула нового значення у сфері маркетингу та продажів [16]; *маркетингові комунікації* (реклама, зв'язки з громадськістю, відстеження зворотних зв'язків, соціальні комунікації) [3; 336]; *когнітивний маркетинг* (просування технологій споживання замість просування товару як такого (наприклад, підміна мети продажу пива ідеєю про зустріч з друзями) [207].

Це далеко не повний перелік соціально-психологічних концептів та ідей, які побутують у маркетинговій сфері. Усі вони є складниками низки маркетингових теорій, присвячених соціальній перцепції, соціальним комунікаціям, моделюванню поведінки, вивченню та продукуванню цінностей особистості. Грунтуючись на доволі прозорих і зрозумілих методах збирання та обробки інформації, маркетингові теорії є одними з найбільш структурованих, розроблених та найбільш точно описаних форм соціально-психологічного мислення. Отже, соціальна психологія, звертаючись до численних маркетингових досліджень, може отримати валідний емпіричний матеріал та суттєве змістове доповнення до трактування зазначених феноменів та багатьох інших соціально-психологічних явищ у сфері маркетингу.

Ще одним прикладом психотехнологічних форм соціально-психологічного мислення є ті ідеї, що виникають у сфері *управління та розвитку персоналу в бізнес-орієнтованому середовищі*. Ці ідеї перебувають на межі із соціально-психологічним знанням і значно більшою мірою, ніж маркетинг, використовують соціально-психологічні терміни та підходи.

Типовими особливостями соціально-психологічних ідей, що з'являються у сфері управління персоналом, є їхня переважна спрямованість на малі групи (колективи) та на особистість у малій групі, а також вивчення соціальних ролей, дослідження ефективності праці як груп, так і конкретних співробітників. Наведемо приклади провідних соціально-психологічних ідей у цій сфері: *управління мотивацією* [119]; *управління талантами* [229]; *фокусування на особистості* (ставлення до працівника не як до найманої робочої сили, а як до окремої особистості, що потребує всебічної самореалізації) [141]; *зміна системи внутрішньоорганізаційних комунікацій* [16]; *прикладні технології управління та розвитку персоналу* (методичні розробки і численні методики вивчення та моделювання поведінки) [119; 141]; *розвиток та навчання персоналу* [119; 249].

Очевидно, що перелічені ідеї не можуть претендувати на вичерпний опис усіх напрямів соціального пізнання, яке відбувається у сфері управління персоналом. Зокрема зазначимо необхідність розвитку прикладних досліджень, що стосуються мотивації та поведінки особистості в групі, міжгрупових феноменів (інгрупового фаворитизму, аутгрупової агресії), формування груп та їх перетворення на значимі та референтні.

Ще однією сферою, де активно розвивається соціально-психологічне мислення, є теорії управління, або *менеджмент*. Очевидно, що соціально-психологічні ідеї у цій сфері дотичні до сфери управління людськими ресурсами. Однак чи завжди? У сфері менеджменту спостерігається більш глобальний, а відповідно й менш технологічний рівень осмислення соціальних проблем. Наприклад, на рівні міжорганізаційної взаємодії широко дискутуються питання лідерства і якостей управління.

Як і в попередніх випадках, перелічимо основні напрями у сфері менеджменту, де з'являються та розвиваються соціально-психологічні ідеї, а відповідно і психотехнологічні форми соціально-психологічного мислення: *менеджмент без ієрархії* (відмова від однобічного керування ресурсами організації, деперсоналізація владних повноважень і т. ін. [229]); *системний підхід в управлінні* (організація описується як відкрита чи замкнена система і має всі характеристики відповідного типу системи [349]); *перехід від традиційної організації до організації, що навчається* (організація роз-

глядається як система зв'язків та комунікацій, де ключова роль належить конкретним особистостям [3]); *теорія життєвих циклів організації* (організації, як і живі організми, проходять через подібні стадії життєвого циклу і демонструють прогнозовані моделі поведінки [16]); *модель командних ролей* (менеджмент організації розглядається з точки зору виконання чотирьох головних функцій: продукування результатів, адміністрування, підприємництво, інтеграція [3]).

Для соціальної психології сфера менеджменту має бути особливо цікавою в аспектах вивчення групових процесів та групової динаміки, розширення наукового бачення феномена лідерства, доповнення до теорій групових ролей, норм і стереотипів тощо.

Психотехнологічні форми соціально-психологічного мислення також широко представлені у сфері *психотерапії* – як у базових теоріях особистості, так і на рівні втілення у конкретних психотехніках.

Із появою і популяризацією кожної нової психотерапевтичної концепції у її творців найчастіше виникає бажання екстраполювати пояснювальну здатність своїх ідей передусім на суміжні сфери, зокрема на соціальне буття людини.

Зв'язки психотерапії із соціальною психологією мають значне історичне підґрунтя. Засадами для розвитку соціальної психології на Заході були теоретичні постулати щонайменше трьох класичних психологічних напрямів – бігевіоризму, психоаналізу та гештальттеорії. Пізніше соціальна психологія набула власного розвитку, а перші два напрями стали основою великої кількості прикладних терапевтичних підходів. Однак зв'язок між соціальною психологією і терапевтичними підходами зберігається, зокрема у формах соціально-психологічного мислення, які виникають у більшості цих підходів.

Психотехнологічні форми соціально-психологічного мислення у психотерапевтичних концепціях найчастіше стосуються осмислення таких проблем: *спілкування як форма соціально-психологічного буття особистості* (бар'єри у спілкуванні, проблеми взаєморозуміння, смислів, знаків і значень, проблеми соціальної перцепції тощо); *соціалізація особистості* (інститути соціалізації, засвоєння соціального досвіду); *членство особистості в референтній групі* (сім'я, колектив), *групова динаміка малих груп*,

Позанаукові та проміжні форми соціально-психологічного мислення

рольові конфлікти у малих групах; належність особистості до великих соціальних груп (культурні та етнічні конфлікти, їхній вплив на психічне здоров'я) [4; 10; 31; 132; 187; 219; 235; 380]. Зв'язки соціальної психології та психотерапії досить широкі на пострадянському просторі, де існує тенденція до певної дифузності галузей психології, та менш помітні у західній традиції, де ці напрями доволі чітко дистанційовані.

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що психотехнологічні форми соціально-психологічного мислення є особливими формами цього мислення та мають певні закономірності появи і функціонування. Перед тим як їх окреслити, наголосимо таке. В аналізі психотехнологічних форм варто розрізняти ті, що виникли як запозичення із соціальної психології, і своєрідні, котрі постали у певній галузі на межі науки та практики. Перші, значно менш помітні, передбачають посилення на автора теорії чи концепції, оперування визначеними поняттями і прив'язку до соціально-психологічної науки [141; 322]. Такого роду ідеї не надто популярні у практично орієнтованих сферах життя. Передусім через те, що потребують відповідних знань, а також тому, що мають значні обмеження, притаманні академічному мисленню (наприклад, правилами проведення емпіричних досліджень чи строгими принципами побудови теоретичних моделей). Більше того, знайти й адаптувати відповідні ідеї у науковому доробку буває іноді досить складно, а подеколи досліджень, що описували б потрібні явища, просто немає або їх надзвичайно мало. Тому значно більш популярними є оригінальні соціально-психологічні ідеї, що виникають у межах певної прикладної галузі.

Тож спробуємо виокремити основні закономірності появи та функціонування психотехнологічних форм соціально-психологічного мислення.

1. *Вільне використання наукового термінологічного апарату.* Тобто вживається термінологія практично всіх дотичних (а іноді й не дотичних) наук: психології, економіки, математики, філософії тощо. Відбувається це доволі специфічним чином. По-перше, можливим є запозичення готового визначення, якщо мова йде про складні нетривіальні поняття (наприклад, у сфері управління персоналом використовують поняття соціалізації, а у сфері іміджмей-

кінгу – каузальної атрибуції). У таких випадках найчастіше наводиться спрощене визначення складного терміну. По-друге, практикується прийняття терміну чи поняття як очевидного і всім зрозумілого – без детального пояснення. Найяскравіші приклади: мотивація, демотивація, група, організація, поведінка, соціальна роль тощо. Можлива й вільна інтерпретація соціально-психологічних термінів. Наприклад, “соціалізація” у когнітивно-поведінковій психотерапії означає пояснення клієнтові основних принципів роботи за цього терапевтичного підходу [31].

2. *Вибіркове використання напрацювань соціально-психологічної науки.* Послугування науковим доробком – не надто поширене явище у прикладних сферах, зокрема в бізнесі. Тобто до напрацювань класичної науки представники психотехнологічних форм соціально-психологічного мислення звертаються нечасто й лише за умови, що пояснювальні можливості сфери, у якій розвивається сама ідея, вже вичерпані. Іноді таке звернення відбувається завдяки спеціалізації автора або ж поширеності певної соціально-психологічної чи психологічної концепції. І надзвичайно рідко має місце цілеспрямований пошук чи свідоме звернення до фундаментальної соціально-психологічної науки, а ще рідше – повноцінний огляд літератури і наявних напрацювань.

3. *Використання та видозміна методології наукових досліджень.* Найбільш яскраво ця практика проявляється у сфері маркетингу, де існує великий самодостатній напрям маркетингових досліджень, а також у сфері управління персоналом. Якщо у маркетингу традиційно використовуються адаптовані фокус-групи, глибокі інтерв'ю, опитування, то у сфері управління персоналом, окрім цих традиційних методів, є ще й свої доволі специфічні. Наприклад, “оцінка 360 градусів”, чи асесмент-центри (центри оцінювання персоналу). Метод “оцінки 360 градусів” – це опитування, яке стосується ефективності роботи працівника, при цьому на одні й ті самі запитання відповідають сам працівник, його керівник та його колеги або підлеглі. Таким чином, за допомогою опитування складається різнопланова оцінка за кількома важливими критеріями. Асесмент-центри становлять особливий інтерес для соціально-

го психолога, оскільки є нічим іншим, як цілеспрямованим експериментом із вивчення поведінки із заданими умовами впливу та визначеними критеріями оцінювання. Використання емпіричної методології для вирішення прикладних завдань має переваги та обмеження. Переваги полягають у чіткому формулюванні завдань і такому ж чіткому формулюванні висновків. У цьому ж, на погляд соціального психолога, полягають і обмеження, позаяк у такому разі не до кінця використовується евристичний потенціал методу. Оскільки завдання і критерії формулюються відповідно до практичних цілей, у цьому часто ховається загроза системної помилки при оцінюванні отриманих результатів [119; 141].

4. *Використання одиничних успішних результатів як підґрунтя до появи нових концепцій.* Фахівці, що працюють у сфері бізнесу, нерідко стикаються зі складними завданнями, які потребують вирішення на організаційному рівні. Тож, ґрунтуючись на власному досвіді, знанні своєї сфери та умінні управляти, вони пропонують цікаві нетривіальні рішення, які виявляються ефективними. Поширеним явищем стає ще на етапі впровадження супроводжувати те чи інше рішення обґрунтуванням, що містить у собі й соціально-психологічні ідеї (наприклад, ідеї збалансованості праці та інших сфер життя супроводжуються описом значущості для особистості всіх соціальних сфер її життя, а не лише професійної). Пізніше, після успішного впровадження певного рішення, на його основі може бути сформульована ціла концепція із низкою ідей, у тому числі соціально-психологічних [207; 349].

5. *Центрованість на проблемі.* Психотехнологічні форми соціально-психологічного мислення виникають там, де є проблема. Відповідно формулювання ідей, рішень чи навіть поява нових термінів пов'язані передусім з ідентифікацією та нейтралізацією проблемної зони певного явища, а не з його цілісним усебічним вивченням. Наприклад, у психотерапії соціально-психологічні феномени викликають найбільшу зацікавленість тоді, коли вони є чинником психічного благополуччя особистості. Тому головний фокус психотерапевта – це завжди фокус “норма-відхилення”.

Окремо варто зупинитися на зв'язках психотехнологічних форм соціально-психологічного мислення із соціальною психологією. Тут можемо говорити про радше доцентрові зв'язки, якщо науку в нашому випадку взяти за центр. Останнім часом спостерігається і зворотний інтерес соціальної психології до напрацювань менеджменту, маркетингу, управління персоналом тощо. Ідеї, що там виникають, доволі часто успішно адаптуються під наукову парадигму і стають власне науковим здобутком, не полишаючи зв'язків із, наприклад, середовищем бізнесу. Таким чином навіть постають окремі психологічні дисципліни – як психологія маркетингу чи психологія реклами.

Коли ми говоримо про практично орієнтовані сфери людського життя, наприклад бізнес, зокрема про маркетинг, менеджмент, PR, рекламу, сферу продажів, чи навіть про сферу психотерапії, ми чітко розуміємо, що основний спектр завдань у цих сферах лежить у принципі за межами інтересів класичної соціальної психології. Однак, розв'язуючи свої характерні завдання, експерти у цих сферах рано чи пізно стикаються із проблемами соціально-психологічними. З іншого боку, науковці, як правило, ставляться скептично або, навпаки, надмірно захоплюються результатами, напрацьованими у практично орієнтованих сферах людського буття. Найбільш раціональним тут убачається підхід, за якого б ідеї, що виникли в цих сферах і часто ґрунтуються на значному емпіричному матеріалі, критично осмислювались і використовувались для доповнення наукового знання.

Наостанок сформулюємо ряд висновків:

- найчастіше психотехнологічні форми соціально-психологічного мислення виникають у таких сферах, як маркетинг, менеджмент, PR, управління персоналом, реклама, психотерапія;
- на сьогодні психотехнологічні форми соціально-психологічного мислення є одними із найбільш поширених. Це пов'язано передусім із зростанням зацікавленості у соціальній проблематиці в означених сферах. Окремим чинником популярності соціально-психологічних ідей є бурхливий розвиток нових каналів комунікації – насамперед соціальних мереж;
- психотехнологічні форми мають кілька характерних закономірностей появи і функціонування: використання наукової

Позанаукові та проміжні форми соціально-психологічного мислення

термінології та поняттєвого апарату за довільного і зручного для вирішення утилітарних завдань розуміння конкретних понять; послуговування розробленими в науці емпіричними методами дослідження з адаптацією їх до конкретних задач; вибіркоче залучення напрацювань соціально-психологічної науки; використання успішних практичних результатів як підґрунтя до появи нових ідей та концепцій; орієнтація на проблемну сферу, а не на цілісний опис явища;

- між академічною соціальною психологією і психотехнологічними формами соціально-психологічного мислення існують тісні взаємозв'язки та взаємовпливи, які полягають у міграції соціально-психологічних ідей із практичної сфери в наукову;

- у прикладних та бізнес-орієнтованих сферах людського буття спостерігається підвищена увага до соціально-психологічних ідей та концепцій. Зазначені ідеї також широко представлені у переважній більшості психотерапевтичних концепцій;

- причинами поширення соціально-психологічних ідей у психотерапевтичних концепціях є історична та змістова спорідненість цих двох напрямів психології. Основні точки дотику соціальної психології та психотерапії – це спілкування, процеси соціалізації, членство у групі та ідентифікація тощо;

- соціальна психологія може використовувати ідеї та емпіричні здобутки практично орієнтованих сфер життя для створення більш повної картини соціально-психологічних феноменів.

4. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ З ІНШИМИ ФОРМАМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ

4.1. Проблема співвідношення траєкторій розвитку суспільного життя і соціально-психологічної науки

Напевно кожен, хто тільки-но прочитає оглав цього підрозділу, одразу зрозуміє, що мова піде про своєрідну парафразу старої як світ проблеми зв'язку науки із життям. Але парадокс у тому, що з першого (наївного) погляду жодної проблеми тут, власне, бути б не повинно, адже, здавалось би, будь-яка наука для того й існує, щоб задовольняти певні життєві потреби. Проте якби це було справді так, якби зв'язок науки із життям забезпечувався автоматично, то ні в науковому середовищі, ні поза ним постійно не мусувались би тези про посилення практичної значущості досліджень, підвищення рівня їхньої актуальності тощо. Тим часом у міру розвитку науки і суспільства для таких мусувань виникає дедалі більше приводів.

У чому ж справа? На думку Н. Лумана, в сучасному суспільстві наука, як, утім, і будь-яка інша сфера суспільного життя, постає автономною функціональною системою, яка є лише супряженою з іншими функціональними системами, а не детермінованою ними [185]. Може, у менш радикальному вигляді схожі думки висловлюють і багато інших авторів [172; 174; 301; 327; 364].

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

Тому, спираючись на їхні праці, будемо виходити з таких постулатів:

1) наука (наукова галузь, наукова дисципліна) виникає у відповідь на певні суспільні запити та очікування і, розвиваючись, намагається їх задовольняти;

2) у процесі свого розвитку наука інституціалізується, певним чином вписується не лише в суспільне, а й у наукове середовище, в якому функціонує, визначає своє місце серед суміжних наук, зазнає впливу з їхнього боку, виробляє свої внутрішні норми, приписи, канони, обростає традиціями з кумулятивним ефектом дії, і все це зумовлює її власну логіку розвитку;

3) траєкторії розвитку суспільства і науки (в даному разі – соціальної психології) з огляду на зазначене в попередньому постулаті ніколи не збігаються повністю, не поєднуються механічно і – більше того – можуть суттєво розходитися.

Як бачимо, проблема співвіднесення (а в ідеалі – суміщення) траєкторій розвитку суспільного життя і соціальної психології таки існує і, отже, потребує вирішення як на теоретико-методологічному, так і на праксеологічному рівні, що, своєю чергою, передбачає докладання спеціальних, цілеспрямованих аналітичних зусиль.

Для подальшого обговорення поставленої проблеми нам знадобляться принаймні три опорні поняття. Перше з них – поняття *культурно-історичного циклу*. Тобто слідом за багатьма відомими суспільствознавцями [84; 87; 270; 321; 352; 354], зокрема й сучасними українськими [166], будемо дотримуватися погляду, згідно з яким суспільство розвивається циклічно.

Під культурно-історичним циклом новітні теорії циклічності розуміють сукупність процесів і явищ, які утворюють кругообіг протягом певного відтинку часу і приводять соціальну (соціокультурну) систему в початковий чи подібний до початкового стан [78, с. 26–49; 342]. При цьому маються на увазі саме деяка повторюваність і певна подібність процесів і явищ у новому циклі, що не виключає поступального, висхідного розвитку системи, а не їх цілковита тотожність, яку постулювали вчення древніх. Треба визнати, що поняття культурно-історичного циклу сьогодні залишається доволі розмитим, наприклад, порівняно з поняттям епохи чи суспільно-економічної формації. Разом із тим воно має і очевидні пере-

ваги, оскільки: (а) позбавлене тих ідеологічних конотацій, якими обтяжене, приміром, поняття суспільно-економічної формації; (б) є більш універсальним, зручним для опису й таких порівняно невеликих історичних періодів, як актуальний для нас період переходу від тоталітаризму до демократії; (в) дає змогу враховувати національно-культурну своєрідність суспільного розвитку, притаманний йому цивілізаційний ритм [84, с. 1507], що не збігається чи не цілком збігається із цивілізаційними ритмами інших народів, глобальними процесами.

Далі для обговорення поставленої проблеми важливо вибрати такі поняття, які виявляли б у суспільному розвитку саме ту проблематику, що має соціально-психологічний зміст, тобто ту, до вирішення якої за визначенням повинна долучатися соціальна психологія як наука. На нашу думку, такими поняттями найкраще, з максимальним евристичним ефектом, можуть слугувати поширені в сучасному науковопсихологічному дискурсі поняття *суб'єкта* (індивідуального, сукупного, групового, колективного) і *діяльності* (індивідуальної, групової, спільної, суспільно-історичної тощо). При цьому автор хотів би зауважити, що він, як видно з його попередніх публікацій [286, с. 23, 53], ніколи не належав до беззастережних апологетів психологічної теорії діяльності, не вдавався до абсолютизацій категорії діяльності як засобу пізнання психічних явищ, але в даному разі вважає адекватною саме цю категорію. Адже якщо є суб'єкт (діяч), то має бути й діяльність, і в основі суспільного поступу лежить усе-таки передусім продуктивна, предметно-перетворювальна діяльність, а не, скажімо, міжособове спілкування.

Природно, на початку культурно-історичного циклу суспільство спершу розв'язує найбільш загальні проблеми, а потім переходить до окремих, часткових. Отже, в межах певного культурно-історичного циклу траєкторію розвитку суспільного життя можна уявити, з одного боку, як рух за вектором суб'єкта: від загального до окремого, часткового, одиничного. Відповідно спочатку найбільш актуальними є проблеми, що стосуються суб'єктних інтенцій і потенцій суспільства як динамічної (нерівноважної) системи великих груп і спільнот, елітарних утворень, масових організацій і

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

рухів; потім – ті, що стосуються групи в найбільш традиційному розумінні (малої та середньої), затим – специфічні для індивіда, особистості. Цей вектор схематично зображено на рис. 4.1.

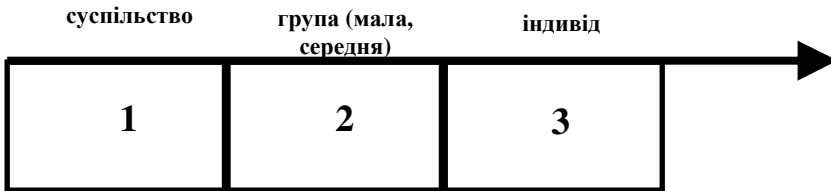

Рис. 4.1. Послідовність актуалізації соціально-психологічних проблем за вектором суб'єкта

З другого боку, траєкторію розвитку суспільного життя можна уявити як рух за вектором діяльності – рух, у процесі якого послідовно змінюють одна одну певні стадії, що були визначені В. А. Роменцем як структура вчинку: ситуація – мотивація – дія – післядія [265, с. 51]. Не будемо наводити тут аргументів на користь правомірності екстраполяції цієї структури за межі, які окреслив сам Роменець, – ця тема потребує спеціального розгляду. Зазначимо лише, що такі аргументи є і дають підставу вважати згадану структуру універсально придатною для опису будь-якої цілеспрямованої активності індивідів і груп, а не тільки тієї, що реалізується у вчинку як її вищій формі.

Отже, за вектором діяльності в межах певного культурно-історичного циклу найбільш актуальними є проблеми, пов'язані спочатку з умовами діяльності (із ситуацією); потім – із мотивацією (цілепокладанням); далі – з організацією та перебігом діяльності й, нарешті, – з післядією, тобто з рефлексією та подальшим проєктуванням діяльності. Схематично цей вектор може мати такий вигляд (рис. 4.2).

Тепер спробуємо сумістити вектор суб'єкта з вектором діяльності. Зробивши це (рис. 4.3), отримаємо модель, яку можна кваліфікувати як *теоретичну модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем суспільного життя в межах певного культурно-історичного циклу*.

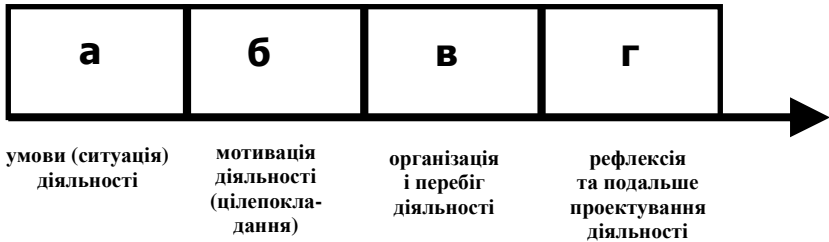

Рис. 4.2. Послідовність актуалізації соціально-психологічних проблем за вектором діяльності

Рис. 4.3. Теоретична модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу

Побудована теоретична модель є водночас *прогностичною*. Найпершу нижню її клітинку (1a) утворює макросоціальна проблематика, що стосується умов, у яких функціонує суспільство, особливостей їх суб'єктивного відображення суспільством, усіма його складовими. Інакше кажучи, йдеться про соціальну ситуацію життєдіяльності суспільного організму в цілому і водночас про ступінь його соціально-психологічної цілісності та головні координати його розвитку.

Від часів краху Радянського Союзу і проголошення державної незалежності України найгостріше стоять саме ці проблеми. Їх невіршеність блокує мотивацію спільних (узгоджених) дій індивідів та груп і зокрема їхніх дій у напрямку реформування суспільних відносин, розкриття потенцій соціальної творчості. Тому й говорять, що наше суспільство вже третє десятиліття буксує на місці. Це, звісно, не означає, що не постають і не потребують вирішення всі інші типи соціально-психологічних проблем, які відображено в моделі. Вони постають і мають вирішуватись, адже попри метафору пробуксовування насправді життя не зупиняється: люди живуть і працюють, захищають свою Батьківщину, вибудовують ділові та міжособові стосунки, добиваються певних життєвих успіхів, хоч і зазнають у своїй діяльності більших чи менших невдач, розчарувань. Мова лише про те, що в даний історичний момент найактуальнішими є проблеми типу 1a, під кутом зору котрих має розглядатися й уся інша соціально-психологічна проблематика. У міру ж їх вирішення – і в цьому прогностичний сенс моделі – більшої актуальності набуватимуть проблеми, які можна розмістити у клітинках, що розташовані вище і праворуч.

Певні ознаки зсуву актуальної соціально-психологічної проблематики вище та праворуч (клітинки 2a, 3a, 2б, 3б і т. д.) спостерігаються вже й сьогодні. Це можна простежити на прикладі динаміки громадської думки щодо проблем загальної середньої освіти, які викликають стурбованість в українському суспільстві. Згідно з даними моніторингу, що здійснювався щорічно Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України, частота вибору респондентами згаданих проблем зазнала від 2006 до 2015 року, тобто майже за десятирічний період, хоча й не докорінних, інколи слабо виражених, проте загалом помітних змін. Так, зменшилися

частки опитаних, які переймаються поширенням в учнівському середовищі таких негативних явищ, як уживання наркотиків, спиртних напоїв, аморальність, ранні сексуальні стосунки (від 59 до 48 %), постійними поборами з батьків – на ремонт школи тощо (від 45 до 42 %), нестачею підручників та навчальних посібників (від 39 до 29 %), малими зарплатами вчителів, зниженням їхнього суспільного статусу (від 37 до 32 %), майновою нерівністю учнів, що негативно позначається на їхніх взаєминах (від 34 до 26 %). Натомість респонденти порівняно частіше почали висловлювати стурбованість якістю шкільної освіти (36 і 42 % відповідно), надмірною ускладненістю навчальних програм, яка спричинюється до перевантаження учнів (24 і 34 % відповідно), слабкою підготовкою школярів до життя (25 і 30 % відповідно), поширенням хабарництва та корупції серед педагогічних працівників (38 і 42 % відповідно).

Як бачимо, такими, що найдужче хвилюють суспільство, залишаються ті проблеми середньої освіти, які мають макросоціальне походження. Однак їхня сумарна “питома вага” поступово знижується. Із плином часу їх дедалі більше заступає проблематика, що локалізується в самому навчальному процесі, безпосередньо стосується його цілей і результатів, характеру взаємодії його учасників.

Схожі тенденції спостерігаються і в інших сферах суспільного життя. Ми цим, звичайно, не хочемо сказати, що макросоціальну проблематику типу 1а пора знімати з порядку денного. На жаль, такі твердження були б передчасними. Якись із цих проблем справді отримують позитивне вирішення, а до якихось люди просто адаптувалися, змирилися з ними, так би мовити, махнули на них рукою. Добре це чи погано – то окрема розмова. Та хоч би як там було, з обговорюваної точки зору для соціальної психології фундаментальним є (має бути!) той факт, що значна частина українського суспільства переступає і певною мірою вже переступила через проблеми, пов’язані з невизначеністю умов діяльності, їхньою несприятливістю, і суб’єктивно готова сприймати, ставити та розв’язувати нові завдання.

Отже, логічно очікувати, що й надалі ступінь актуальності проблем, які перебувають у компетенції соціально-психологічної науки, зростатиме, якщо послуговуватися нашою моделлю, *знизу вгору і зліва направо*. Тобто в кінцевому підсумку найактуальніши-

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

ми стануть проблеми післядії особистісного рівня (Зг) – усвідомлення людьми індивідуальної відповідальності за все, що відбувається, осмислення ними сенсу і наслідків своєї діяльності, спокутування можливих провин – вільних чи невільних, співвіднесення свого життєвого шляху з імперативами суспільного поступу і з ідеалами автентичності людського буття, що зумовить перехід суспільства в цілому до нового культурно-історичного циклу.

Як же у контексті циклічної динаміки суспільного життя виглядає траєкторія розвитку соціально-психологічної науки? Нагадаємо, автори перших соціально-психологічних теорій рубежу XIX – XX ст. (Г. Лебон, Г. Тард, В. Вундт) на доступному їм рівні розробляли передусім макросоціальну проблематику, що відображала нову на той час ситуацію суспільного розвитку, пов'язану з виходом на історичну арену народів і мас як самостійних суб'єктів історії. У 20-х роках минулого століття акцент змістився з поведінки мас на групову діяльність (експерименти В. Мьодє, Ф. Олпорт, В. М. Бехтерева та ін.). Зазвичай це зміщення пов'язують із запровадженням експериментального методу, але не менш справедливо вбачати в цьому переході відповідь на вже інші суспільні запити, спричинені іншою стадією культурно-історичного циклу, коли на зміну проблематиці масового суб'єкта прийшла проблематика суб'єкта групового, що діє в умовах складноорганізованого великотоварного виробництва. А в 1960-х роках в американській соціальній психології взяли гору когнітивістські та гуманістичні концепції, які виразно змістили акцент на проблематику особистості, в чому також важко не побачити певної суспільної зумовленості.

Така траєкторія розвитку соціальної психології, здавалось би, цілком узгоджується з логікою актуалізації соціально-психологічних проблем суспільного життя, яку відображено на рис. 4.3. Але справа в тому, що за цією логікою і в такій послідовності соціально-психологічні проблеми актуалізуються лише в межах певного культурно-історичного циклу, а далі на зміну йому приходять (як правило, в супроводі низки криз) новий цикл, і все розпочинається знову.

Так воно й відбулося в останні десятиліття XX ст. – євроатлантична цивілізація увійшла в новий культурно-історичний цикл розвитку, що збігся із глобалізаційними процесами і значною мі-

рою зумовив їх. Це знову висунуло на пріоритетне місце соціально-психологічну проблематику, яку розробляли автори перших соціально-психологічних теорій. Проте західна соціальна психологія останньої третини минулого і початку нинішнього століття цього ніби й не помітила, продовжуючи розробляти як пріоритетні, безперечно, важливі, але в конкретний період історичного часу доволі віддалені від найгостріших суспільних викликів проблеми суто індивідуального та міжособового (внутрішньогрупового) рівня.

Правда, у 1970-х роках нині широковідомі західноєвропейські вчені, що зініціювали так званий антиамериканський бунт у соціальній психології (С. Московічі, Г. Теджфел, Р. Гарре та ін.), зробили спробу розширити дискурс соціально-психологічного аналізу до відношень типу “індивід – суспільство”, “група – група”, “група – суспільство” [351, с. 209]. Однак загалом це істотно не змінило інерційного руху зарубіжної соціально-психологічної науки в установленому річищі.

Нечутливою до суспільних змін, що назрівали, виявилась і радянська соціальна психологія, яка, постійно критикуючи західну за надмірну увагу до малих груп, тим не менше сама зациклилася на проблематиці первинних і вторинних колективів. Тому коли Радянський Союз почав буквально на очах розвалюватися під дією відцентрових сил, що вивели на вулиці багатотисячні людські маси та потягли за собою криваві міжетнічні й міждержавні конфлікти, які не вщухають і досі, вона не спромоглася запропонувати суспільній практиці нічого, крім переповідання столітньої давності книжок Лебона і Тарда. Те саме фактично повторилось і в Україні під час Помаранчевої революції та Революції Гідності, на які вітчизняні соціальні психологи, за окремими винятками, не змогли належною мірою відгукнутися, не кажучи вже про передбачення масштабу, інтенційних механізмів і характеру перебігу цих подій та їхніх імовірних наслідків¹.

¹ Маємо на увазі відгук на рівні наукового осмислення та передбачення подій, про які йдеться, а не практичну участь соціальних психологів у вирішенні посталих проблем у ролі психотерапевтів, консультантів тощо. Така участь була й залишається доволі значною.

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

Тож хочемо того чи ні, доводиться констатувати, що траєкторія розвитку соціальної психології, яка відпочатково була зумовлена траєкторією суспільного розвитку, тепер нерідко з нею розходиться, не збігаючись у часі, оскільки соціальна психологія за інерцією розвивається в лінійному форматі, тоді як розвиток суспільства відбувається циклічно, відповідно до притаманного йому внутрішнього ритму, який нині відчутно прискорюється і ускладнюється, резонуючи на ритми глобальних процесів.

Це вкрай негативно позначається на міждисциплінарному статусі соціально-психологічної науки, на розумінні її пізнавальних і суспільних функцій. Дедалі частіше вона сприймається як своєрідний (можливо й цікавий, але не дуже обов'язковий) доважок до соціології, який може бути корисним хіба що при вивченні доволі вузького сегменту соціологічної проблематики. Такий погляд декларував, наприклад, Т. Парсонс, обмежуючи сферу компетенції психологів лише з'ясуванням прагнень, мотивів поведінки окремих індивідів, тоді як соціологія, мовляв, досліджує суспільні процеси в усій повноті та цілісності [див. 112, с. 15].

Насправді ж потенційні можливості соціальної психології незрівнянно ширші. У вигляді, що усталився на вітчизняних теренах, структура соціально-психологічного знання [див. 280] охоплює весь комплекс проблем, які представлено на рис. 4.3. Отже, як мовиться, зупинка лише (!) за тим, аби своєчасно, точніше *завчасно*, співвідносити дослідницькі пріоритети зі стадіями культурно-історичних циклів суспільного розвитку. У цьому вбачається найважливіша методологічна передумова розбудови соціально-психологічної науки як у змістовому, так і функціональному аспектах.

Але чи правомірно таке співвіднесення однозначно ототожнювати з розхожим тлумаченням актуальності досліджень? На нашу думку, ні, що ми й спробуємо обґрунтувати нижче.

4.2. “Пастки” актуальності та “чорні діри” впровадження, або Випереджувальний розвиток соціальної психології як умова її практичної релевантності

Найперша вимога, яку висувають до будь-якого наукового дослідження, – його актуальність. І відповідно найтяжче звинувачення, яке може бути висловлене на адресу науковця, полягає у визнанні здійсненого ним дослідження неактуальним, що рівноцінно визнанню зусиль, часу і коштів, які пішли на це дослідження, марно витраченими. Природно, такі звинувачення нікому не потрібні – ні науковим працівникам, ні тим паче керівництву наукових установ. Тож аби їх уникнути, ще на стадії планування науково-дослідних робіт ретельно відсівають задуми досліджень, щодо яких виникає підозра в їхній недостатній актуальності, і надають безумовну перевагу найбільш актуальним проектам.

Яке ж дослідження чи задум дослідження є актуальним? Відповідь, здавалось би, очевидна: те, що розв’язує чи обіцяє розв’язати важливу на даний момент, злободенну, назрілу проблему (саме так трактують актуальність тлумачні словники). Але насправді не все тут є настільки очевидним.

Актуальність дослідження можна розглядати як у суто науковому сенсі – виходячи з логіки розвитку науки, беручи до уваги “білі плями” на її предметному полі, – так і під суто прагматичним кутом зору, орієнтуючись на потреби тієї сфери суспільної практики, яку “обслуговує” та чи та наукова дисципліна. У першому випадку говорять про наукову, у другому – про практичну актуальність дослідження. Можна, мабуть, скористатися й іншими термінами, популярними в сучасному наукознавстві. Воно, як відомо, розмежовує когнітивну і соціальну детермінацію наукових ідей, когнітивні і соціальні складові наукового пізнання тощо. За аналогією наукову актуальність дослідження можна іменувати когнітивною, а практичну – соціальною. І така термінологія, напевне, буде більш прийнятною для соціогуманітарних наук, зокрема для соціальної психології.

Але хоч би які терміни ми використовували, не можна пройти повз ту обставину, що ці два види актуальності – наукову (або когнітивну) і практичну (або соціальну) – далеко не завжди вдається гармонійно поєднати в одному й тому самому дослідженні. Нерідко трапляється так, що логіка розвитку науки вимагає пріоритетного розроблення одних проблем, а нагальні на даний момент потреби суспільної практики – дещо або й зовсім інших. Тоді практична актуальність заходить у суперечність із науковою. І позаяк перспективи фінансування досліджень апіорі обумовлені їхньою суспільною затребуваністю (дійсною чи декларованою), ця суперечність розв'язується, як правило, на користь практичної актуальності. Інтересами науки доводиться жертвувати.

Чимало питань породжує і сам спосіб визначення актуальності. Добре було б, якби існували об'єктивні критерії її оцінювання. Однак таких критеріїв немає. Оцінюючи ступінь актуальності дослідження – як наукової, так і практичної, покладаються на думку чи то наукової спільноти, чи то потенційних споживачів наукової продукції, котрі репрезентують інтереси суспільної практики. Або ж просто намагаються уявити, якою може бути їхня думка. Щоправда, останнім часом на противагу такій, сказати б, уявлюваній актуальності дедалі наполегливіше запроваджують формалізовані процедури її експертного оцінювання за допомогою тих чи тих шкал. Ці наукометричні процедури, безперечно, потрібні й корисні. Але за великим рахунком їх запровадження суті справи не змінює. Оцінка актуальності дослідження (як і його наукової новизни, практичної значущості тощо) залишається суб'єктивною думкою експерта.

А коли так, то єдиною гарантією релевантності експертного висновку може бути лише авторитет його автора. Але де ж знайти найавторитетніших і неупереджених експертів? В умовах інтеграції української науки до європейського і світового наукового простору їх логічно шукати передусім серед провідних зарубіжних учених, що вже й робиться. Проте чи в кожній галузі вітчизняної науки провідні зарубіжні фахівці спроможні правильно оцінити актуальність пропонованих досліджень? Вище ми показали, що нинішній стан зарубіжної соціальної психології залишає бажати кращого, що на Заході не розвиваються належною мірою саме ті її напрями, ко-

трі є пріоритетно важливими в контексті найгостріших викликів сьогодення. Але навіть якби стан соціальної психології за рубежом був і значно кращим, якби вона безпомилково відгукувалася на потреби тих суспільств, у межах яких функціонує, все одно зрозуміло, що незбіжність цивілізаційних ритмів суспільного розвитку різних країн і народів не дає змоги безоглядно орієнтуватися на світову наукову кон'юнктуру, коли йдеться про визначення актуальності соціально-психологічних досліджень, які здійснюються чи плануються в Україні.

При цьому слід пам'ятати також, що соціальна психологія, як і вся соціогуманітарна наука, – не тільки наука, а й складова національної культури, особливості та цінність якої можуть зарубіжним експертом навіть не усвідомлюватись. Отже, зі світовою науковою кон'юнктурою, звісно, слід рахуватися – щоб на рівних вести діалог із зарубіжними колегами, разом з ними брати участь у спільних дослідженнях, здобувати гранти, – але підпорядковувати їй геть усі напрями науково-дослідної роботи у соціогуманітарній сфері нерозумно і неприпустимо. Це перекреслило б саму можливість отримання наукових результатів, що не мають аналогів у світі, з одного боку, і могло б завдати невиправної шкоди національній культурі, з іншого.

Не менш хистким підґрунтям оцінювання актуальності наукових досліджень, зокрема соціально-психологічних, є й думка потенційних споживачів наукової продукції. Не становлять винятку в цьому сенсі й практичні працівники найвищого рангу, уповноважені здійснювати державне регулювання у науковій сфері, бодай і ті з них, котрі мають наукові ступені. Переконувати, що практичні працівники (педагоги, менеджери, управлінці тощо), мовляв, самі найкраще знають, чого й коли вони потребують від соціальної психології як науки, може лише дуже наївний колега, який ніколи безпосередньо не обговорював з ними такі питання. Грамотно сформулювати актуальне суспільне замовлення для соціально-психологічної науки їм заважає вкрай низький рівень психологічної культури нашого суспільства, а отже й переважної більшості практичних працівників.

Утім, і за вищого рівня психологічної культури від практичного працівника зазвичай не доводиться очікувати такого бачення

соціально-психологічної проблематики, яке б гарантувало справді новаторські, неординарні рішення, що й закономірно. Бо то велика ілюзія, що практик виокремлює і відрефлексовує проблеми, які його найбільше хвилюють, безпосередньо на основі своєї практичної діяльності. Насправді процес убачання ним наявних проблем опосередкований усталеними теоретичними підходами, до того ж здебільшого позапсихологічними (засвоєними в університеті, під час самоосвіти, споживання медійних повідомлень тощо). А для дійсно новаторських рішень потрібні нові підходи, що виходять за межі усталених психологічних та інших теорій. Проте практик цього за межів'я, як правило, просто не бачить.

І наукові ступені самі по собі тут мало важать. Адже й захистивши дисертацію, практик залишається практиком. Він мислить скоріше психотехнологічно, ніж науково. У цьому його перевага, але й обмеженість. Особливості психотехнологічного мислення (їх розкрито в попередньому розділі нашої монографії) спричинюються зокрема до ототожнення уявлень про науковий проект з нормативами проектної діяльності у практичній сфері. Як зазначають О. М. і Д. О. Новикови, ця діяльність передбачає заздалегідь визначений результат реалізації проекту, що співвідноситься з близькими за типом і масштабами попередніми зразками, тоді як сказати наперед, яким буде нове знання, що має з'явитися в результаті наукового дослідження, неможливо [220, с. 252–253]. Тому нав'язування науковцям нормативів, притаманних проектній діяльності у практичній сфері, підштовхує їх до вибору на користь наукових проектів із передбачуваним результатом, фактично перешкоджаючи отриманню нового знання. Як актуальні трактуються найбільш зрозумілі практикам проблеми, що піддаються однозначному і почасти шаблонному вирішенню.

Отже, в галузі соціальної психології ні наукова спільнота, ні потенційні споживачі наукової продукції не мають на сьогоднішній день достатньо надійних засобів оцінювання актуальності пропонуваніх досліджень. Це зумовлює потребу підвищення надійності експертних оцінок. Аби вони були надійніші, експерт має спиратися як мінімум на уявлення про номенклатуру проблем, які покликана розв'язувати соціальна психологія, і про закономірності суспільного розвитку, що спричинюються до появи чи загострення

цих проблем. На нашу думку, такі уявлення надає запропонована нами теоретична модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу (рис. 4.3). Вона може слугувати і для вченого, який пропонує науковий проект, і для експерта, що оцінює його актуальність, своєрідною, як тепер модно казати, дорожньою картою. На її основі можна з достатньою впевненістю визначити проблеми, які сьогодні слід розробляти насамперед, оскільки саме їхнього розв'язання суспільство “тут і тепер” об'єктивно потребує.

Але чи знімає це раз і назавжди всі суперечності, пов'язані з актуальністю соціально-психологічних досліджень, зокрема суперечність між когнітивною та соціальною актуальністю, і чи означає, що мають здійснюватися тільки найбільш актуальні, тобто найважливіші на даний момент із практичного погляду наукові проекти? “Наука – як півень, який кричить, коли навколо ще ніч: вона належить своєму часові, своєму моментові, лише якщо йому передусє”, – писав С. Московічі, наголошуючи на потребі випереджувального розвитку соціально-психологічної науки [210, с. 450]. На жаль, сучасна соціальна психологія нерідко забуває цей заповіт свого класика і в гонитві за актуальністю досліджень потрапляє в пастку тотальної прив'язаності до сьогодення: раз-по-раз лише починає розробляти навздогін проблеми, які вже поступово сходять з порядку денного, не працює на випередження. Тим часом в історичній перспективі саме випереджувальний розвиток суспільних наук стає головною умовою їхньої соціальної релевантності.

Ідеться, звісно, не про напрацювання методичних рекомендацій на майбутнє (це було б смішно), а про виявлення закономірностей чи бодай тенденцій, знання яких може згодом знадобитися. Актуальність дослідження, спрямованого на їх з'ясування, зазвичай правомірно розглядати лише в когнітивному аспекті, виходячи з логіки розвитку науки. Іншого критерію тут бути не може. Про соціальну актуальність такого дослідження заздалегідь говорити складно, хоча вона й може прогнозуватися, якщо припустити, що логіка розвитку тієї чи іншої суспільної науки з більшим чи меншим ступенем наближення узгоджується з логікою перебігу суспільних процесів.

Звичайно, треба на речі дивитися реально. Стратегія випереджувального розвитку наукової дисципліни, в нашому випадку – соціальної психології, неминуче тягне за собою ризики ймовірної незатребуваності отриманих результатів у найближчому або й віддаленому майбутньому. “Наука у своїй родовій позиції є способом отримання нового знання про навколишній світ шляхом виявлення в ньому властивостей і закономірностей, які, можливо, будуть, а, можливо, й не будуть затребувані”, – зазначає соціолог О. В. Тихонов [319, с. 10]. Ризики незатребуваності наукових результатів існують завжди й нікого не тішать, однак вони виправдані, оскільки компенсуються примноженням сукупного інтелектуального, а відтак і практично-перетворювального потенціалу наукової дисципліни.

Розуміння цієї істини спонукає виваженіше ставитись і до проблеми впровадження результатів наукової діяльності в суспільну практику. Про те, що не всі вони і тим паче не одразу можуть бути впроваджені, добре знає кожен науковець. Більше того, цього не приховує й навчальна література для студентів. “Упровадження результатів дослідження – найважливіший момент наукової діяльності, оскільки кінцевою метою науки як галузі народного господарства є, природно, впровадження отриманих результатів у практику, – говориться в цитованому вище навчальному посібнику з методології наукового дослідження. – Однак слід застерегти від поширеного серед людей, далеких від науки, уявлення, що результати кожної наукової роботи мають бути обов’язково впроваджені... Нерідко дослідження проводяться для збагачення самої науки, арсеналу її фактів, розвитку теорії. І лише в міру нагромадження певної “критичної маси” фактів, концепцій відбуваються якісні стрибки впровадження досягнень науки в масову практику”.

На підтвердження останньої тези автори посібника наводять приклад з історії мікології – науки про плісняви: “Хто тільки впродовж десятиліть не знущався над ученими-мікологами: “плісняву треба знищувати, а не вивчати”. І це тривало доти, доки 1940 року А. Флемінг не відкрив бактерицидні властивості пеніцилів (різновиду плісняви). Створені на їхній основі антибіотики дали змогу лише під час Другої світової війни врятувати мільйони людських

життів, а сьогодні ми собі навіть не уявляємо, як би без них обходилась медицина” [220, с. 64–65].

Приклад, що й казати, переконливий. Проте наявність таких прикладів, схоже, не справляє враження на ті інституції і тих осіб, у чиїх руках перебувають владні та фінансові важелі керування наукою. Усупереч здоровому глузду ними у суспільстві насаджується думка, що вчені зобов’язані домагатися впровадження всіх без винятку результатів наукової діяльності, до того ж невідкладно. Інакше за що вони отримують гроші? І навіщо їхні дослідження?

Наука повсякчас відчуває на собі тиск цих не лише абсурдних, а й шкідливих для свого розвитку вимог. І не тільки українська, а й світова, і не тільки соціогуманітарна, яка є до них особливо вразливою, а й природнича, котра з огляду на недоступність свого предмета для “простого смертного”, здавалось би, мала бути від них більш захищеною. Недаремно ж видатний британський фізик Пітер Хіггс на прес-конференції з нагоди присудження йому Нобелівської премії за відкриття названого його іменем бозона (який ще називають “часточкою Бога”!) знайшов за потрібне заявити: “Я сподіваюся, що в майбутньому це визнання цінності фундаментальних наук дозволить збагнути важливість проведення досліджень, які не мають перспективи швидкого практичного застосування” [423]. Тобто й представникам таких респектабельних наукових галузей, що роблять свої відкриття завдяки Великому андронному колайдерові, доводиться, як бачимо, займати оборонну позицію, захищатися від вимог негайно впроваджувати “все і вся”.

Правда, за свідченням академіка В. Г. Кременя, держава Ізраїль щороку фінансує майже 300 наукових проектів, і лише десять відсотків із них упроваджуються, але й ці десять відсотків забезпечують динамічне зростання тамтешньої економіки [165]. Що ж, якщо це відповідає дійсності, то ізраїльським ученим можна хіба позаздрити. Українські ж науковці про такі відсотки можуть лише мріяти.

Не бажаючи наражатися на ще більшу прискіпливість органів фінансового контролю, у Національній та національних галузевих академіях наук ухвалюють за висновками їхніх перевірок дедалі жорсткіші нормативні положення про впровадження результатів науково-дослідних робіт. На виконання цих положень, ледве всти-

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

гнувши завершити дослідження, науковці в масовому порядку змушені збирати купу всіляких довідок, актів та угод, які засвідчують, що отримані результати вже упроваджуються в практику; до того ж мусять не лише організувати, а й контролювати їх упровадження, здійснювати протягом кількох років його моніторинг і систематично звітувати про нього. Як неважко здогадатися, інколи ця бурхлива впроваджувальна діяльність лише імітується, відбувається переважно на папері, але все одно, подібно до “чорних дір” у глибинах Космосу, поглинає зусилля наукових колективів, котрі паралельно мають займатися своєю основною діяльністю – розробляти нову тему.

Саме так: упровадження чи його імітація здійснюються паралельно з розробленням нової теми, за рахунок часу на її виконання, і на одну й ту саму зарплату. Іншими словами, впровадженням результатів проведеного раніше дослідження вчений займається, отримуючи гроші нібито за наукову роботу, яку виконує в наслідку поспіхом, з великою імовірністю зниження її якості, не кажучи вже про руйнування мотиваційних спонук до неї. І нікому з державних функціонерів не приходить у його мудру голову, що це фактично є нецільовим використанням бюджетних коштів, спровокованим тими самими органами фінансового контролю, за висновками та рекомендаціями яких і відбувається ця вакханалія упровадження. Такою є ціна гри науки в піддавки з далекою від справжніх інтересів її розвитку бюрократією.

Утім, заради справедливості треба визнати, що до творення “чорних дір” упровадження часом долучаються і їхні жертви. Маємо на увазі самих науковців. Так, деякі напрями психологічної науки радикально-постмодерністського штибу, лідерські позиції в яких посідають, як не прикро, соціальні психологи, гучно проголошують “перехід від абстрактного та універсального до соціально корисного знання” [86, с. 66]. Як абстрактне та універсальне знання при цьому тавруються фундаментальні наукові здобутки, експериментально встановлені факти та закономірності. Тобто під гаслами соціальної корисності висувається ідея відмови від фундаментальних психологічних досліджень, що нібито неспроможні нічого дати для розвитку нових соціальних практик.

Це заперечення психологічною наукою самої себе, своїх найсуттєвіших підвалин нагадає “дитячу хворобу”, на котру перехворіли на початку минулого століття світова література та мистецтво. Згадаймо, авангардистські літературно-мистецькі течії того часу претендували не менш як на докорінне перетворення дійсності (замість її відображення) і теж пропагували ідеї самозаперечення. Досить згадати, наприклад, Володимира Маяковського, що ставив за мету “знищити віршами вірші”, або Фернана Леже, який намагався звести живопис до створення артефактів декоративно-вжиткового призначення. Що з того вийшло – відомо. Нині від цих ідей і сліду не залишилося, а поезія та живопис залишаються – добре чи погано, але виконуючи притаманні їм пізнавальні та естетичні функції.

Одним із найрадикальніших adeptів самознищення науки в Радянському Союзі був її відомий методолог Г. П. Щедровицький, який доводив, що наука – минуле явище в історії людства і начебто вже зжила себе в нинішньому вигляді. Ми аж ніяк не хочемо сказати, що вся широко цитована дотепер спадщина цього, безперечно, оригінального мислителя не містить слушних думок. Але найбільш одіозні з них вочевидь потребують критичного ставлення.

Можна погодитися певною мірою із тезою Г. П. Щедровицького про те, що слід “вести дослідження так, аби результати їхні впроваджувались у практику” (а не просто впроваджувати в практику результати наукових досліджень, бо це, мовляв, тривіальність – загальне місце будь-яких бюрократичних програм розвитку науки), що потрібно закладати орієнтацію на практику в саму *організацію* досліджень [357, с. 140]. Але постає питання: чи всіх досліджень?

Ну нехай навіть переважної більшості. Однак чи й тих, що виконуються, приміром, на Великому андронному колайдері? Відповідь, мабуть, зрозуміла.

Звернімо увагу й на те, що жорсткий імператив упровадження, закладаючи міну під фундаментальні наукові дослідження, стає водночас інструментом, так би мовити, хірургічного видалення з науки її рефлексивної підсистеми. Методології науки, яка формує її самосвідомість, визначає шляхи дальшого розвитку, цей імператив узагалі не залишає місця. Цікаво, чи думав про це пан Щедровицький? І що робив би, якби жив сьогодні і до нього прийшли з пере-

віркою органи фінансового контролю? Якими б довідками підтверджував, що його напрацювання упроваджуються в практику?

Не думають про це, напевно, й ті психологи, котрі охоче підхоплюють його неоднозначні методологічні тези. Не всі вони, звичайно, ратують за знищення фундаментальної психологічної науки. Буває, навпаки, наполегливо обстоюють її право на існування, переконують, що вона таки є корисною для суспільної практики, а в перспективі може стати ще кориснішою. Проте іноді захист фундаментальної психології ведеться з вельми сумнівних позицій, що навряд чи сприяють її розвитку.

Показовою в цьому плані можна вважати статтю А. Л. Журавльова та Д. В. Ушакова “Фундаментальна психологія і практика: проблеми і тенденції взаємодії”, опубліковану кілька років тому в російському “Психологическом журнале”. У статті, за визначенням авторів, ідеться “про специфіку психологічної науки в контексті співвідношення фундаментальних експериментальних досліджень і практики” [107, с. 6]. Як не дивно, практику вони зводять лише до *психологічної практики*, що відразу ж різко звужує запропоновану до розгляду проблему практичної релевантності результатів фундаментальних психологічних досліджень, переводить її у площину обговорення претензій, які вже набили оскому, з боку практичних психологів до академічної психології. Проте не це видається головним ганджем статті, а сама постановка проблеми, що постулює безпосереднє використання у психологічній практиці результатів фундаментальних досліджень.

Автори кладуть в основу своїх міркувань методологічний підхід Я. О. Пономарьова, який виокремлював три типи наукового знання – споглядально-пояснювальний, емпіричний і дієво-перетворювальний. На думку А. Л. Журавльова та Д. В. Ушакова, споглядально-пояснювальний тип узагалі не вартий уваги, оскільки належить до науки доекспериментального періоду. Тому далі вони ведуть мову лише про особливості емпіричного і дієво-перетворювального типів. Емпіричний тип характеризується як такий, що продукує локальні моделі психологічних механізмів та умов перебігу психічних процесів, а дієво-перетворювальний – як спроможний інтегрувати ці моделі, упорядковувати їх на структурно вищому рівні організації психічних явищ. Відповідно розмежо-

вуються локальна та глобальна сфери практики (уже вочевидь не тільки психологічної): локальна передбачає вирішення практичних завдань регулювання окремих дій людини, тоді як глобальна пов'язана із завданнями, що стосуються функціонування “цілісної особистості”, з якими має справу, наприклад, психотерапія.

На нинішньому етапі свого розвитку фундаментальна експериментальна психологія, як стверджується у статті, розробляє переважно локальні моделі. Такі моделі успішно застосовуються і дають значну користь, скажімо, в інженерній психології, оскільки є цілком достатніми для сприяння оптимізації взаємодії людини з технічними системами різної складності. Суттєво менш ефективними виявляються локальні моделі у тих сферах практичної діяльності, де потрібно охопити процеси, що належать до рівня людської особистості в цілому. Цим і пояснюється розчарування консультаційної практики фундаментальною психологією. Але й тут, на думку авторів статті, можна доволі плідно використовувати локальні моделі – як допоміжні засоби, що надають необхідну додаткову допомогу кваліфікованому спеціалістові.

Що для цього потрібно? Слід шукати шляхи “ефективного застосування локальних моделей, які можуть бути використані кваліфікованим клініцистом для вироблення оптимальної лінії психотерапевтичної допомоги” [107, с. 9]. Саме на пошук цих шляхів і спрямовуються зусилля російських науковців, що працюють під керівництвом авторів. У статті наводяться приклади (зокрема пов'язані з виявленням зовнішніх і внутрішніх умов розвитку посттравматичних стресових розладів у різних категорій людей і в різних травмівних ситуаціях), які мають засвідчити: фундаментальна психологія поступово “намацує” підходи до аналізу різних важких життєвих ситуацій, потрапляння в які й приводить людей у кабінети психологів, соціальних працівників, психотерапевтів тощо.

Не будемо дискутувати з авторами щодо правомірності тлумачення завдань, які розв'язує психотерапевт у роботі з клієнтом, як глобальної сфери практики (хоча така дискусія й напрошується, адже якщо ці завдання вважати глобальними, то який тоді термін підібрати для тих, що вирішуються у процесі організаційного консультування, розроблення проблематики масових явищ, великих груп і суспільства в цілому?). Утримаємося й від полеміки з приво-

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

ду можливості безпосереднього використання інтегрованих моделей психічних явищ у психологічній практиці. Принципові заперечення викликає інше.

Розглянута стаття за промовчанням ототожнює всю психологічну науку з фундаментальною, а останню – з експериментальною. Такі ототожнення призводять до підміни понять, що, своєю чергою, тягне за собою деформацію усталених у наукознавстві уявлень про належний алгоритм взаємодії науки з практикою. Свідомо чи мимохіть фундаментальні дослідження зводяться до рівня прикладних, бо ж попри всю важливість “намацування” умов, які приводять людину в кабінет психотерапевта, це все ж таки є завданням прикладного дослідження, котрому, оскільки воно здійснюється з використанням експериментального методу, приписується статус фундаментального. При цьому неправомірно звужується саме поняття фундаментальних досліджень: адже відомо, що деякі науки, наприклад економіка, отримують фундаментальні результати й за допомогою інших, неекспериментальних методів. Але важливіше зараз підкреслити, що зведення фундаментальних досліджень до рівня прикладних підриває пізнавальний потенціал психологічної науки, унеможливує її випереджувальний розвиток, відсуваючи в неосяжну перспективу напрацювання тих же інтегрованих моделей. Логічно обґрунтований ланцюжок “фундаментальна наука – прикладні дослідження – практика” розривається. На фундаментальну науку покладаються невластиві їй завдання вироблення практично релевантного знання і відтак його якомога швидшого та ширшого впровадження – замість ставити питання про розвиток прикладних досліджень, які, власне, й мають виробляти це знання, безпосередньо обслуговуючи різні сфери суспільної практики¹.

¹ Ми свідомі того, що в сучасних умовах, які висуюють на перший план завдання технологічного прогресу, грань між прикладними і фундаментальними дослідженнями іноді стирається, що окремі прикладні дослідження можуть наблизитися за своїм характером до фундаментальних, що можливими є дослідження фундаментально-технологічного типу [427]. Але це не відміння засадничої різниці фундаментальної та прикладної науки в цілому, зокрема щодо іншого когнітивного й соціального статусу отримованого наукового знання.

Не можемо похвалитися належним розвитком прикладних досліджень, на жаль, і ми в Україні. У 1990-х роках було ухвалено урядові рішення на підтримку фундаментальної науки. Це відіграло на той час позитивну роль, уберегши її від цілковитого руйнування. Але водночас спричинилося до прогресуючої деградації науки прикладної, негативні наслідки розвалу якої спотворили, зрештою, й обличчя фундаментальної науки. Оскільки державні установи і суб'єкти господарювання замовляють прикладні розробки вкрай рідко, а потреба у вирішенні практичних завдань існує, фундаментальні дослідження, які фінансуються з державного бюджету, часто набувають квазіприкладного характеру, що, м'яко кажучи, не сприяє отриманню нових справді фундаментальних знань. Тих знань, що саме й потрібні для розгортання інноваційних прикладних досліджень. Отже, утворюється хибне коло, з якого годі вирватися, не змінивши докорінно стосунків науки і практики, що склалася де-факто.

Українське законодавство чітко розрізняє поняття фундаментальних і прикладних досліджень. Фундаментальні дослідження тлумачаться як спрямовані на отримання нових знань про закономірності організації та розвитку природи, суспільства, людини, їхніх взаємозв'язків. При цьому вказується, що результати фундаментальних наукових досліджень, якими є гіпотези, теорії, нові методи пізнання, відкриття законів природи, невідомих раніше явищ і властивостей матерії, виявлення закономірностей розвитку суспільства тощо, не орієнтовані на безпосереднє практичне використання у сфері економіки. Натомість прикладні наукові дослідження визначаються як такі, що мають на меті отримання і використання нових знань для практичних цілей, конкретних пропозицій щодо виконання актуальних науково-технічних та суспільних завдань [110].

Однак законодавчо закріплене розмежування фундаментальних і прикладних досліджень цілковито зводить нанівець жорсткий імператив упровадження будь-якої наукової продукції, про який ішлося вище. Наведемо до прикладу фрагменти “Положення про впровадження результатів науково-дослідних робіт Національною академією педагогічних наук України”, затвердженого постановою Президії НАПН України від 19 травня 2011 р., яке регламентує,

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

зокрема, й порядок упровадження результатів соціально-психологічних досліджень, що здійснюються в межах Академії:

“2.2. Результати фундаментальних досліджень можуть реалізовуватись у:

- плануванні та виконанні нових НДР;
- науковій продукції (монографіях, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій тощо), а також у навчальній, довідковій продукції, електронних ресурсах;
- державних стандартах освіти, навчальних планах;
- аналітичних матеріалах; матеріалах до державних доповідей; експертних висновках, зокрема щодо актуальних проблем освіти і науки, освітніх інновацій, навчальної літератури, засобів навчання, проектів нормативно-правових документів, державних і галузевих програм;
- рекомендаціях міжнародних і всеукраїнських конференцій, інших науково-практичних заходів;
- іншій продукції. [...]

2.4. Результати прикладних досліджень можуть реалізовуватись у:

- навчальній продукції: навчальних програмах; підручниках; навчальних, навчально-методичних, методичних, навчальних наочних посібниках; курсах, текстах, конспектах лекцій; методичних рекомендаціях; хрестоматіях; збірниках творів; практикумах; альбомах; засобах навчання (навчально-наочних ігрових посібниках; атласах; навчальних картах; відео та аудіовізуальних засобах навчання; електронних засобах навчального призначення; електронних засобах загального призначення);
- довідковій продукції (енциклопедіях; енциклопедичних, мовних, тлумачних, термінологічних словниках; довідниках, каталогах);
- електронних ресурсах;
- державних стандартах освіти, навчальних планах;
- аналітичних матеріалах; матеріалах до державних доповідей; експертних висновках, зокрема щодо актуальних проблем освіти і науки, освітніх інновацій, навчальної літератури, засобів навчання, проектів нормативно-правових документів, державних і галузевих програм;
- рекомендаціях міжнародних і всеукраїнських конференцій, інших науково-практичних заходів;
- іншій продукції.

2.5. Відомості, що підтверджують упровадження результатів фундаментальних і прикладних НДР:

- договір на виконання нової НДР, розпочатої за підсумками виконання фундаментального дослідження;

- грифи або свідоцтва Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України про визнання відповідності педагогічним вимогам засобів навчання та обладнання навчального і спеціального призначення;

- документи, що підтверджують розповсюдження наукової, навчальної, довідкової продукції, зокрема акт, лист-підтвердження (заявка) про її розподіл тощо;

- угоди, що передбачають упровадження результатів НДР, із органами державної влади та місцевого самоврядування, навчальними закладами, підприємствами, організаціями;

- довідки (акти) про впровадження результатів НДР, видані органами державної влади та місцевого самоврядування, навчальними закладами, підприємствами, організаціями;

- сертифікати, патенти, авторські свідоцтва;

- електронні адреси порталів, веб-сайтів, електронних бібліотек;

- документи та матеріали, підготовлені з використанням результатів НДР:

- концептуальні документи, висновки експертизи, пропозиції до проектів нормативно-правових документів, державних і галузевих програм, державних доповідей;

- аналітичні матеріали та доповідні записки щодо підвищення якості освіти;

- висновки експертизи освітніх інновацій, навчальної літератури та засобів навчання;

- державні стандарти освіти, навчальні плани”.

Спробуйте знайти в наведених фрагментах істотні відмінності між формами впровадження результатів фундаментальних і прикладних НДР. Спробували? Отож-бо. Єдиний натяк на них можна виявити хіба що там, де говориться про планування та виконання нових НДР на основі результатів проведеного фундаментального дослідження. Але цей натяк буквально тоне у похмурій схожості, ба майже ідентичності інших форм упровадження, що дає підстави вимагати від виконавців фундаментального дослідження так само

бурхливої упроваджувальної активності, як і від розробників прикладної теми.

Та навіть якби Положення й допускало обов'язкове впровадження результатів фундаментальних досліджень *лише* у формі “планування та виконання нових НДР”, така вимога все одно була б надто грубою і прямолінійною, несумісною зі специфікою фундаментальної науки. Теза про те, що фундаментальні напрацювання мають використовуватись у прикладних дослідженнях загалом, звісно, правильна. Однак належить пам'ятати, що головна місія фундаментальних досліджень (якщо вони дійсно фундаментальні, а не квазіприкладні) – забезпечувати випереджувальний розвиток науки, а коли саме і для якої прикладної тематики знадобляться отримані результати, заздалегідь передбачити, як правило, неможливо. Отже, неможливо спланувати і їх упровадження, тим паче за схарактеризованих вище умов деградації прикладної науки. Тому треба не домагатися – всупереч здоровому глузду і чинному законодавству – безумовного впровадження у практику результатів фундаментальних досліджень, а підвищувати рівень їхньої фундаментальності, не допускати виродження їх у квазіприкладні, за підсумками виконання яких плануються нові, знову ж таки квазіприкладні, науково-дослідні роботи. Це – з одного боку. А з другого – потрібно створювати умови для широкого розгортання прикладних досліджень, які мають спрямовуватися на вирішення актуальних нині і прогнозово актуальних проблем. Адже що більше буде прикладних досліджень, то вищою буде і ймовірність використання в них фундаментальних напрацювань.

Новий Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність” дає на це певні надії. Ним передбачено утворення Національного фонду досліджень України з метою стимулювання як фундаментальних, так і прикладних досліджень. Тож, як кажуть, дай Боже.

Широке розгортання прикладних досліджень за раціональної, методологічно виваженої їх організації матиме величезний позитивний ефект. Наприклад, дасть змогу поставити, так би мовити, на потік розроблення нових технологій практичної діяльності, сприяти *технологізації наукового знання*, про нагальну потребу якої для соціальної психології ми вже писали раніше [286, с. 33]. При цьому

з'явиться можливість реалізовувати без негативних побічних наслідків усі ті розумні, але надлишково генералізовані рекомендації, які нині неправомірно адресуються фундаментальній науці: проводити дослідження за так званим коротким циклом [160], закладати впровадження в саму організацію дослідження [357], розробляти умови практичного застосування локальних моделей [107] тощо.

Становлять інтерес і висловлювані офіційними особами пропозиції розподіляти державне фінансування на галузеві прикладні наукові дослідження через систему конкурсів, які мають проводитися відповідними профільними міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади. На думку керівництва Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України, це, з одного боку, диверсифікує джерела фінансової підтримки для дослідників, а з другого – зумовить більш фаховий відбір виконавців такого типу наукових розробок [299].

Проте, погоджуючись загалом із такими пропозиціями, слід водночас зробити суттєве застереження. Марно сподіватися, що пропонований розподіл фінансування на прикладні дослідження через профільні органи виконавчої влади автоматично забезпечить упровадження отриманих результатів. Упровадження наукових рекомендацій, розроблених технологій та інших результатів досліджень, особливо коли йдеться про соціогуманітарні науки, відбувається насамперед у головах людей, яким ці результати адресовані. У кожному конкретному випадку вони реально впроваджуються не науковцями, а *практиками за сприяння науковців*. Тому стосунки між замовниками та виконавцями прикладних досліджень доцільно врегульовувати на основі договорів, що покладають відповідальність на виконавця за якість очікуваного результату, а на замовника – за його впровадження в практику чи практичне використання. Не варто також обмежуватися лише розподілом державного фінансування. Належить розробити закони й нормативні акти, які б стимулювали попит на прикладні дослідження та наукові послуги з боку приватного сектора, суб'єктів господарювання.

Необхідно, окрім того, позбутися технократичного погляду на проблему впровадження в практику здобутків соціогуманітарних наук, усвідомити нарешті, що соціогуманітарне знання принципово відрізняється від науково-технічного характером продуко-

ваних ідей. На відміну від технічних наук, де ідея втілюється не інакше, як у вигляді певної розробки, соціогуманітарні науки можуть упроваджувати кращі зі своїх ідей (до речі, це стосується насамперед ідей фундаментального рівня) і безпосередньо в суспільну свідомість. Таке трапляється, звичайно, нечасто. Але саме в цьому сенсі говорять, що ідеї оволодівають масами.

Отже, ефективність соціально-психологічної науки слід оцінювати не лише за одіозним показником довідок про впровадження, а – можливо передусім – виходячи з того, чи змінюється в бажаному напрямку світосприйняття людей, чи розвивається їхнє соціально-психологічне мислення. Утім, про цей аспект практичної релевантності соціальної психології докладніше піде мова в наступному підрозділі. У ньому ми постараємося показати, що соціально-психологічна наука не тільки може, а й повинна виходити за межі самої себе, у сферу “живого життя”, але цей вихід зовсім не обов’язково камуфлювати під упровадження результатів конкретних досліджень. Покажемо, зрештою, що впроваджувати потрібно не лише результати, отримані “тут і тепер”, а увесь масив наявного соціально-психологічного знання, що слід розширювати коло практичних завдань, вирішенню яких воно може прислужитися, не забуваючи водночас про його випереджувальний розвиток.

4.3. Розширення і збагачення функцій соціальної психології

Прийнято вважати, що кожна наукова дисципліна проходить у своєму розвитку чотири основні фази: 1) опис об’єкта; 2) пояснення його природи та зв’язків з іншими об’єктами; 3) передбачення на цій основі змін, яких може зазнавати об’єкт; 4) цілеспрямоване керування об’єктом [351, с. 22]. Першим двом фазам відповідають описова і пояснювальна функції науки (їх найчастіше позначають спільною назвою – “пізнавальна функція”). Третій фазі відповідає прогностична функція, четвертій – праксеологічна (практична). Усі функції науки перебувають між собою в субординаційному зв’язку: виконання кожної наступної залежить від того, наскільки успішно та в якому обсязі виконуються попере-

дні. Під цим кутом зору результативність праксеологічної функції є критерієм ефективного функціонування науки в цілому [230, с. 27].

За більшістю оцінок істориків соціальної психології, до початку минулого століття вона перебувала у першій фазі розвитку, наблизившись до другої, тобто виконувала лише пізнавальну функцію, та й то далеко не в повному обсязі. Утвердилася думка, що тодішні розмірковування вчених (філософів, психологів, соціологів) із приводу соціально-психологічних явищ і процесів не давали знання про закономірності їхнього перебігу та розвитку, і це унеможливило достовірні соціально-психологічні прогнози та дієві практичні рекомендації. Хоч так було й не завжди, у цілому із цим висновком, мабуть, можна погодитися.

Однак протягом ХХ ст. становище докорінно змінилося. Попри всі перипетії та складнощі свого розвитку соціальна психологія нагромадила величезний обсяг емпірично верифікованих і теоретично осмислених знань, що, своєю чергою, сприяло нарощуванню її прогностичного та праксеологічного потенціалу. Переконливим свідченням виконання соціальною психологією всього комплексу функцій наукової дисципліни є затребуваність практичних послуг соціальних психологів на всіх континентах, особливо в країнах Заходу.

Дедалі більш затребуваними вони стають і в Україні. Ідеться не лише про прикладні соціально-психологічні дослідження (хоч і про них також). Соціальні психологи виступають сьогодні в ролі консультантів із численних питань життя людини і суспільства (консультування подружніх пар, сімейне консультування, організаційне консультування, коучинг керівників тощо), соціальних технологів, співвиконавців соціальних проєктів, надають соціально-психологічну підтримку й допомогу населенню та організаціям (психогігієна, психопрофілактика, групова психотерапія, забезпечення особистісного зростання, позитивних змін у діяльності організацій, соціальна реабілітація осіб, що зазнали психотравм, і т. ін.). Від початку російської агресії проти України безпрецедентна за обсягом (хоча й усе ще недостатня) допомога надається учасникам бойових дій, постраждалим від цих дій військовослужбовцям, сім'ям загиблих, внутрішньо переміщеним особам.

Інакше кажучи, поряд із науково-дослідною роботою виразно окреслилася сфера соціально-психологічної практики – подібно до того, як, наприклад, поряд із педагогічною наукою існує педагогічна практика, поряд із медичною наукою – медична практика. Проте сказати, що уже сьогодні соціальна психологія виконує прогностичну та праксеологічну функції в повному обсязі, було б перебільшенням. Вона загалом добре справляється із цими функціями в тих царинах, які найкраще досліджені. Це передусім міжособові стосунки, функціонування малих груп і груп середніх (типу організацій). Гірша справа з більш масштабними соціально-психологічними явищами, що, власне, й було однією з головних причин згаданого вище “антиамериканського” бунту в соціальній психології наприкінці 1960-х років, ініціатори якого звинувачували академічних учених Сполучених Штатів у нездатності передбачити масові молодіжні рухи в Західній Європі та могутні антивоєнні виступи в самих США.

Відтоді соціальна психологія дещо просунулась у вивченні природи соціальних змін, міжгрупових відносин, соціальних конфліктів. Але й нині їй гостро бракує знань про такі феномени, як масові соціальні рухи, поведінка неорганізованих мас, складні політичні системи тощо. Усе це обмежує її прогностичні та праксеологічні можливості. Так, соціальні психологи (як, між іншим, і соціологи, представники суспільствознавчих наук у цілому) виявилися фактично безпорадними перед лицем тих явищ соціальної динаміки, якими зумовлюється і супроводжується становлення інформаційного суспільства, – викликами глобалізації, гібридних воєн, міжнародного тероризму. Тому в сучасних умовах перед соціальною психологією постає низка нових завдань, пов’язаних з “укрупненням” масштабу досліджуваного об’єкта до великих груп типу територіальних (етнічних, релігійних, професійних) спільнот, суспільства і цивілізації в цілому.

Має поглиблюватися, збагачуватися й саме розуміння функцій науки, в нашому випадку – соціальної психології. Так, прогностичну функцію вчені традиційно розуміють здебільшого в аспекті висунення передбачень (гіпотез), які має підтвердити або спростувати емпіричне дослідження. Це загалом правильно. Однак таких тлумачень прогностичної функції соціальної психології нині недо-

статньо. Її розуміння має виходити за межі власне науки та поширюватися на виконання завдань *соціального прогнозування*. Саме під цим кутом зору С. Московічі ратував за “більшу незалежність прогностичної функції теорії” [212, с. 226].

Щоправда, в останні десятиліття прогностична функція соціальної психології, як і соціогуманітарних наук у цілому, піддається нищівним атакам постмодерністського стибу [30; 90; 91]. До них удаються, зокрема, прихильники синергетичного підходу, що зажив значної популярності не лише у природничих науках. На основі хибно витлумачених постулатів синергетики деякі гуманітарії проголошують абсолютну непрогнозованість функціонування і розвитку складних відкритих систем, що перебувають у стані нестійкої, динамічної рівноваги, до яких належать, зрозуміло, й особистість, і соціум. Проте така апологетика непрогнозованості, як було показано нами раніше [286, с. 219–225], не витримує критики. Насправді із синергетичної картини світу випливає, що майбутнє є *обмежено передбачуваним*, а не абсолютно непередбачуваним [239, с. 39]. Тож абсурдно відмовлятися від соціальних прогнозів на тій підставі, що вони збуваються обмежено, адже ніхто не відмовляється від прогнозів погоди, хоча їхня вірогідність не перевищує 65 % [130]. Як зазначають В. Г. Кремень та В. М. Ткаченко, соціальний аналіз без прогнозу не має довершеного вигляду [166]. Теорія та практика соціального прогнозування сьогодні зорієнтовані на створення імовірнісних сценаріїв суспільного розвитку. Такі сценарії активно розробляються [111], і в їх розробленні мають відігравати свою роль соціальні психологи.

У соціальному прогнозуванні об’єктивно зацікавлена й сама соціально-психологічна наука (з погляду інтересів свого існування, суспільної затребуваності). Адже соціальний прогноз, указуючи на очікувану стадію культурно-історичного циклу, на передбачуваний перебіг суспільних процесів, дає змогу сформулювати соціальний запит на відповідні дослідження і тим самим гарантувати їх належне фінансування. У підсумку отримуємо, так би мовити, обопільний зворотний зв’язок: наука стає передумовою соціальних передбачень, а вони – стимулом розвитку науки, забезпечення випереджувального характеру наукових досліджень.

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

Разом із тим визначення перспектив розвитку соціальної психології в контексті нових суспільних запитів та взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення спонукає не лише до уточнення і змістового збагачення її традиційних функцій, а й до поповнення їх переліку новими функціями. Поряд із традиційними (пізнавальною, прогностичною та праксеологічною) вважаємо за доцільне виділити – як відносно самостійні – функції, які можна назвати експертною, донорською, інтегративно-трансформаційною та просвітницькою. Спробуємо розкрити в першому наближенні їхній зміст та шляхи реалізації.

Експертна функція. Тією чи іншою мірою соціальна психологія виконувала її завжди. І зрозуміло, що вона найтіснішим чином пов'язана з прогностичною та праксеологічною функціями, можна сказати, “вбудована” у прогностувальну та практичну діяльність соціального психолога. Принаймні так має бути і нерідко є насправді. Але сьогодні, в умовах лавиноподібного потоку технологічних, а відтак і суспільних, змін та високої непередбачуваності майбутнього, роль компетентного експерта в усіх сферах життя настільки зростає, що виникає потреба в *інституціалізації експертної функції соціальної психології*.

Про нагальність такої потреби слід говорити ще й тому, що на відміну, наприклад, від політологів, котрі не сходять з телевізійних екранів, “питома вага” соціальних психологів в експертному співтоваристві досі залишається незначною, хоча проблеми, до обговорення яких залучається це співтовариство, є за своїм характером значною мірою або й переважно соціально-психологічними (організаційно-психологічними, політико-психологічними, етно-психологічними тощо). Тому настав час цілеспрямованої експансії носіїв соціально-психологічного (в широкому сенсі) знання в усі сфери, що потребують їхніх кваліфікованих експертних оцінок.

Це передбачає як рекламу відповідних соціально-психологічних послуг, доведення інформації про їхні можливості до органів державної влади, місцевого самоврядування, представників бізнес-середовища та громадськості, так і підвищення рівня фахової готовності самих соціальних психологів до здійснення експертної діяльності.

Належить позбутися певного професійного снобізму, властивого багатьом академічним психологам, котрі вважають, що мають право висловлюватися з приводу лише тієї вузької проблеми, яку розробляють у даний момент згідно з тематичним планом. Цим ми аж ніяк не закликаємо до дилетантизму та верхоглядства. Абсурдно вимагати від науковця, щоб він був “багатоверстатником”, майстром на всі руки: наприклад, працюючи в підрозділі, який досліджує малі групи, виступав експертом із питань психології мас. Таке поєднання може бути скоріше винятком, ніж правилом. Але в сучасних умовах гострої затребуваності соціально-психологічного знання не можна й зациклюватися на занадто вузькій проблематиці. Хто працює в підрозділі, що вивчає ті ж малі групи, має бути готовий висловити експертну думку з приводу будь-якої з них, а не лише, наприклад, мікрогрупи підлітків, яку досліджує сьогодні. Тобто виправдане з наукового погляду дослідження вузької проблеми має поєднуватися з експертною компетентністю щодо певного ширшого класу проблем. Розширення експертної компетентності соціальних психологів є нагальною необхідністю. Бо інакше експертні функції перебиратимуть на себе особи, що не мають стосунку до соціально-психологічної або й узагалі до жодної науки. Як нерідко, на жаль, і трапляється дотепер.

Не зайвим буде застерегти також від наукоподібності експертних суджень, переобтяженості їх теоретичними інтерпретаціями та елементами емпіричного аналізу, що становлять суто дослідницький інтерес. Адже, як слушно зауважує В. І. Подшивалкіна, “практикові не так уже й важливо, якими причинами насправді зумовлене явище. Важливіше знайти шляхи впливу на нього. Якщо всі причини повністю об’єктивні й не залежні від контролю суб’єкта, не підвладні йому, то практикові, власне, нічого робити... Практикові, на відміну від академічного вченого, важливо знати не стільки об’єктивні чинники, що визначають ті чи ті процеси, скільки знайти ті з них, на які можна впливати, передусім замовникові” [240, с. 43]. Іншими словами, експерт має зорієнтувати творчу думку практика на використання його власних можливостей.

Слід усвідомлювати й те, що, крім професіоналізму, експертна діяльність вимагає високої оперативності (зазвичай не властивої науково-дослідній роботі) і тому не може здійснюватися за допо-

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

могою надто громіздких процедур. Звісно, найкращий експертний висновок можна зробити, ґрунтовно дослідивши проблему, якою переймається практик. Але це, як правило, потребує чималих коштів і часу, якого саме й бракує потенційному замовникові експертного висновку. Через те перспектива проведення скрупульозних досліджень із проблеми, що потребує невідкладного вирішення, здебільшого відлякує потенційного замовника і змушує вдаватися до напівкустарних – спрощених і малоефективних – способів експертизи.

Наприклад, візуальні зразки торгової та політичної реклами досі тестуються переважно за показниками їх запам'ятовування. Тим часом давно доведено, що між запам'ятовуванням вербально-візуального повідомлення і його переконувальним впливом немає прямого зв'язку. Як було показано нами свого часу, переконувальний ефект зростає за принципом максимуму повторюваних елементів повідомлення, а покращення показників запам'ятовування припиняється і йде на спад після досягнення певного оптимуму повторень [289].

Отже, потрібно створювати компактні експертні системи, розробляти певні алгоритми експертної діяльності. Такі системи та алгоритми мають базуватися на науково обґрунтованій кількості необхідних і достатніх критеріїв та показників, що дають змогу оперативно і з якомога меншим ризиком здійснювати соціально-психологічне оцінювання наявної ситуації чи того ж зразка рекламної продукції (ухвалюваного на державному або місцевому рівні рішення, підготовленої програми і т. ін.) та передбачати психологічні наслідки розвитку цієї ситуації, ухвалюваних рішень тощо.

Особливу увагу в найближчій перспективі слід приділити розробленню автоматизованих експертних систем. Адже в літературі є відомості, що вже нині семантичний аналіз SMS, інтернет-запитів та постів у мережах, а також опрацьовані “цифрові сліди”, які людина залишає, доторкнувшись до електронних пристроїв, дають можливість оцінювати її деякі психологічні характеристики точніше, ніж за допомогою стандартизованих опитувальників [411]. Комп'ютерним програмам сьогодні досить інформації лише про 70 лайків, зроблених людиною у Фейсбуці, аби передбачити її політичні преференції, ставлення до здоров'я та алкоголю краще,

ніж це вдається товаришам по роботі, а інформація про 300 лайків уможливує передбачення, ліпші за ті, на які здатні дружина чи чоловік [448].

Перспективною видається також участь соціальних психологів як компетентних експертів у форсайт-дослідженнях та форсайт-спільнотах, що створюються в соціальних мережах [218]. Більше того, слід ініціювати започаткування таких досліджень та спільнот у нашій країні, оскільки за ними майбутнє. Досвід зарубіжних колег показує, що у здійсненні експертизи найкращий результат забезпечують не окремі опитування експертів чи їхні одноразові зустрічі, а постійнодіючі комунікаційні майданчики та спільноти, зорієнтовані на пошук перспективних рішень [106, с. 63].

Донорська функція. Потреба її виокремлення впливає з історично зумовлених диференціаційно-інтеграційних тенденцій у розвитку соціально-психологічного знання. Під його диференціацією розуміємо процеси оформлення як самостійних наукових дисциплін (субдисциплін) тих галузей наукового знання, які протягом певного часу вважалися і почасти вважаються дотепер прикладними розділами соціальної психології. Як засвідчує ретроспективний аналіз формування соціально-психологічних ідей та протоїдей, останні виникали від сивої давнини і до ХХ ст. в царинах, котрі нині можна уявити як периферію сучасного соціально-психологічного знання, тобто на пізнавальних територіях, що їх сьогодні освоюють згадані субдисципліни – юридична психологія, етнопсихологія, політична психологія тощо. Інакше й не могло бути. Адже автори цих ідей та протоїдей могли оперувати лише видовими поняттями (на кшталт “володар”, “підданий”, “русин”, “лях”, “народ”, “громада”, “сім’я” і т. ін.). Їм були невідомі такі родові поняття (категорії), як “особистість”, “група”, “взаємодія (чи спілкування)”, що лежать в основі сучасного соціально-психологічного знання, утворюючи його центральну частину. І власне соціальна психологія й змогла сформуватись як наукова дисципліна з можливостями значно вищого рівня узагальнень лише після того, як у науковому дискурсі утвердилися ці родові поняття-категорії.

Відтак відкрилася перспектива *інтеграції* “периферійних” частин соціально-психологічного знання. У процесі свого станов-

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

лення соціальна психологія активно вбирала їх у себе, тлумачачи як свої прикладні напрями чи розділи, і тим самим розвивалася, так би мовити, вшир. Правда, цей процес інтеграції так і не набув завершення. Наприклад, етнопсихологія на Заході завжди почувалася доволі автономною, етнопсихологи дуже рідко ідентифікували себе як соціальних психологів. Проте в останні десятиліття ХХ ст. виразно окреслилася й діаметрально протилежна тенденція – диференціації соціально-психологічного знання, яку часом називають його фрагментацією. Чимало відомих соціальних психологів сприйняли її вельми болісно. Лунають заклики до поновлення цілісності соціальної психології [316, с. 154], до того, щоби призупинити, а затим і зовсім “знищити” тенденцію фрагментації [211, с. 217]. Та навряд чи такі заклики можливо втілити в життя, і навряд чи варто намагатися це робити, оскільки вони суперечать закономірностям розвитку наукових дисциплін.

“У міру зростання дисципліни ті, хто нею займається, дедалі більше спеціалізуються, неминуче втрачаючи з поля зору інші її царини”. Як наслідок, відбувається її диференціація (фрагментація), бо “кожна формальна дисципліна поступово стає занадто великою та неповороткою”, – зазначає відомий французький фахівець у галузі методології соціальних наук М. Доган [92, с. 4–5]. Отже, процес диференціації соціальної психології є об’єктивно зумовленим – як запитами суспільної практики, так і логікою розвитку самої науки. Тому він, безперечно, триватиме. Хоча, можливо, правильніше було б говорити не про диференціацію, а про те, на чому наголошував свого часу Б. Ф. Ломов, – що на стиках із суспільними науками формується цілий “кущ” спеціальних психологічних дисциплін, центральне місце серед яких посідає соціальна психологія. До дисциплін, що формуються на стиках із суспільними науками, крім соціальної психології, він відносив історичну, економічну, юридичну, етнічну, політичну психологію, психолінгвістику та психологію мистецтва [183, с. 13]. Нині до них можна додати як мінімум організаційну психологію, психологію соціальної роботи та медіапсихологію. Деякі автори вважають соціально-психологічною дисципліною також іміджологію [58, с. 141].

Перелічені дисципліни дедалі частіше називають *дисциплінами соціально-психологічного профілю*. Термін хоч і не безспір-

ний, але досить зручний. Тож його можна прийняти як робочий, але з тим застереженням, що список дисциплін, які пов'язані із соціальною психологією сутнісними зв'язками, є принципово відкритим, із прозорими і доволі умовними межами. До цього списку помітно “підтягуються” й такі традиційні галузі психологічної науки, як педагогічна і вікова психологія, медична психологія, психологія праці тощо. Адже дедалі більше розширюється їхня соціально-психологічна складова.

Дисципліни соціально-психологічного профілю явно “не вкладаються” в концепт прикладних розділів соціальної психології. Вони розв'язують свої власні не лише прикладні, а й фундаментальні проблеми. Проте рівень фундаментальності останніх, зрозуміло, нижчий, ніж у соціальній психології. Тому вона може й повинна бути для них своєрідним донором – базовою, опорною наукою, що постає знання про найбільш фундаментальні (загальні, інваріантні) закони та закономірності взаємодії індивіда з групою, групового життя як такого тощо. Але для цього соціальна психологія має розвиватися в подальшому не стільки вишир, скільки вглиб – у напрямку пізнання таких законів та закономірностей. Тільки за цієї умови їй буде під силу забезпечувати когнітивну (а не інституціональну, як було досі) цілісність соціально-психологічного знання, урівноважувати процеси його диференціації інтеграційними процесами.

Інтегрувально-трансформаційна функція. Наукова соціальна психологія в її нинішньому вигляді не може своїми методами вичерпати все багатство соціально-психологічної реальності, та й навряд чи коли-небудь зможе. Так само як і все багатство психічних явищ не може вичерпати психологічна наука в цілому. Заперечити тут В. А. Роменцеві нічого.

Важко не погодитися з тим, що наукові відкриття часто мають свої художні антецеденти, що “пізнання людської психіки, свідомо або не свідомо для самого вченого-психолога, вбирає в себе філософський і художній елементи” [265, с. 34], а філософи та письменники, своєю чергою, свідомо чи несвідомо можуть узяти для себе чимало корисного з праць наукової психології. Як це робив, приміром, Еміль Золя, може навіть надмірно покладаючись на ці праці.

Має слухність В. А. Роменець, коли пише, що “всі форми пізнання переплетені між собою, і саме тому, вибираючи якийсь один аспект пізнання, ми підключаємо всі інші і лише таким чином відчуваємо повноту пізнавальних досягнень – завдяки взаємному заплідненню позицій. Ізоляція на ґрунті науки в пізнанні психіки приводить до *сциєнтизму*, ізоляція на ґрунті філософії – до занепадницької *метафізики*, ізоляція міфології – до *чарівницького* погляду. Насправді підсвідомо перемагає евристична взаємодія різних форм пізнання, і будь-яке ігнорування будь-яких форм світоспоглядання є принаймні незрозумілим” [266, с. 924].

Інша справа – чи дійсно така евристична взаємодія завжди перемагає? І чи може задовольняти нас її наявний рівень?

Не підлягає сумніву той факт, що, окрім внутрішньодисциплінарних та субдисциплінарних форм, соціально-психологічне знання інтенсивно нагромаджується і в іншодисциплінарних та величезному розмаїтті позанаукових форм соціально-психологічного мислення. Усі ці форми справді певною мірою запліднюють одна одну. Але фактом є й те, що їхнє взаємне запліднення відбувається спорадично, стихійно, як правило, внаслідок випадкового збігу обставин чи інтересів.

Це й зрозуміло. Адже іншодисциплінарні та позанаукові форми розвиваються *всередині* таких видів мислення, як філософське, художнє, соціологічне, релігійне тощо. Вони є невід’ємними складовими цих видів. Через те сепарування елементів соціально-психологічного знання зазвичай не потребують ні філософи, ні письменники, ні соціологи, ні релігійні діячі й ніхто інший; більше того, таке сепарування з їхнього погляду часто-густо є протипоказаним, оскільки може “розвалювати”, наприклад, тканину художнього твору, умонастрій художнього мислення. І було би просто смішно домагатися від того ж письменника відрефлексування його соціально-психологічної думки.

Отже, в цілеспрямованому освоєнні знань, нагромаджуваних у позанаукових та іншодисциплінарних формах пізнання соціально-психологічної реальності, об’єктивно зацікавлена тільки соціальна психологія як наука, що й покладає на неї інтегративно-трансформаційну функцію.

У цьому сенсі заслуговують на увагу аргументи А. В. Юревича, який зазначає, що “дослідницька психологія досі витратила головні зусилля на те, щоб навчитися правильно *видобувати* знання, намагаючись – за допомогою позитивістських прийомів – якомога складнішими та хитромудрішими способами вирити його “з-під землі”, тоді як потрібне їй знання лежало на поверхні”, – і далі стверджує, що сьогодні психології “треба навчитися не стільки видобувати, скільки правильно *виокремлювати* та *оформлювати* знання”. Це передбачає “оформлення знання саме як наукового, тобто у вигляді законів, закономірностей та закономірних тверджень, а не у вигляді описів психологічної феноменології” [366, с. 17].

Не беремося судити, чи дійсно потрібне соціальній психології знання лежить на поверхні. Скоріше воно залягає в анклавах іншонаукових та позанаукових форм соціально-психологічного мислення на різній глибині. Але виявляти, узагальнювати та оформлювати його як наукове вона справді має навчитися. У цьому полягає інтегративно-трансформаційна функція соціально-психологічної науки.

Природно, її виконання вимагає напрацювання спеціальних підходів, прийомів і процедур. Це якісно нове, нелегке, але посилене завдання. Прикладом одного з таких підходів може слугувати, скажімо, опрацювання позанаукового соціально-психологічного знання на основі запропонованого нами *принципу мульти-суб’єктності* [286, с. 30], що дає змогу розглядати як учасників єдиного дослідницького процесу: (а) професійного психолога, який опрацьовує це знання; (б) осіб, котрі його безпосередньо нагромаджують (наприклад письменників); (в) компетентних експертів, що можуть залучатися до його оцінювання. Тим самим вибудовується єдиний просторово-часовий континуум соціально-психологічного дослідження, що має на меті опрацювання позанаукового знання для вирішення цілком конкретних науково-дослідних завдань.

На нашу думку, принцип мультисуб’єктності уможливило отримання суттєвих не лише науково, а й суспільно значущих результатів. Так, у виконаній під нашим керівництвом дисертаційній роботі І. В. Кривонос було розкрито умови, за яких художній твір може слугувати джерелом вірогідних соціально-психологічних

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

знань, і на цій основі отримано наукові дані, що істотно уточнюють погляди на український національний характер, його зміст і структуру [167].

Просвітницька функція. На перший погляд може здатися, що йдеться про тривіальну популяризацію наукових знань, яку саму по собі навряд чи можна вважати функцією власне науки. Насправді ж під просвітницькою функцією (ми віддаємо собі звіт в умовності терміна і допускаємо, що він не зовсім вдалий) маються на увазі речі набагато серйозніші. Її слід розуміти як позиціонування науки в системі суспільних відносин, що особливо важливо для соціогуманітарних дисциплін, які вивчають людину і суспільство з метою впливу на їхній розвиток.

Тож не випадково ідея такого позиціонування вже не лише “витає в повітрі”, а й утілюється представниками цих наук у вигляді ґрунтовних концептуальних побудов. До них належить, наприклад, концепція публічної соціології М. Буравого, згідно з якою дальший розвиток соціологічної науки має відбуватися шляхом “соціологічної інтервенції” (в дусі А. Турена), повернення до “громадянського коріння”, вrostання в громадянське суспільство, голосом якого вона повинна стати. Це, своєю чергою, передбачає перетворення результатів діяльності соціологічного співтовариства на медійні події, які за рівнем впливу на суспільство мають бути зіставними з рекламою, інтернет-мемами, політичними новинами [381]. Як бачимо, тенденція очевидна.

Не рахуватися з нею було б непростимою помилкою. Адже соціальна психологія має найширші можливості продуктивного позиціонування в системі суспільних відносин. Причому за самою специфікою свого предмета, а не лише за потенціалом суто прикладних досліджень. Це тягне за собою потребу радикального розширення уявлень про її “практичність”. Практичне значення соціальної психології в жодному разі не вичерпується результатами прикладних досліджень, нехай би й такими, що оформлені в найбільш технологізованому, придатному для безпосереднього використання вигляді. Її практичне значення полягає також (а можливо й передусім) у розвитку соціально-психологічного мислення найрі-

зноманітніших акторів, яке допомагає їм ефективно вирішувати професійні та життєві проблеми.

Так, можна припустити, що засвоєння знань, які продукує і транслює з університетських кафедр академічна соціально-психологічна наука, формує в довготривалій пам'яті студента певні базові патерни (як їх розуміє Г. Саймон [434]), котрі сприяють репрезентації наявних у груповому та особистісному бутті проблемних ситуацій. Тож, мабуть, не випадково найуспішнішими психотерапевтами, такими, що мають численних учнів та послідовників, зазвичай бувають люди із ґрунтовною психологічною освітою або й багаторічним досвідом науково-дослідної роботи.

На жаль, цього не розуміють ті з них, які доводять непридатність даних і висновків наукових досліджень для застосування у сфері психологічної практики. Але то вже їхня справа. Нам же важливо підкреслити, що популяризація наукових соціально-психологічних знань (зрозуміло, популяризація розумна і якісна, співвіднесена із цивілізаційними викликами, з проблемами, які збурюють громадську думку) може і повинна бути дієвим інструментом розвитку *практичного* соціально-психологічного мислення, його інтелектуального оснащення. І не тільки мислення психологів-практиків, а й найширших верств населення.

Звичайно, можливості широкої популяризації цих знань сьогодні в Україні вельми обмежені. Як унаслідок комерційно-розважальної спрямованості та політичної заангажованості більшої частини вітчизняних мас-медіа, відсутності коштів на видання науково-популярної літератури, низького рівня психологічної компетентності журналістів та видавців, так і тому, що далеко не кожний учений здатний популяризувати наукові знання.

Хоча це, звісно, не означає, що таких учених у нас немає зовсім. Вони є і потребують усілякої підтримки. Настав час, зокрема, домогтися державних замовлень на підготовку в науково-дослідних установах та університетах гостро потрібної суспільству науково-популярної літератури, розглядаючи її створення як виконання прикладної тематики.

Проте більш дієвим каналом поширення фундаментальних і прикладних надбань соціально-психологічної науки наразі видається популяризація їх серед окремих цільових груп. Такими групами

можуть бути представники безпосередньо не пов'язаних із психологією наукових дисциплін, які, однак, тяжіють до розроблення соціально-психологічної проблематики, фахівці зі сфери бізнесу, працівники системи державного управління, розробники реклами, маркетологи тощо. Усі вони – реальні чи потенційні носії іншодисциплінарних і психотехнологічних форм соціально-психологічного мислення. Для “соціально-психологічної інтервенції” в їхнє середовище жодних принципових обмежень не існує взагалі. Треба активно брати участь у науково-практичних конференціях, семінарах та інших масових заходах, які вони проводять, самим ініціювати відповідні міждисциплінарні дискусії, обмін думками і досвідом. Усе це дасть змогу соціальній психології виконувати роль провідного актора в системі розвитку різних форм соціально-психологічного мислення.

Але за всіх обставин вона повинна залишатися наукою, що спирається на внутрішньо притаманні їй, тобто наукові, форми мислення. І в цьому зв'язку особливої ваги набуває проблематика методів соціально-психологічних досліджень, а також оцінювання результатів наукової діяльності, здобутих за допомогою цих методів.

4.4. Потреба легітимації різних методів і результатів соціально-психологічного пізнання

Наукове соціально-психологічне мислення невіддільне від методів дослідження, оскільки формується у процесі їх освоєння та використання. Щоправда, тема методів у соціально-психологічній літературі, як і у психологічній загалом, не належить до найпопулярніших. Але кожному психологу зрозуміло, що не лише успіх чи неуспіх його науково-дослідної роботи, а й сам вибір предмета вивчення чи досліджуваної проблеми зумовлюється передусім наявністю/відсутністю потрібних для цього методів та методик або – в разі самостійного методологічного пошуку – уявленнями про те, наскільки реальною є перспектива їх розроблення.

Значно більшу увагу приділяє методам емпіричного дослідження суміжна галузь науки – соціологія. У соціологічному середовищі час від часу спалахують бурхливі, хоч і не вельми результа-

тивні, дискусії з приводу так званих кількісних і якісних методів, що розширювально тлумачаться також як кількісний і якісний наукові підходи [148; 173; 323]. Однозначного розуміння кількісних і якісних методів (чи підходів), за визнанням соціологів, немає. Перші ототожнюються зазвичай з використанням формалізованої (“жорсткої”) анкети, статистичних даних тощо, другі – з неформалізованими (“м’якими”) способами спілкування з респондентами (нестандартизовані та напівстандартизовані інтерв’ю, метод фокус-груп і т. ін.). Ми свого часу показали, що такі ототожнення є хибними [286, с. 67–84], оскільки походять від нерозрізнення способів збирання та аналізу первинної інформації¹. Але зараз вважаємо за потрібне зосередити увагу не на критиці згаданих ототожнень, а на проблемі детермінації вибору тих чи тих методів, на його підставах, які, власне, й дискутуються.

На думку А. С. Готліб, погляди соціологів, які сформувалися в процесі дискусій щодо кількісних і якісних методів, можна звести до чотирьох основних позицій – радикальної, екзистенційної, прагматичної та вузькоемпіричної. Радикальна позиція базується на інтерпретації зіткнення між прихильниками кількісних і якісних методів як породженого протистоянням позитивістської та феноменологічної парадигм. Тому її, гадаємо, краще було б назвати парадигмальною: згідно з нею кількісні і якісні методи поки що співіснують, проте майбутнє належить останнім, оскільки вони більше відповідають, так би мовити, духові часу. Екзистенційна позиція припускає, що кількісний і якісний підходи мають притаманні їм спектри пізнавальних можливостей, свої позитиви і негативи. Однак переконливо довести перевагу того чи того підходу на сьогоднішній день неможливо, через те схильність до послуговування кількісною чи якісною методологією – це завжди екзистенційний

¹ Цілком очевидно, що “м’яким” або “жорстким” способом інформацію можна лише збирати, а кількісним або якісним – лише її обробляти чи аналізувати. Отже, позірно єдина проблема кількісних і якісних методів емпіричного дослідження “розпадається” на дві різні – проблему “м’яких” і “жорстких” способів спілкування з досліджуваними, з одного боку, і проблему кількісного та якісного підходів до аналізу отриманих даних, з другого. Це дає змогу обговорювати методологічні засади емпіричних досліджень під докорінно іншим кутом зору.

вибір самого вченого. Прагматична позиція виходить із того, що в одних випадках більш релевантними завданням дослідження можуть бути кількісні методи, а в інших – якісні. Тому вчений вибирає ті чи ті з них залежно від мети й завдань, які він ставить у своєму дослідженні. Ця позиція (її поділяє сама авторка і вважає найпопулярнішою) допускає не лише використання як кількісних, так і якісних методів, а й паралельне або послідовне їх поєднання в межах одного дослідження.

Найбільш контрверсійною, позбавленою парадигмальних рефлексій, виглядає вузькоемпірична позиція. На відміну від попередніх вона заперечує суттєву різницю між кількісними і якісними методами. Прихильники цієї позиції стверджують, що соціологи здавна використовували методи обох типів, які є взаємодоповнювальними і набувають ознак одне одного. Тож і надалі не варто обтяжувати себе міркуваннями, якими переймаються ті, хто дотримується перших трьох позицій [148].

Цікаво, що певною мірою схожі дискусії (тільки, так би мовити, з протилежним знаком) відбувалися за кілька десятиліть перед тим і в галузі етнічної психології – з приводу методів, за якими в цій галузі закріпилися назви дистантних і контактних [288]. Тоді, розчарувавшись у дистантному вивченні національного характеру різних народів (у виявленні його особливостей за допомогою аналізу художньої літератури, історичних джерел тощо), провідні зарубіжні етнопсихологи доводили і, здавалось, довели переваги контактних методів, що передбачають польові обстеження великих репрезентативних вибірок представників етнонаціональних спільнот. Ці обстеження пов'язувалися, своєю чергою, з використанням стандартизованих опитувальників, психологічних тестів та іншого формалізованого методичного інструментарію. Тобто шальки терезів схилилися в бік методів, які соціологи називають кількісними. Нині ж головним трендом найбільш “просунутої” соціології, як видно з наведених вище наукових джерел, вважаються методи якісні. Ось така метаморфоза відбулася з методичними пріоритетами емпіричних досліджень у загалом близьких галузях.

Але попри всі відмінності дискусій, що точилися й точаться навколо різних методів, є в цих дискусіях і чимало спільного. Впадає в око передусім дещо абстрактний, сказати б, “де-

об'єктивованій” характер порівняння переваг і можливостей обговорюваних методів. При цьому їх вибір нерідко постає як фактично індетермінований, зумовлений лише суб'єктивними чинниками – індивідуальною волею окремого дослідника чи колективною волею наукового співтовариства, яке сповідує певну парадигму.

Почасти так воно і є. Заперечувати роль суб'єктивних чинників, звичайно, не випадає, момент свободи дослідника у виборі методів, якими він послуговується, завжди існує. І все ж дослідницька практика свідчить, що свобода їх вибору аж ніяк не безмежна. Тож переконливішою видається позиція тих авторів, котрі ставлять вибір методів у залежність від мети і завдань дослідження. Їхня позиція переконливіша, оскільки в ній менше суб'єктивізму. Проте не варто забувати, що мета і завдання дослідження завжди характеризують пізнавальний процес, спрямований (просимо вибачення за трюїзм) на пізнаваний об'єкт. Звідси впливає залежність вибору, який робить дослідник на користь того чи того методу, передусім від об'єкта дослідження, від його природи і наявного стану.

На цьому наголошує С. Д. Максименко. “Метод може вважатися плідним і ефективним лише в тому випадку, якщо його застосування сприяє найбільш повному і всебічному відображенню в науковому знанні об'єктивних властивостей і зв'язків досліджуваного об'єкта”, – пише він [194, с. 19]. І в іншій своїй роботі застерігає: “Відсутність методу, адекватного вихідним уявленням та об'єкту дослідження, породжує скепсис і розчарування та примушує дослідника добудовувати свої вихідні позиції самому, тобто шукати відповіді на поставлені питання не в об'єкті дослідження, а в книжках і власному досвіді” [192, с.1]. Отже, як бачимо, вільний вибір дослідником тих чи тих методів може реалізовуватися лише в межах детермінованості об'єктом дослідження.

Об'єкти ж дослідження в соціальній психології дуже різні – від індивідів до великих груп та масоподібних утворень. І саме це, а не дослідницькі смаки та уподобання, зумовлює значну варіабельність використовуваних нею методів, спричинюючись до непротих у методологічному плані проблем.

Г. М. Андрєєва, А. Л. Свенцицький, Л. І. Уманський та інші відомі соціальні психологи неодноразово констатували, що соціальна психологія залежно від об'єкта і предмета дослідження

послугується різними методами – або психологічними, або ж соціологічними. У цьому немає нічого дивного, як і такого, що могло б зашкодити професійному самолюбству соціальних психологів. Звернення соціальної психології до методів суміжних наукових дисциплін виправдане з огляду на близькість її “пізнавальної території” з їхніми “територіями”, предметними полями. Проте чи правомірно всі методи, якими послуговуються і соціологія, і соціальна психологія (а разом і політологія, демографія, культурологія та інші соціогуманітарні дисципліни), кваліфікувати як суто соціологічні? Гадаємо, ні. Уже бодай тому, що чимало з них (глибинне та нарративне інтерв’ю, метод фокус-груп тощо) були запроваджені соціальними психологами, хоч нині й характеризуються в довідниках із соціології як соціологічні [295].

Тож коли говорять про використання соціальною психологією соціологічних методів, за промовчанням мають на увазі дещо інше, а саме те, що вона з метою вивчення деяких своїх об’єктів змушена чи має право вдаватися до методів, які вважаються неспецифічними для психологічного пізнання. Ідеться здебільшого про різні варіанти методу опитування, що дають змогу отримувати лише ту інформацію, яка зводиться до суб’єктивних оцінок, самоспостережень та самооцінок опитуваних. До таких методів психологи ставляться зазвичай упереджено, тавруючи їх як непсихологічні. Це вочевидь занадто. Адже отримана за їхньою допомогою інформація, безперечно, відбиває певний зріз індивідуальної чи групової психіки. Однак сказати, який саме, буває досить складно, унаслідок чого з’являється значний простір для довільної інтерпретації отриманих даних, а висновкам дослідника бракує доказовості – бодай того рівня, який вважають прийнятним фахівці в галузях загальної та інженерної психології, психофізіології тощо. Іншими словами, “соціологічні” методи не є достатньо надійними з погляду класичних канонів психологічного пізнання. І вони й насправді менш надійні.

Набагато надійнішими відповідно до ідеалів природничонаукової парадигми, яка впродовж багатьох десятиліть панувала у психологічній науці, є методи, що забезпечують цілеспрямоване введення та контроль дослідником незалежних змінних. Їх ще у 20-х роках минулого століття взяла на озброєння і соціальна психологія

(як уже зазначалося, ціною звуження свого предмета). Головним її методом на тривалий час став лабораторний експеримент. Його протиставляли всім іншим методам як нестрогим, “необ’єктивним” і, зрештою, “неповноцінним”. Однак лабораторний експеримент за всіх його переваг має той істотний недолік, що вилучає людину з її природного соціального контексту, і через те він вельми вразливий з погляду екологічної валідності виявлених закономірностей. За це на нього й спрямували критику ініціатори “антиамериканського бунту” в соціальній психології. Прагнення підвищити зовнішню валідність даних змістило акценти з лабораторного експерименту на методи “польових” досліджень, зокрема на природний експеримент. Утім, останній у соціальній психології теж має обмежену сферу застосування – за його допомогою вивчають особистість, малі, у кращому разі середні, групи. Для безпосереднього¹ вивчення великих груп і суспільства в цілому він із цілком зрозумілих причин непридатний. Тому в міру постановки питання про розширення предметного поля соціально-психологічних досліджень серед певної частини соціальних психологів розпочалася реабілітація таких “нестрогих” методів, як опитування, спостереження тощо. Попри всі зусилля з їх удосконалення вони наразі залишаються менш надійними, ніж експериментальні методи, проте використовують їх дедалі частіше.

Неекспериментальні методи сьогодні культивує, звичайно, не лише соціальна психологія. Ними широко послуговуються і дитяча психологія, психологія творчості, загальна психологія та інші галузі психологічної науки. Але якщо в інших галузях ідеться, як правило, лише про недоцільність абсолютизації експериментальних методів, про те, що для вирішення тих чи тих завдань краще підходять або тільки й придатні “м’які”, “гуманітарні”, одне слово, неекспериментальні методи, то в соціальній психології є цілі розділи, де застосовувати експериментальні та інші методи, що вважаються специфічними для психологічного пізнання, принципово неможливо. Наприклад, експеримент, у якому брали б участь етнонаціона-

¹ Про можливість опосередкованого використання експериментальних методів для вивчення, точніше, моделювання деяких процесів, що відбуваються в таких об’єктах, як великі групи, див. далі.

льні спільноти чи інспіровані масові рухи, може здійснити хіба що диктаторський політичний режим, а не науковець.

Це спонукає розглядати різні розділи соціальної психології не просто як позначені деякими відмінностями, а як такі, що подібно до окремих наук істотно різняться за своїм гносеологічним рівнем [220, с. 35]. Одні з них (соціальна психологія особистості, психологія малих і почасти середніх груп) у гносеологічному сенсі є порівняно “сильнішими”, інші (психологія мас, психологія великих груп) – помітно слабшими. Тобто одні розділи використовують більш надійні, а інші – менш надійні методи.

При цьому спостерігається чітка залежність надійності використовуваних методів від того, наскільки виразними (конвенційно узгодженими і консолідованими) є уявлення наукового співтовариства соціальних психологів про об’єкт досліджень певного розділу соціально-психологічної науки. Виразність уявлень зменшується зі зростанням масштабу об’єкта – у міру того як фокус дослідження переноситься з індивіда спочатку на малу групу, потім на середню і, нарешті, на велику групу чи масу індивідів. Чому так відбувається, зрозуміло. До зменшення виразності уявлень спричинюється те, що під час вивчення об’єктів дедалі більшого масштабу стає дедалі важче вдаватися до спрощень соціально-психологічної реальності, зведення її до внутрішньогрупових (фактично міжособових) стосунків та міжіндивідуальних взаємодій. Якщо вивчення малих та деяких середніх груп ще допускає такі спрощення, то тематика психології великих груп і психології мас уже неunikно виводить на перший план надіндивідуальні, власне групові чи масові, психічні явища. Але ж реальність існування надіндивідуальних психічних явищ, як відомо, досі визнають далеко не всі представники соціально-психологічного цеху. Тому уявлення про великі групи та маси мають у сучасному соціально-психологічному дискурсі вельми аморфний вигляд. Чимало соціальних психологів, особливо американської наукової школи, взагалі ставлять під сумнів їхній онтологічний статус. Їх розглядають як позбавлені власних психологічних характеристик “соціальні структури”, котрі справляють вплив на особистість, умови “групового життя” особистості тощо [151; 316; 401; 414]. Тим самим великі групи та маси елімінуються як самостійні об’єкти соціально-психологічного пізнання, що, своєю чер-

гою, гальмує розроблення надійних або й хоча б якихось методів їх вивчення.

На нашу думку, це дає підстави стверджувати, що в соціальній психології, де ще так багато невідомого, невизначеного, діє закон залежності гносеологічної “сили” засобів пізнання досліджуваного об’єкта від ступеня визначеності його онтологічного статусу. Що нижчий ступінь визначеності, то “слабші” засоби пізнання. І навпаки, з підвищенням ступеня визначеності онтологічного статусу об’єкта позитивно корелює “сила” засобів його пізнання¹.

Дія цього закону поки що має для окремих, гносеологічно “слабших”, розділів соціальної психології, без перебільшення, драматичні наслідки. На їхній розвиток ніким іншим, як самою науковою спільнотою накладаються своєрідні табу, що ніби канонізують, унормовують глухий кут, з якого немає виходу. Наявність такого глухого кута щодо психології мас яскраво змалював С. Московічі: “Про психологію мас судять так, коли б йшлося про астрологію... Я гадаю, це тому, що вона недоступна експериментальній верифікації або математичному вираженню. Проте можна також перевернути це твердження, заявивши, що її положення і не намагалися верифікувати або надати їм математичного вираження саме для того, щоб закріпити табу” [210, с. 21]. І стосується це, звичайно, не лише зарубіжних соціальних психологів. У вітчизняному науковому середовищі, яке, дотримуючись радянської традиції², ні проти психології мас, ні проти психології великих груп відкрито ніби й не виступає, мовчазне табування гносеологічно “слабших” розділів соціальної психології, однак, має місце теж. Наприклад, у вигляді ви-

¹ Побіжно зауважимо, що ступінь визначеності онтологічного статусу досліджуваного об’єкта ми розглядаємо як параметр, конвенційно встановлений науковим співтовариством. Безпосереднього стосунку до істинності знання про об’єкт, на наш погляд, цей параметр не має.

² Нагадаємо, що радянська наукова традиція у відповідності з ідеологічними постулатами марксизму декларувала пріоритетність великих груп (насамперед, зрозуміло, класів) як об’єктів соціально-психологічного пізнання. Проте ці декларації зазвичай не підкріплювалися дослідницькою практикою. Як і на Заході, радянські соціальні психологи вивчали переважно малі та середні групи, іменуючи їх колективами.

знання відповідної тематики недисертабельною. Тому майже ніхто з аспірантів та докторантів за неї не береться.

Як же вийти із глухого кута? Як послабити негативні наслідки дії сформульованого вище закону залежності засобів соціально-психологічного пізнання від ступеня визначеності онтологічного статусу досліджуваного об'єкта? Достеменно з'ясувати психологічну природу об'єктів надіндивідуального рівня з причин, що залежать скоріше від природничих наук, ніж від соціальної психології, в найближчій перспективі навряд чи вдасться. Але це в жодному разі не повинно бути перепорою на шляху їх вивчення, адже “незнання – не аргумент”, – наголошував В. А. Роменець [266, с. 815]. І, як слушно зазначають колеги-соціологи, “призначення будь-якої наукової діяльності – пізнання істини не як реальності самої в собі, відкритої нам абсолютно і безпосередньо, а як доступної більшою чи меншою мірою нашому сприйманню” [162, с. 108–109].

Об'єкти надіндивідуального рівня слід вивчати в доступних на сьогоднішній день межах. Базуючись на певних гіпотетичних уявленнях про їхню природу. Нехай поки що й достатньо умовних.

Не біда, якщо ці уявлення раніше чи пізніше виявляться у чомусь помилковими. Історія науки знає чимало прикладів хибних у своїй основі теорій (геоцентрична теорія Птолемея, теорія флогістону тощо), які, однак, давали змогу успішно розв'язувати деякі хоч і локальні, але дуже важливі для свого часу наукові та практичні завдання. Скажімо, геоцентрична теорія, за свідченням Т. Куна, дозволяла передбачати положення зірок навіть краще від геліоцентричної теорії Коперника [172, с. 101]. Отже, потрібно сміливіше висувати нові соціально-психологічні теорії, які стосуються об'єктів надіндивідуального рівня. Вони мають не претендувати на істину в останній інстанції, а бути спрямованими на вирішення конкретних наукових завдань. При цьому нові соціально-психологічні теорії, на відміну від висунутих на рубежі XIX–XX століть, повинні піддаватися операціоналізації і відтак емпіричній перевірці.

Зрозуміло, треба бути готовими до того, що перевірка багатьох нових теорій, мабуть, ще довго здійснюватиметься за допомогою методів менш надійних порівняно з тими, якими послуговується класичне психологічне пізнання і які мають бодай часткове за-

стосування в галузях соціальної психології особистості чи психології малих груп. Менш достовірним, значною мірою гіпотетичним буде, відповідно, й здобуте цими методами знання. Проте пам'ятаймо, що достовірність будь-якого наукового знання завжди є відносною. Тому до оцінювання результатів досліджень, що здійснюються в межах різних розділів соціальної психології, належить підходити диференційовано. Результати, отримані за допомогою менш надійних, ґносеологічно “слабших” методів, мають бути предметом ґрунтовних наукових дискусій, а не відкидатися з порога як недостовірні.

На наше переконання, *в ім'я дальшого прогресу соціально-психологічної науки слід визнати потребу варіабельності як методів, що застосовуються в різних її розділах, так і критеріїв оцінювання наукових результатів, отримуваних за допомогою цих методів.* Потрібно запровадити гнучку систему таких критеріїв. До прикладу, результати опитування, проведеного в розрізі психології мас, безглуздо оцінювати за тими самими критеріями, що й роботу, яка базується на даних соціометрії чи референтометрії. Критерії їх оцінювання мають бути “м'якшими”, “ліберальнішими”, такими, що фіксують як прийнятний науковий здобуток, можливо, не бездоганне підтвердження перевірюваної гіпотези, а лише певне просування в напрямку її підтвердження (якщо, звісно, вона того варта). Тобто йдеться про легітимацію в критеріях оцінювання наукової продукції соціальної психології гіпотетичного знання, про розуміння його неунікності, доцільності й достатності на певному етапі пізнання того чи того об'єкта. Іншого виходу немає. Інакше тематика психології мас і психології великих груп з усіма супутніми проблемами (наприклад, проблемою групових ставлень та міжгрупових відносин, проблемою колективного несвідомого тощо) залишатиметься й надалі недисертабельною, піддаватиметься мовчазному табуванню або й відвертому секвестру.

Але чи не знизить запровадження гнучкої системи критеріїв, яку ми обстоюємо, загального рівня дослідницької культури соціальних психологів? Такий ризик, звісно, є. Проте є й природне, можна сказати, амбітне прагнення вчених отримувати якомога достовірніше знання. Важливо лише, щоб це прагнення “підігрівалося” науковою спільнотою, широкими доброзичливо-критичними

дискусіями. Тож правомірно очікувати, що за такої умови воно спонукатиме науковців, котрі вивчатимуть об'єкти надіндивідуального рівня, не лише до висунення дедалі вірогідніших гіпотез, а й до розроблення надійніших методів їх перевірки.

Не будемо безапеляційно стверджувати, в яких саме напрямках відбуватиметься пошук цих методів. Тут можливі варіанти. Пригадаймо, С. Московічі передбачав настання в соціальній психології своєрідних “ретрореволюцій”, що полягатимуть у вивченні групової динаміки, міжгрупових стосунків та психології мас за допомогою поєднання різних методів, провідне місце серед котрих, як і в доекспериментальний період розвитку соціально-психологічної думки, знову посяде спостереження [див. 351, с. 290]. Виходячи із цього передбачення головний акцент слід зробити на модернізації методу спостереження, на підвищенні його надійності. Проте в аспекті дальшого розвитку методології соціально-психологічних досліджень становить інтерес і те, що Р. Гарре, С. Московічі, Г. Теджфел та інші відомі соціальні психологи західноєвропейської школи, які тією чи тією мірою цікавилися психологією великих спільнот і мас, були водночас винахідливими експериментаторами і, проводячи експерименти на малих групах, часом небезуспішно екстраполювали зроблені за результатами експериментів висновки на об'єкти більшого масштабу.

Так, результати експериментів, що довели значущість впливу, який за певних умов здатна справляти на поведінку малої групи її нонконформна меншість, С. Московічі поширив фактично на суспільне життя в цілому, витлумачивши активність меншості (нечисленної підгрупи або навіть окремого індивіда) як універсальний механізм запровадження в суспільстві назрілих інновацій [див. 296; 422]. Це наводить на думку, що, можливо, неприйнятність екстраполяції експериментальних даних, отриманих у малій групі, на ширші локуси соціально-психологічної реальності час поставити під сумнів, свідомо з'ясовуючи натомість умови, обмеження та сфери здійснення такої екстраполяції, розробляючи її алгоритми. Якби такі алгоритми вдалося напрацювати, експериментальні методи мали б у соціальній психології значно ширші перспективи застосування, ніж уявляється нині. Їх можна було б розглядати як методи

моделювання деяких (зрозуміло, не всіх) групових процесів, які є ізоморфними тим, що відбуваються в об'єктах більшого масштабу.

Але все одно в кожному конкретному випадку слід буде доводити правомірність екстраполяції. Тож не виключаємо, що в майбутньому екстраполяція даних і висновків експериментів, які проводитимуться на моделях малих чи порівняно невеликих середніх груп, може скласти окремий напрям соціально-психологічних досліджень, зокрема й дисертаційних. А для цього знадобляться і спеціально розроблені або спеціально підібрані методи, і спеціалізовані критерії оцінювання коректності здійснених дослідниками екстраполяцій. Тобто варіабельність методів у міру вивчення об'єктів різного масштабу ймовірно зростатиме. Відповідно посилюватиметься і запит на варіабельність критеріїв оцінювання наукової продукції.

Утім, різномасштабність об'єктів соціально-психологічного пізнання – не єдина причина, що актуалізує проблему варіабельності його методів і критеріїв оцінювання очікуваних результатів. Є й інші вагомні причини.

Потреба взаємодії соціальної психології як науки з іншими формами соціально-психологічного мислення, а також окреслені у попередньому підрозділі перспективи розширення та збагачення її функцій висувають перед нею низку нових, нетрадиційних, завдань. Назвемо лише деякі з них, що видаються найважливішими. Це:

- виявлення елементів соціально-психологічного знання, нагромадженого в межах інших наукових дисциплін і в позанаукових соціальних практиках, що передбачає як ретроспективний аналіз цих дисциплін та практик, так і моніторинг їхнього сучасного стану;
- дослідження особливостей, тенденцій і закономірностей соціально-психологічного мислення в іншодисциплінарних та позанаукових формах;
- напрацювання процедур трансформації позанаукового соціально-психологічного знання в наукове та здійснення таких трансформацій;

Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення

- узагальнення досвіду професійного соціально-психологічного консультування та імплантація його здобутків у “тіло” фундаментальних соціально-психологічних теорій;
- обґрунтування психологічних засад і технологій соціального прогнозування;
- розроблення алгоритмів експертної діяльності соціального психолога, створення компактних експертних систем, зокрема автоматизованих, що базуються на комп’ютерних програмах;
- опрацювання змістових та методичних аспектів популяризації соціально-психологічних знань, розвитку соціально-психологічного мислення окремих цільових груп і широких верств населення.

Ці завдання радикально розширюють сферу наукових інтересів і відтак предметне поле соціальної психології. Предметом її досліджень із необхідністю постануть уже не лише соціально-психологічні явища, а й саме знання про них, способи його отримання, осмислення та засвоєння імовірними споживачами, а також модули внутрішньодисциплінарної та міждисциплінарної комунікації з його приводу. Тим самим набудуть прав громадянства дослідження суто методичного типу, які сьогодні практично не проводяться. Метод розглядатиметься як не тільки інструмент, а й самостійний об’єкт дослідження. Тоді, мабуть, можна буде говорити вже не лише про варіабельність методів, а й про різні стратегії їх розроблення (застосування, запозичення з інших наук тощо). Але все це буде можливим, знов же таки, тільки за умови релевантних і далекоглядних підходів до оцінювання результатів різних за об’єктом, предметом і характером досліджень. Підходів, спроможних поєднати вимогливість до нового знання з толерантністю до його подеколи “слабшої”, ніж у гносеологічно “сильніших” царинах соціальної психології, уфундованості.

ПІСЛЯМОВА

Маємо надію, що наша колективна праця переконала того, хто з нею ознайомився, в доцільності утвердження поняття “соціально-психологічне мислення” у поняттєво-категоріальному апараті соціальної психології, а відтак і в ширшому науковому дискурсі, який спільними зусиллями вибудовують суспільні та гуманітарні дисципліни. Тож не бачимо потреби намагатися, як це робиться зазвичай наприкінці монографій, стисло переповісти все викладене вище у вигляді більш або менш розлогих висновків чи деяких підсумкових тез, що нагадували би висновки.

Зауважимо лише, що запропонована нами наукова концепція соціально-психологічного мислення засвідчує, на наш погляд, його універсальні епістемологічні можливості. Як видно з розділів і підрозділів монографії, це поняття можна успішно застосовувати для аналізу не тільки суто наукових формовиявів соціально-психологічної думки (теорій, підходів тощо), а й тих численних феноменів позанаукової діяльності людей, нагромаджених у просторі художньої культури та соціокультурному просторі артефактів, що мають стосунок до предмета соціально-психологічної науки. А коли так, то ці розділи та підрозділи правомірно розглядати як своєрідну апробацію запропонованої концепції, перевірку її евристичного потенціалу. І така перевірка, гадаємо, виправдала покладені на неї очікування, дала позитивні результати. Адже показала, що обговорюване поняття працює скрізь, де є потреба у пізнанні та опануванні соціально-психологічних явищ, які тисячами променів пронизують людські дії та взаємодії, особистісне і суспільне буття, міжособові й ділові взаємини.

Звичайно, соціально-психологічну науку можна й надалі розвивати, не вдаючись до цього поняття. Як і було досі. Але без нього вона буде вочевидь біднішою у своїх засновках, безпораднішою у

визначенні свого місця як у системі наук, так і в суспільному житті. І раз-по-раз зісковзуватиме зі свого предмета.

Поняття “соціально-психологічне мислення” виконує важливу методологічну функцію, утримуючи науковий пошук професійних соціальних психологів у проблемних межах їхньої дисципліни. Разом із тим воно надсилає у методологічний простір цієї дисципліни сигнали про те, що професійні соціальні психологи не є самотніми у всесвіті людського інтелекту і діяння, що в паралельних пізнавальних світах соціально-психологічні проблеми вирішують представники цілої низки інших наук, а також люди найрізноманітнішого фаху, які мислять соціально-психологічно, хоча, подібно до мольєрівського персонажа, котрий не знав, що говорить прозою, здебільшого не здогадуються про це.

Соціально-психологічне мислення таких людей, звісно, за багатьма параметрами поступається професійному мисленню дипломованого соціального психолога. Але в чомусь і випереджає його, охоплюючи ті пласти соціально-психологічної реальності, які залишаються не освоєними нинішньою соціально-психологічною наукою. Отже, ігнорування досвіду і надбань іншонаукових та позанаукових форм соціально-психологічного мислення було б для неї вкрай недалекоглядним і контрпродуктивним, замикало б її у прокрустовому ложі вихолощеного від складних життєвих колізій сцієнтизму, звужувало б ресурсову базу її дальшого розвитку і впливу на суспільні процеси.

Наукова соціальна психологія не може претендувати на монопольну роль у процесі пізнання та опанування соціально-психологічної реальності. Але, здобуваючи нове і водночас інтегруючи наявне соціально-психологічне знання, вона не лише може, а й повинна відігравати в цьому процесі *провідну роль*. Це, мабуть, найголовніший висновок, що випливає з концепції соціально-психологічного мислення. І саме він дає підстави, на нашу думку, зробити наступний крок – покласти концепцію соціально-психологічного мислення в основу *концепції дальшого розвитку соціальної психології як науки*. Тож спробуємо окреслити цю похідну, чи, краще сказати, підсумкову концепцію в загальних рисах.

Дальший розвиток соціальної психології бачиться нам як такий, що має відбуватися, з одного боку, в її власних дисциплінарних межах, з другого – у взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення.

В аспекті розвитку у власних дисциплінарних межах перед соціальною психологією постають насамперед такі завдання:

- співвіднесення загальної траєкторії її розвитку з траєкторією суспільного розвитку;
- випереджувальний розвиток фундаментального соціально-психологічного знання. Прискорене розроблення нових наукових теорій, підходів і концепцій з орієнтацією на дедалі повніше охоплення власного предметного поля, розтабування замовчуваних та маргіналізованих проблем;
- обґрунтування та реалізація принципу вивчення соціально-психологічних явищ з тим ступенем наближення, який є можливим на сьогоднішній день. Легітимація гіпотетичного знання про ці явища;
- досягнення оптимального балансу фундаментальних і прикладних досліджень. Технологізація наукової продукції прикладного плану;
- подальше розширення арсеналу методів соціально-психологічних досліджень, поглиблення їхньої спеціалізації, що має поєднуватися зі специфікацією критеріїв оцінювання наукових результатів, які можуть бути отримані за допомогою того чи того методу;
- розроблення засобів для ефективного виконання соціальною психологією експертної та прогностичної функцій.

Не менш важливі завдання постають перед соціально-психологічною наукою і в аспекті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення. Першочерговими серед них є:

- налагодження продуктивного міждисциплінарного діалогу з представниками найширшого кола наук, що тією чи іншою мірою розробляють соціально-психологічну проблематику¹;

¹ Такий діалог має центруватися саме на обговорюваних проблемах та способах їх вивчення і в жодному разі не повинен зацикловатись, як поки що нерідко трапляється, на схоластичному розмежуванні сфер компетенції тих чи тих наук.

- обмін досвідом вирішення соціально-психологічних проблем із психологами-практиками, психотерапевтами, соціальними педагогами, служителями релігійних культур, фахівцями зі сфер бізнесу, державного управління, соціальної роботи, з маркетологами, розробниками реклами тощо;
- аналіз особливостей, закономірностей і тенденцій розвитку соціально-психологічного мислення носіїв різних пізнавальних традицій;
- виявлення і впорядкування соціально-психологічного знання, нагромадженого у психотехнологічних, іншонаукових та позанаукових пізнавальних традиціях. Трансформація позанаукового соціально-психологічного знання в наукове;
- імплантування найбільш вагомих здобутків психотехнологічних, іншонаукових та позанаукових форм соціально-психологічного мислення у “тіло” фундаментальних соціально-психологічних теорій;
- позиціонування соціальної психології в публічному просторі як науки з унікальними людинознавчими та суспільствознавчими можливостями. Здійснення заходів, спрямованих на розвиток соціально-психологічного мислення окремих цільових груп і широким верств населення.

При цьому слід особливо наголосити, що розвиток соціальної психології в аспекті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення жодною мірою не означає розмивання її наукового статусу, зниження гносеологічного рівня. Навпаки, успішно взаємодіяти з іншими формами соціально-психологічного мислення вона зможе лише за умови зміцнення своїх теоретико-методологічних засад, належного розвитку у власних дисциплінарних межах. На наш погляд, зв'язок обох аспектів дальшого розвитку соціальної психології є очевидним і додаткових аргументів не потребує.

Нарешті, зазначимо, що окреслена щойно концепція розвитку соціальної психології як науки передбачає також певний перегляд її змісту як *навчальної дисципліни*. Ідеться про введення до навчальних курсів спеціальних тем, присвячених соціально-психологічному мисленню. Але не тільки про це. А й про те, що

курси із соціальної психології мають ставити за мету передусім розвиток соціально-психологічного мислення студентів. І, мабуть, правильно буде, якщо їх вивчення розпочинатиметься саме з цього, якщо майбутні соціальні психологи від перших кроків свого професійного становлення оволодіватимуть умінням розпізнавати соціально-психологічні проблеми у реальному житті, в артефактах художньої та побутової культури. Так учитися буде й цікавіше, і корисніше.

Утім, і в науковому, і в навчальному сенсі концепція дальшого розвитку соціальної психології, зрозуміло, ще потребує багатьох уточнень, конкретизації. Отже, сподіваємося, що до її доопрацювання долучаться колеги.

Будемо вдячні, шановний читачу, за критичні зауваження та побажання, на які надихне наша книга.

Література

1. *Абульханова-Славская К. А.* Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К. А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности / ред. А. И. Анцыферова. – М. : Наука, 1981. – С. 19–44.
2. *Агеев В. С.* Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов / В. С. Агеев // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 152–158.
3. *Адизес І.* Ідеальний керівник. Чому ви не можете стати ним і що робити з цього приводу / Іцхак Адизес. – К. : Вид-во Києво-Могилянської академії, 2006. – 266 с.
4. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии : пер. с нем. / Альфред Адлер ; вступ. ст. А. М. Боковинова. – М. : Фонд “За экономическую грамотность”, 1999. – 296 с.
5. *Адорно Т. В.* Жаргон подлинности. О немецкой идеологии / Теодор В. Адорно. – М. : Канон-Плюс, 2011. – 192 с.
6. *Азина О. А.* Мифодизайн как средство формирования имиджа современной России в европейском общественном мнении [Электронный ресурс] : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / Азина Ольга Александровна. – М., 2014. – 188 с. – Режим доступа : https://istina.msu.ru/media/dissertations/dissertation/28a/f43/6919617/avtoreferat_Azina_O.__1.pdf.
7. Академік В. А. Роменець: творчість і праці : зб. статей / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. – К. : Либідь, 2016. – 272 с.
8. *Александр Дж.* Социальная наука как чтение и перформанс: культурно-социологическое понимание эпистемологии / Дж. Александер, А. Рид // Социологические исследования. – 2011. – № 8. – С. 3–17.
9. *Алексеева А. В.* Психологический пол как фактор формирования идентичности в юношеском возрасте / А. В. Алексеева // Журнал практикующего психолога – 2003. – № 3. – С. 167–174.
10. *Алешина Ю. Е.* Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю. Е. Алешина. – Изд. 2-е. – М. : Независимая фирма “Класс”, 1999. – 208 с.

11. *Алешина Ю. Е.* Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю. Е. Алешина, А. С. Волович // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 74–82.
12. *Альтюссер Л.* Идеология и идеологические аппараты государства / Л. Альтюссер // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 3 (77). – С. 14–58.
13. *Андерхилл П.* Почему мы покупаем, или Как заставить покупать / Пако Андерхилл ; пер. с англ. Н. Кремко. – М. : Попурри, 2014. – 384 с.
14. *Андреева Г. М.* Социальная психология : учебник для высш. учеб. заведений / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 363 с.
15. *Андреева Г. М.* Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы : учеб. пособие для вузов / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 288 с.
16. *Ансофф И.* Новая корпоративная стратегия / Игорь Ансофф. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 416 с.
17. *Анишаква В. В.* Проблема личности в экспериментальном, эмпирическом и духовно-нравственном направлениях отечественной психологической мысли в конце XIX – начале XX столетий : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Анишаква Валентина Васильевна. – Астрахань, 2005. – 365 с.
18. *Асмолов А. Г.* По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2002. – 480 с.
19. *Асмолов А. Г.* Классификация неосознаваемых явлений и категория деятельности / А. Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 1980. – № 3. – С. 45–53.
20. *Афонін Е. А.* Функціональна і компетентнісна готовність державних службовців України до здійснення публічного адміністрування в умовах демократії / Е. А. Афонін, О. М. Балакірева // Український соціум. – 2015. – № 1 (52). – С. 7–22.
21. *Афонін Е. А.* Закономірності та особливості української трансформації / Е. А. Афонін, О. В. Суший // Стратегічна панорама. – 2015. – № 1. – С. 94–108.
22. *Афонін Е. А.* Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз) / Е. А. Афонін, О. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов. – К. : Вид. Парапан, 2002. – 352 с.
23. *Бабаян Ю. О.* Рефлексія як необхідна складова професійної підготовки майбутніх фахівців / Ю. О. Бабаян // Наукові праці Миколаївського

- державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу “Кієво-Могилянська академія”. Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Т. 97. – Вип. 84. – С. 53–55.
24. *Балин В. Д.* Введение в теорию психологии / В. Д. Балин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2012. – 232 с.
25. *Балл Г. О.* Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти / Г. О. Балл // Практична психологія та соціальна робота. – № 9. – 2003. – С. 1–7.
26. *Барская А. Д.* Психолого-историческая реконструкция особенностей психики гомеровского человека : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Барская Анна Дмитриевна. – М., 1998. – 207 с.
27. *Барт Р.* Избранные работы. Семиотика. Поэтика : пер. с фр. / Ролан Барт ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. С. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
28. *Барышников П. Н.* Мифология современности [Электронный ресурс] / П. Н. Барышников. – Режим доступа : https://pglu.ru/upload/iblock/6e4/uch_2008_xiv_00009.pdf
29. *Бахтин М. М.* Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1972. – 470 с.
30. *Бевзенко Л. Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
31. *Бек Дж. С.* Когнитивная терапия: полное руководство : пер. с англ. / Джудит С. Бек. – М. : Вильямс, 2006. – 400 с.
32. *Бендас Т. В.* Гендерная психология / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2006. – 431 с.
33. *Бердяев Н.* Дух и реальность: Основы богочеловеческой духовности. Я и мир объектов: Опыт философии одиночества и общения / Николай Бердяев. – М. : АСТ Москва: Хранитель, 2007. – 381 с.
34. *Бердяев Н.* Философия свободы / Николай Бердяев. – М. : АСТ, 2004. – 333 с.
35. *Берн Ш.* Гендерная психология / Шон Берн. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – 320 с. – (Серия “Секреты психологии”).
36. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Эрик Берн. – М. : Специал. лит., 1996. – 399 с.
37. *Бескова И. А.* Феномен сознания / И. А. Бескова, И. А. Герасимова, И. П. Меркулов. – М. : Прогресс-Традиция, 2010. – 367 с.

-
-
38. Бессознательное // Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
 39. Бессознательное // Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсина, А. Ауэрбаха. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 1096 с.
 40. *Бондар С. В.* Психологічні ідеї в Україні XI–XIV ст. / С. В. Бондар // Джерела формування та історія утвердження предметної галузі української психології : кол. моногр. / С. В. Бондар [та ін.]. – К. : Пед. думка, 2008. – С. 5–24.
 41. *Борко Т. И.* Эволюция мифа: на пути становления религиозного мировоззрения : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филос. наук : спец. 24.00.01 “Теория и история культуры” / Т. И. Борко. – Тюмень, 2006. – 46 с.
 42. *Бороноев А. О.* Социологическое мышление: пути и трудности формирования / А. О. Бороноев // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 6–13.
 43. *Бреслав Г. М.* Половые различия и современное школьное образование / Г. М. Бреслав, Б. И. Хасан // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 64–69.
 44. *Брушлинский А. В.* Субъект: мышление, учение, воображение / А. В. Брушлинский. – Воронеж : Модэк; М. : Ин-т практ. психологии, 1996. – 392 с.
 45. *Брюховецький В. С.* Специфіка і функції літературно-критичної діяльності / В. С. Брюховецький. – К. : Наук. думка, 1986. – 172 с.
 46. *Будилова Е. А.* Социально-психологические проблемы в русской науке / Е. А. Будилова. – М. : Наука, 1983. – 336 с.
 47. *Быстрицкий Е. К.* Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / Е. К. Быстрицкий. – К. : Наук. думка, 1991. – 195 с.
 48. *Быстрицкий Е. К.* Научное познание и проблема понимания / Е. К. Быстрицкий; АН УССР, Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1986. – 132 с.
 49. *Бютор М.* Роман как исследование / Мишель Бютор ; сост., пер., вступ. ст., коммент. Н. Бунтман. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 249 с.
 50. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем (Синергетика и теория самоорганизации) / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – 480 с.
 51. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.

52. *Вернадский В. И.* Научная мысль как планетное явление [Электронный ресурс] / В. И. Вернадский ; отв. ред. А. Л. Яшин. – М. : Наука, 1991. – 270 с. – Режим доступа : <http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/thought.html>
53. *Винниченко В.* Краса і сила : повісті та оповідання / Володимир Винниченко. – К. : Дніпро, 1989. – 752 с.
54. *Виноградова Т. В.* Сравнительное исследование познавательных процессов у мужчин и женщин: роль биологических и социальных факторов / Т. В. Виноградова, В. В. Семенов // Вопросы психологии. – 1993. – № 2. – С. 72–80.
55. *Владимиров Л. Е.* Психологическое исследование в уголовном суде / Л. Е. Владимиров. – М. : Тип. А. А. Левенсона, 1901. – 293 с.
56. *Воеводина Л. Н.* Мифотворчество как феномен современной культуры : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филос. наук : спец. 24.00.01 “Теория и история культуры” / Л. Н. Воеводина. – М., 2002. – 41 с.
57. *Волкова Л. О.* Гендер у психологічних дослідженнях (на матеріалах дисертаційних робіт із психології 1990–2009 рр.) [Електронний ресурс] / Л. О. Волкова // Матеріали Всеукраїнського гендерного освітнього форуму. – К., 2010. – Режим доступу : www.undp.org.ua
58. *Володарская Е. А.* Социальная психология как учебная дисциплина (материалы круглого стола) / Е. А. Володарская // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31, № 3. – С. 139–141.
59. *Вульфов Б. З.* Педагогика рефлексии / Б. З. Вульфов, В. Н. Харькин. – М. : Магистр, 1995. – 111 с.
60. *Вундт В.* Проблемы психологии народов : пер. с нем. / Вильгельм Вундт. – Изд. 3-е. – М. : Либроком, 2010. – 144 с.
61. *Выготский Л. С.* Психология искусства / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1987. – 344 с.
62. *Выготский Л. С.* Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собрание сочинений : в 6 томах. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – 504 с.
63. *Гальперин П. Я.* К проблеме бессознательного [Электронный ресурс] / П. Я. Гальперин. – Режим доступа : <http://psychologylib.ru/books/item/f00/s00/z00000024/st020.shtml>
64. *Гегель Г. Ф.* / Г. Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. Философия духа. – 471 с.
65. *Гельвеций К. А.* Об уме : пер. с фр. / Клод Гельвеций ; под ред. Э. Л. Радлова. – М. : Мир книги, Литература, 2007. – 559 с.
66. Гендерная психология / под ред. И. С. Клециной. – СПб. : Питер, 2009. – 496 с.

67. Гендерная экспертиза учебников для высшей школы / под ред. О. А. Ворониной. – М. : РОО МЦГИ – Солтэкс, 2005. – 260 с.
68. Герасименко В. А. Личностное знание и научное творчество / В. А. Герасименко. – Минск : Наука и техника, 1989. – 206 с.
69. Гибш Г. Введение в марксистскую социальную психологию / Г. Гибш, М. Форверг ; пер. с нем. Т. А. Рябушкиной. – М. : Прогресс, 1972. – 296 с.
70. Гілліган К. Іншим голосом. Психологічна теорія і розвиток жінки (уривки з книги) / Керол Гілліган // *І.* – 2003. – № 27. – С. 6–25.
71. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 318 с.
72. Говорун Т. В. Гендерна психологія : навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К. : Академія, 2004. – 457 с.
73. Говорун Т. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 1999. – 343 с.
74. Головашенко І. О. Становлення теорії гендеру / І. О. Головашенко // Основи теорії гендеру : навч. посіб. / під ред. М. М. Скорик, В. П. Агеєвої, Л. С. Кобелянської. – К. : К.І.С., 2004. – С. 79–109.
75. Горбулин В. Точка бифуркации / Владимир Горбулин // *Зеркало недели.* – 2016. – 5 ноября. – С. 1, 4.
76. Горноста́й П. П. Группа как субъект: соотношение понятий “групповая идентичность” и “идентичность группы” / П. П. Горноста́й // Психологічні перспективи. – 2012. – Спец. вип.: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 1. Особистість і мала група. – С. 113–121.
77. Горноста́й П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / П. П. Горноста́й // Основи теорії гендеру : навч. посіб. / під ред. М. М. Скорик, В. П. Агеєвої, Л. С. Кобелянської. – К. : К.І.С., 2004. – С. 426–445.
78. Гречко П. К. Концептуальные модели истории : пособие для студ. / П. К. Гречко. – М. : Логос, 1995. – 138 с.
79. Грифцов Б. А. Психология писателя / Б. А. Грифцов. – М. : Худож. лит., 1988. – 464 с.
80. Грот Н. Я. Основания экспериментальной психологии / Н. Я. Грот // Вибрані психологічні твори / М. Я. Грот ; упоряд. М. Д. Бойправ – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – 296 с.
81. Грот Н. Я. Критика понятия свободы воли в связи с понятием причинности / Н. Я. Грот. – М. : Тип. А. Гатцука, 1889. – 106 с.

ЛІТЕРАТУРА

82. *Грот Н. Я.* Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки / Николай Яковлевич Грот // *Новь*. – 1884. – Т. 1, № 3 (дек.). – С. 22–447.
83. *Грот Н. Я.* Психология чувствований в ее истории и главных основах / Н. Я. Грот. – СПб. : Тип. Имп. Акад. Наук, 1879-1880. – 569 с.
84. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – 3-ге вид. – К. : Держ. вид-во “Пролетар”, 1931. – Т. 9, ч. 2: 1654 – 1657 роки. – С. 617 – 1640.
85. *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Ленинград : Наука, 1990. – 278 с.
86. *Гусельцева М. С.* Постмодернистские перспективы развития психологии / М. С. Гусельцева // *Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива* / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 45–73.
87. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому / Н. Я. Данилевский. – М. : Известия, 2003. – 607 с. – (Мыслители России).
88. *Дегтярев Е. В.* Техническое мышление: аспект единства / Е. В. Дегтярев // *Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология. Вып. 13.* – 2009. – № 29 (167). – С. 91–93.
89. *Декарт Р.* Сочинения / Рене Декарт. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 428 с.
90. *Джерджен К. Дж.* Движение социального конструкционизма в современной психологии / К. Дж. Джерджен // *Социальная психология: саморефлексия маргинальности : хрестоматия* / РАН, ИНИОН, лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 51–73.
91. *Джерджен К. Дж.* Социальная психология как история / К. Дж. Джерджен // *Социальная психология: саморефлексия маргинальности : хрестоматия* / РАН, ИНИОН, лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 23–50.
92. *Доган М.* Социология среди социальных наук / М. Доган // *Социологические исследования*. – 2010. – № 10. – С. 3–13.
93. *Домс М.* Инновация и влияние меньшинства / М. Домс, С. Московичи // *Социальная психология* / под ред. С. Московичи. – СПб. : Питер, 2007. – С. 61–99.

-
-
94. *Донченко Е. А.* Фрактальная психология. До глубинных оснований индивидуальной и социальной жизни / Е. А. Донченко. – К. : Знання, 2005. – 323 с.
 95. *Донченко О.* Функції колективної психіки в державному управлінні / Олена Донченко // Публічне управління: теорія і практика. – 2010. – Спец. випуск. – С. 166–170.
 96. *Донченко О. А.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
 97. *Дорошенко С.* “Політичний темперамент” як проблема політичної науки [Електронний ресурс] / Сергій Дорошенко // Вісник Львівського університету. Серія “Філософсько-політологічні студії”. – 2011. – Вип. 1. – Режим доступу : http://filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/doroshen.pdf
 98. *Драгомиров М. И.* Курс тактики для г.г. офицеров Учебного пехотного батальона : [с 5-ю планами для решения тактич. задач] / сост. проф. Николаев. акад. Ген. штаба М. Драгомировым. – 2-е изд., испр. – СПб. : Тип. А. П. Червякова, 1867. – 362 с.
 99. *Дюркгейм Э.* Представления индивидуальные и представления коллективные // Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; пер. с фр., сост., вступ. ст. и примеч. А. Б. Гофмана. – 3-е изд., доп. и исправл. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 2008. – С. 209–244.
 100. *Еремеев Б. А.* Основные понятия психологии (из опыта профессиональной рефлексии) / Б. А. Еремеев // Методология и история психологии. – 2006. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 41–54.
 101. *Жадан І. В.* Мислення політичне / І. В. Жадан // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – С. 449–450.
 102. *Жарков Г. В.* Гендерная психология в современной России: западные методологические схемы и отечественная культурно-историческая ситуация [Электронный ресурс] / Г. В. Жарков // Психологические проблемы современной российской семьи : тезисы II Всерос. науч. конф. : в 3-х ч. Ч. 2. – М., 2005. – Режим доступа : <http://childpsy.ru/lib/articles/id/10295.php>
 103. Життєві кризи особистості : наук.-метод. посіб. у 2 ч. / ред. рада : В. М. Доній (голова), Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1998. – Ч. 1: Психологія життєвих криз особистості. – 354 с.

ЛІТЕРАТУРА

104. *Жовтянська В. В.* Ідеологічні детермінанти суспільного розвитку / В. В. Жовтянська // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2015. – Вип. 35 (38). – С. 24–34.
105. *Жовтянська В. В.* Трансформації смислу в соціокультурному просторі : монографія / В. В. Жовтянська ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 256 с.
106. *Журавлев А. Л.* Прогноз развития психологической науки и практики к 2030 г. / А. Л. Журавлев, Т. А. Нестик, А. В. Юревич // Психологический журнал. – 2016. – Т. 37, № 5. – С. 45–64.
107. *Журавлев А. Л.* Фундаментальная психология и практика: проблемы и тенденции взаимодействия / А. Л. Журавлев, Д. В. Ушаков // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 3. – С. 5–16.
108. *Журавлев А. Л.* Психологические особенности коллективного субъекта / А. Л. Журавлев // Проблема субъекта в психологической науке / А. Л. Журавлев. – СПб. : Академ. проект, 2000. – С. 133–151.
109. Загальна психологія: підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704 с.
110. Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність” // Голос України. – 2016. – № 6 (6260). – 15 січня.
111. *Згуровський М. З.* Застосування методології системного аналізу до проблем пенсійного забезпечення в перехідній економіці України / М. З. Згуровський, А. В. Доброногов. – К. : Наук. думка, 1998. – 53 с.
112. *Здравомыслов А. Г.* Тройственная интерпретация культуры и границы социологического знания / А. Г. Здравомыслов // Социологические исследования. – 2008. – № 8. – С. 3–18.
113. *Здравомыслов А. Г.* О принципах социологического мышления (Тезисы выступления, подготовленные для пленарной сессии Всероссийского социологического конгресса 21.10.2008). [Электронный ресурс] / А. Г. Здравомыслов. – Режим доступа : <http://www.polit.ru/author/18118/>
114. *Здравомыслова Е.* Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Социологические исследования. – 2000. – № 11. – С. 15–24.
115. *Зинченко В. П.* Человек развивающийся: Очерки российской психологии / В. П. Зинченко, Е. Б. Моргунов. – М. : Тривола, 1994. – 304 с.
116. *Зорько В.* Гносеологічна характеристика стилів соціологічного мислення класичного періоду / В. Зорько // Соціальні виміри суспільст-

- ва : зб. наук. праць / Ін-т соціології НАП України – К., 2009. – Вип. 1 (12). – С. 25–36.
117. *Ізер В.* Процес читання: феноменологічне наближення / В. Ізер // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / [за ред. М. Зубрицької]. – Львів : Літопис, 2001. – С. 349 – 366.
118. Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології : [монографія] / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, М. М. Скорик, Н. В. Хазратова та ін.] ; за наук. ред. М. М. Слюсаревського ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 360 с.
119. *Іванова С. В.* Мотивация на 100%: А где же у него кнопка / С. В. Иванова. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 288 с.
120. *Ісаєв Д. Н.* Половое воспитание и психогигиена пола у детей / Д. Н. Исаев, В. Е. Каган. – Ленинград : Медицина, 1980. – 184 с.
121. *Ищенко Н. С.* Коллективный субъект социального конструирования под знаком “одержимой личности” / Н. С. Ищенко // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 4. – С. 43–45.
122. *Йолон П.* Теорія / П. Йолон // Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – С. 633–634.
123. *Йоргенсен М. В.* Дискурс-анализ. Теория и метод / М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Филлипс. – Х. : Гуманитар. центр, 2008. – 350 с.
124. *Каган В. Е.* Семейные и полоролевые установки у подростков / В. Е. Каган // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 54–61.
125. *Каган В. Е.* Половые аспекты индивидуальности / В. Е. Каган // Психологические проблемы индивидуальности. – М., 1984. – Вып. 2. – С. 109–112.
126. *Кальницька Ю. С.* Соціальний вплив в інтерпретації українських книжників XVI–XVII століть / Ю. С. Кальницька, А. В. Сівоздрав // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Вип. 34 (37). – К., 2014. – С. 34–44.
127. *Кальницька Ю. С.* Перші соціально-психологічні теорії та їх відображення в сучасному науковому дискурсі // Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології : [монографія]. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – С. 75–92.
128. *Кальницька Ю. С.* Становлення соціально-психологічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05

- “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / Ю. С. Кальницька. – К., 2013. – 17 с.
129. *Кассирер Э.* Сущность и действие символического понятия / Э. Кассирер // *Избранное: Индивид и космос.* – М.; СПб. : Универс. книга, 2000. – С. 272–390.
130. *Кашницкий С.* Провидцу не верят / Савелий Кашницкий // *Аргументы и факты.* – 2012. – № 42, 17–23 окт. – С. 37.
131. *Келлерман П. Ф.* Психодрама крупным планом. Анализ терапевтических механизмов / П. Ф. Келлерман. – М. : Независимая фирма “Класс”, 1998. – 240 с.
132. *Киппер Дж.* Психодрама [Электронный ресурс] / Дж. Киппер, Р. Кроулин. – М., 1993. – Режим доступа : topref.ru/referat/72600.html
133. *Клёцина И. С.* Гендерная экспертиза госстандартов, учебников и учебных пособий по социальной психологии // *Гендерная экспертиза учебников для высшей школы / под ред. О. А. Ворониной.* – М. : РОО МЦГИ – Солтэкс, 2005. – С. 189–212.
134. *Клёцина И. С.* Психология гендерных отношений. Теория и практика / И. С. Клёцина. – СПб. : Алетейя, 2004. – 408 с. – (Серия “Гендерные исследования”).
135. *Клёцина И. С.* Гендерная психология и направления ее развития // *Практикум по гендерной психологии / под ред. И. С. Клёциной.* – СПб., 2003. – С. 44–471.
136. *Клёцина И. С.* Развитие гендерных исследований в психологии / И. С. Клёцина // *Общественные науки и современность.* – 2002. – №3. – С. 181–192.
137. *Клёцина И. С.* Гендерная социализация : учеб. пособие / И. С. Клёцина. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 1998. – 92 с.
138. *Клёцина И.* Гендерный подход в системе психологического образования / И. С. Клёцина // *Гендерные исследования: Феминистская методология в социальных науках : материалы 2-й Междунар. летней школы по гендерным исследованиям.* – Харьков, 1998. – С. 193–215.
139. *Клёцина И. С.* Самореализация личности и гендерные стереотипы / И. С. Клёцина // *Психологические проблемы самореализации личности.* – СПб., 1998. – Вып. 2. – С. 188–202.
140. *Клочек Г. Д.* Художње мислення письменника як формотворчий чинник / Г. Д. Клочек // *Енергія художнього слова : зб. статей /*

- Г. Д. Клочек ; [Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка]. – Кіровоград, 2007. – С. 54–72.
141. *Кляйнманн М.* Ассесмент-центр: современные технологии оценки персонала / М. Кляйнманн. – Харьков, 2004. – 198 с.
142. *Кобзарь В. И.* Логика в вопросах и ответах : учеб. пособие для студ. гуманитар. ф-тов [Электронный ресурс] / В. И. Кобзарь. – СПб. : Наука, 2001. – Режим доступа: http://yakov.works/libr_min/11_k/ob/zar.htm
143. *Ковалевский П. И.* Одаренные безумием. Психиатрические эскизы из истории / П. И. Ковалевский. – К. : Украина, 1994. – 302 с.
144. *Ковалевский П. И.* Вырождение и возрождение : социально-психологические эскизы. Преступник и борьба с преступностью / П. И. Ковалевский. – 3-е изд. – СПб. : тип. М. И. Акинфиева и И. В. Леонтьева, 1903. – 372 с.
145. *Ковалевский П. И.* Отцеубийцы. Социально-психологический очерк / П. И. Ковалевский // Вестник знания. – 1903. – № 1. – С. 58–68.
146. *Ковальченко И. Д.* Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 485 с.
147. *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / І. І. Колесник. – К., 2000. – С. 5–8; 9–14.
148. Количественный и качественный анализ: органическое единство или автономия // Социологические исследования. – 2004. – № 9. – С. 3–14.
149. *Кольцова В. А.* Теоретико-методологические основы истории психологии / В. А. Кольцова. – М. : Ин-т психологии РАН, 2004. – 416 с.
150. *Кон И. С.* Пол и гендер. Заметки о терминах / И. С. Кон // Андрология и генитальная хирургия. – 2004. – № 2. – С. 34–41.
151. *Кон М. Л.* Социальная структура и личность: подлинно социологический подход к социальной психологии / М. Л. Кон // Социальная психология: саморефлексия маргинальности : хрестоматия / РАН, ИНИОН, лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 161–172
152. *Кондильяк Э. Б.* Сочинения : в 3 т. Т. 1. Опыт о происхождении человеческих знаний / Э. Б. Кондильяк ; под общ. ред. В. М. Богуславского. – М. : Мысль, 1980. – 334 с
153. *Кони А. Ф.* Нравственные начала в уголовном процессе / А. Ф. Кони // Избранные произведения / А. Ф. Кони. – М. : Госюриздат, 1956. – С. 19–48.

ЛІТЕРАТУРА

154. *Кони А. Ф.* Обвиняемые и свидетели / А. Ф. Кони // Избранные произведения / А. Ф. Кони. – М. : Госюриздат, 1956. – С. 116–152.
155. *Корнилова Т. В.* Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2007. – 320 с.
156. *Косарев А. Ф.* Философия мифа: Мифология и ее эвристическая значимость / А. Ф. Косарев. – М. : Per Se : Унив. книга, 2000. – 303 с.
157. *Котлер Ф.* Маркетинг 3.0: от продуктов к потребителям и далее – к человеческой душе / Ф. Котлер, Х. Картаджая, А. Сетиаван ; пер. с англ. А. Заякин. – М. : Эксмо, 2011. – 240 с.
158. *Котлер Ф.* Основы маркетинга / Ф. Котлер ; пер. с англ. В. Бобров. – М. : Прогресс, 2004. – 688 с.
159. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
160. *Кочубейник О. М.* Криза вітчизняної науки як соціальний діалог: проєкція в дискурсивний вимір / О. М. Кочубейник // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2016. – Вип. 37 (40). – С. 26–38.
161. *Кравець В. П.* Гендерна педагогіка : [навч. посіб.] / В. П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2003. – 415 с.
162. *Кравченко Е. И.* О бремені и соблазнах социологического мышления / Е. И. Кравченко // Социологические исследования. – 1996. – № 8. – С. 102–110.
163. *Краинский Н. В.* Психология павших людей / Н. В. Краинский. – Вильна : Губернская тип., 1910. – 34 с.
164. *Краинский Н. В.* Порча, кликуши и бесноватые как явления русской народной жизни : [Соч.] д-ра мед. Н. В. Краинского, дир. Колмов. психиатр. больницы, с предисл. акад. В. М. Бехтерева, дир. Клиники душевн. и нервн. болезней Имп. Воен. мед. акад. / Н. В. Краинский. – Новгород : Губернская тип., 1900. – 243 с.
165. *Кремень В.* Провідні країни у практику впроваджують лише десять відсотків від усіх наукових проєктів. Але вони забезпечують динамічне зростання економіки! / Василь Кремень // Голос України. – 2017. – 17 листоп. – С. 10.
166. *Кремень В.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / Василь Кремень, Василь Ткаченко. – К. : Вид. центр “ДрУк”, 1998. – 448 с.
167. *Кривонос І. В.* Психологічна структура українського національного характеру: реконструкція за творами художньої літератури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец.

-
-
- 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / І. В. Кривонос. – К., 2008. – 19 с.
168. *Кримський С.* Мислення / С. Кримський // Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – С. 378–379.
169. *Кроче Б.* Теория и история историографии / Б. Кроче ; послесл. Т. В. Павловой ; пер. с итал. И. М. Заславской. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 191 с.
170. *Крысько В. Г.* Социальная психология / В. Г. Крысько. – СПб. : Питер, 2005. – 220 с.
171. *Кудрявцев Т. В.* Психология технического мышления / Т. В. Кудрявцева. – М. : Педагогика, 1975. – 304 с.
172. *Кун Т.* Структура научных революций : [пер. с англ.] / Томас Кун // Структура научных революций / Томас Кун ; [сост. В. Ю. Кузнецов]. – М. : АСТ, 2003. – С. 9–268.
173. *Лаба Л. Я.* Способы интеграции качественных и количественных методов / Л. Я. Лаба // Социологические исследования. – 2004. – № 2. – С. 124–129.
174. *Лакатос И.* Избранные произведения по философии и методологии науки: доказательства и опровержения (как доказываются теоремы). История науки и ее рациональные реконструкции. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / Имре Лакатос ; [пер. с англ. И. Н. Веселовского, А. Л. Никифорова, В. Н. Поруса ; сост., общ. ред. и вступ. ст. В. Н. Поруса]. – М. : Академ. проект, 2008. – 475 с.
175. *Лебон Г.* Психология масс : [пер. с фр.] / Гюстав Лебон // Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – Челябинск : Социум, 2010. – С. 171–378.
176. *Лекторский В. А.* Научное и вненаучное мышление: скользящая граница [Электронный ресурс] / В. А. Лекторский // Научные и вненаучные формы мышления / В. А. Лекторский. – М. : ИФРАН, 1996. – С. 27–45. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/nau_anti/02.php
177. *Леонгард К.* Акцентуированные личности / Карл Леонгард ; пер. с нем. В. М. Лещинская. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 544 с.
178. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
179. *Лешкевич Т. Г.* Постнеклассическая методология: эволюция парадигмы фундаментальной философии / Т. Г. Лешкевич // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1998. – № 6. – С. 52–70.

ЛІТЕРАТУРА

180. *Литвин М. О.* Комунікація як вияв міжособових стосунків / М. О. Литвин, Н. В. Хазратова // *Основи соціальної психології : навч. посіб.* – К. : Міленіум, 2008. – С. 153–169.
181. *Лихи Т.* История современной психологии : пер. с англ. / Т. Лихи. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 448 с.
182. *Локк Дж.* Избранные философские произведения / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1960. – Т. 1. – 622 с.
183. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 443 с.
184. *Лосев А. Ф.* Диалектика мифа / А. Ф. Лосев // *Из ранних произведений / А. Ф. Лосев.* – М. : Правда, 1990. – С. 395–647.
185. *Луман Н.* Дифференциация / Никлас Луман; [пер. с нем. Б. Скуратова]. – М. : Логос, 2006. – 320 с.
186. *Луман Н.* Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества / Николас Луман; пер. с нем. А. Ф. Филиппова // *Социо-Логос: Социология. Антропология. Метафизика.* – М. : Прогресс, 1991. – Вып. 1. Общество и сферы смысла. – С. 194–216.
187. *Лурье Ж.* Путешествие в психодраму [Электронный ресурс] / Ж. Лурье, П. Корниенко. – Режим доступа : <http://flogiston.ru/articles/therapy/journeytopsychedrama>
188. *Майерс Д.* Социальная психология: Интенсивный курс : пер. с англ. / Дэвид Майерс. – 4-е междунар изд. – СПб.; М. : Прайм-Еврознак : Олма-Пресс, 2004. – 510 с. – (Мэтры психології).
189. *Маканин В.* Портрет и вокруг / Владимир Маканин. – М. : Эксмо, 2012. – 352 с.
190. *Маккоби Э.* Два пола: растем порознь, живем вместе (Фрагмент из книги) [Электронный ресурс] / Элеонор Э. Маккоби (Maccoby Eleanor) // *The Two Sexes: growin up apart, coming together* / пер. с англ. А. Бородиной, В. Успенской. – Cambridge : Harvard Univ. Press, 1998. – P. 118–152. – Режим доступа : www.ihtik.lib.ru/ihtik_gumanitar_dvd.html
191. *Максименко С. Д.* Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
192. *Максименко С. Д.* Метод дослідження особистості / С. Д. Максименко // *Практична психологія та соціальна робота.* – 2004. – № 7. – С. 1–8.
193. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі : в 2 т. Т. 1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2002. – 199 с.

-
-
194. *Максименко С. Д.* Развитие психики в онтогенезі : в 2 т. Т. 2: Моделирование психологических новообразований: генетический аспект / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2002. – 335 с.
 195. *Малес Л. В.* Биологические, психологические та социокультурные факторы гендера // Основы теории гендера : навч. посіб. / під ред. М. М. Скорик, В. П. Агеевої, Л. С. Кобелянської. – К. : К.І.С., 2004. – С. 109–132.
 196. *Манхейм К.* Идеология и утопия. Ч. 1. / К. Манхейм. – М. : ИНИОН РАН, 1992. – 150 с.
 197. *Маркс К.* Немецкая идеология / Карл Маркс, Фридрих Энгельс // Сочинения. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 3. – С. 7–544.
 198. *Марцинковская Т. Д.* К вопросу о прогрессе современной психологии / Т. Д. Марцинковская // Прогресс психологии: Критерии и признаки / под. ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 63–76.
 199. *Маудсли Г.* Физиология и патология души / Г. Маудсли ; [пер. с англ. И. Исаина]. – СПб. : Изд. О. И. Бакста, 1871. – 523 с.
 200. *Мелетинский Е.* Поэтика мифа / Е. Мелетинский. – М. : Вост. лит., РАН, 2000. – 407 с.
 201. *Мид М.* Культура и мир детства: Избранные произведения / М. Мид. – М. : Наука, 1988. – 429 с.
 202. *Миллер К.* Гендерный анализ: альтернативные парадигмы [Электронный ресурс] / Кэрол Миллер, Шахра Разами // Глобализация, развитие, равенство / Gender in Development, 1998, May; Gender Resources in Internet, UNDP. – Режим доступа : <http://www.ilo.org>
 203. *Миллман М.* Другой голос: Феминистские взгляды на общественную жизнь и социальные науки / М. Миллман, Р. М. Кантер // Пол и гендер в науках о человеке и обществе: [материалы проекта “Интеграция гендерных исследований в преподавание базовых социально-гуманитарных дисциплин высшей школы”] / под ред. В. Успенской. – Тверь : Феминист-Пресс, 2005. – С. 263–274.
 204. *Миллман М.* Введение к книге “Другой голос: Феминистские взгляды на общественную жизнь и социальные науки” / М. Миллман, Р. М. Кантер ; пер. с англ. А. Бородиной ; Тверской Центр Женской Истории и Гендерных Исследований. – Тверь : Феминист-Пресс, 2005. (Millman Marcia, & Kanter Rosabeth Moss. Editorial Introduction // Another Voice: Feminist Perspectives on Social Life and Social Science / Edited by M. Millman, & R. M. M. Kanter. – NY : Anchorh books, 1975. – P. VII–XVII).

-
-
205. *Михайловский Н. К.* Герои и толпа [Электронный ресурс] / Н. К. Михайловский. – Режим доступа : <http://www.magister.msk.ru/library/philos/mihnk001.htm>
206. *Мнацаканян М. О.* Мыслим ли мы социологически? / М. О. Мнацаканян // Социологические исследования. – 2003. – № 6. – С. 73–77.
207. *Мозер К.* Психология маркетинга и рекламы / К. Мозер ; пер. с нем. А. Бондарь. – Харьков, 2004. – 380 с.
208. *Моляко В. А.* Психология конструкторской деятельности / В. А. Моляко. – М. : Машиностроение, 1983. – 134 с.
209. *Москаленко В. В.* Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко. – 2-ге вид., випр. та доповн. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 688 с.
210. *Московичи С.* Век толп. Исторический трактат по психологии масс / Серж Московичи ; [пер. с фр. Т. П. Емельяновой]. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
211. *Московичи С.* Предпосылки объяснения в социальной психологии / С. Московичи // Социальная психология: саморефлексия маргинальности : хрестоматия / РАН, ИНИОН, лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 213–248.
212. *Московичи С.* Общество и теория в социальной психологии / Серж Московичи // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 208–228.
213. *Мюллер У.* Пол и организация: долгие дебаты и актуальные тенденции / Урсула Мюллер // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Т. 2. – № 2. – С. 111–131.
214. *Найдыш В. М.* Философия мифологии. XIX – начало XXI в. / В. М. Найдыш. – М. : Альфа-М, 2004. – 544 с.
215. *Найдонова Л.* Соціальний капітал // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – С. 679.
216. *Немировская А. В.* Структура и динамика ценностных ориентаций в массовом сознании населения региона в условиях трансформации российского общества (на материалах исследований в Красноярском крае в 1991 – 2004 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени. канд социол. наук: спец. 22.00.06 / А. В. Немировская. – Красноярск, 2005. – 20 с.

-
-
217. *Немировский В. Г.* Массовое сознание и бессознательное как объект постнеклассической социологии / В. Г. Немировский // Социологические исследования. – 2006. – № 2. – С. 13–19.
218. *Нестик Т. А.* Совместное творчество как ресурс деятельности организации : состояние и перспективы исследований / Т. А. Нестик, А. Л. Журавлев // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 1. – С. 3–21.
219. *Николаев Е. Л.* Психотерапия и этнокультуральные аспекты ее эффективности (аналитический обзор) / Е. Л. Николаев // Российский психиатрический журнал. – 2005. – № 5. – С. 62–67.
220. *Новиков А. М.* Методология научного исследования / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М. : Либриком, 2010. – 280 с.
221. *Овсянко-Куликовский Д. Н.* Введение в ненаписанную книгу по психологии умственного творчества (научно-философского и художественного) // Собрание сочинений / Д. Н. Овсянко-Куликовский. – Изд. 3-е. – СПб. : Изд. И. Л. Овсянко-Куликовской, 1914. – Т. 6. – С. 15–51.
222. *Овсянко-Куликовский Д. Н.* Идея бесконечного в положительной науке и в реальном искусстве // Собрание сочинений / Д. Н. Овсянко-Куликовский. – Изд. 3-е. – СПб. : Изд. И. Л. Овсянко-Куликовской, 1914. – Т. 6. – С. 136–162.
223. *Овсянко-Куликовский Д. Н.* К психологии понимания // Собрание сочинений / Д. Н. Овсянко-Куликовский. – Изд. 3-е. – СПб. : Изд. И. Л. Овсянко-Куликовской, 1914. – Т. 6. – С. 1–14.
224. *Овсянко-Куликовский Д. Н.* Лирика как особый вид творчества // Собрание сочинений / Д. Н. Овсянко-Куликовский. – Изд. 3-е. – СПб. : Изд. И. Л. Овсянко-Куликовской, 1914. – Т. 6. – С. 163–207.
225. *Овсянко-Куликовский Д. Н.* Собрание починений: Т. VI : Психология мысли и чувства. Художественное творчество. Основы ведаизма / Д. Н. Овсянко-Куликовский. – СПб. : Т-во “Общественная польза”, 1909. – 232 с.
226. *Ольховиков К. М.* Категории социологии: образ мышления и словарь исследования / К. М. Ольховиков, Г. П. Орлов // Социологические исследования. – 2004. – № 2. – С. 1–19.
227. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 576 с.
228. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с

ЛІТЕРАТУРА

229. *Организационная психология* / под. ред. Г. В. Суходольского. – Харьков, 2004. – 456 с.
230. *Основи соціальної психології: навч. посіб.* / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін.; за ред. М. М. Слюсаревського; Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2008. – 496 с.
231. *Панченко В.* Винниченко і Сталін: монолог, що так і не став діалогом [Електронний ресурс] / В. Панченко // День. – 2015. – №212-213; 217-218. – Режим доступу: [https://day.kyiv.ua/uk/archivenewspaper?archive_date\[value\]\[month\]=11&archive_date\[value\]\[year\]=2015](https://day.kyiv.ua/uk/archivenewspaper?archive_date[value][month]=11&archive_date[value][year]=2015)
232. *Парахонский Б. А.* Язык культуры и генезис знания / Б. А. Парахонский; АН УССР, Ин-т философии. – К.: Наук. думка, 1988. – 212 с.
233. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология: учеб. пособие / Б. Д. Парыгин. – СПб.: СПбГУП, 2003. – 616 с.
234. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология: проблемы методологии, истории и теории / Б. Д. Парыгин. – СПб.: ИГУП, 1999. – 592 с.
235. *Пезешкиан Н.* Психосоматика и позитивная психотерапия / Н. Пезешкиан. – М.: Медицина, 1996. – 464 с.
236. *Петровский А. В.* Индивид и его потребность быть личностью / А. В. Петровский, В. А. Петровский // Вопросы философии. – 1982. – № 3. – С. 44–53.
237. *Пивоев В. М.* Функции мифа в культуре / В. М. Пивоев // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 1993. – № 3. – С. 37–45.
238. *Пивоев В. М.* Мифологическое сознание как способ освоения мира / В. М. Пивоев. – Петрозаводск: Карелия, 1991. – 111 с.
239. *Пигалев А. И.* Самоорганизация в организации социальной реальности / А. И. Пигалев // Мир психологии. – 2011. – № 2. – С. 38–51.
240. *Подшивалкина В. И.* Социальные технологии: проблемы методологии и практики / В. И. Подшивалкина. – Кишинев: Центр. тип., 1997. – 352 с.
241. *Поліщук О. П.* Художнє, магічне і релігійне мислення як різновиди мислення образного типу: порівняльний аналіз / О. П. Поліщук // Філософські дослідження: зб. наук. праць / МОН України; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2010. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 88–95.
242. *Поліщук О. П.* Художнє мислення в контексті естетичної теорії: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.08 / Поліщук Олена Петрівна. – К.,

2009. – Режим доступу: <http://www.disslib.org/khudozhnye-myslennja-v-konteksti-estetichnoyi-teoriyi.html>
243. Политическое поведение: бессознательные механизмы и их рационализация. Круглый стол журнала “ПОЛИС” // Полис. Политические исследования. – 2013. – № 6. – С. 46–63.
244. *Попова Л.* Психологические исследования и гендерный подход / Л. Попова // Женщина. Гендер. Культура. – М. : МЦГИ, 1999. – С. 119–130.
245. *Попович М. В.* Логико-методологический анализ языка науки и проблема представления знания / М. В. Попович // Філософські діалоги’2014. – Вип. 8. – К., 2014. – 246 с.
246. *Попович М. В.* Логіка і наукове пізнання / М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 1971. – 156 с.
247. *Поппер К.* Объективное знание. Эволюционный подход / Карл Поппер. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 384 с.
248. *Поппер К.* Логика и рост научного знания / Карл Поппер. – М. : Прогресс, 1983. – 605 с.
249. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня. – 3-е изд. – Харьков : Тип. “Мирный труд”, 1892. – 225 с.
250. Правила [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%86%D1%8F>
251. *Правник Д. Ю.* Становление и развитие гендерных исследований в психологии / Д. Ю. Правник // Высшее образование сегодня. – 2007. – № 10. – С. 51–55.
252. *Прангишвили А. С.* Существует ли дилемма “бессознательное или установка”? / А. С. Прангишвили, Ф. В. Бассин, П. Б. Шошин // Вопросы психологии. – 1984. – № 6. – С. 95–101.
253. Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства імені Шевченка // Етнографічний збірник. – Львів, 1985. – Т. 1. – С. 1–16.
254. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / під кер. В. Б. Шапаря. – Харків : Прапор, 2009. – 672 с.
255. Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. статей / упоряд. П. А. М’ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. – К. : Либідь, 2012. – 296 с.
256. Психологія мислення : підручник / [І. Д. Пасічник, Р. В. Каламаж, О. В. Матласевич, У. І. Нікітчук та ін.] ; за ред. І. Д. Пасічника. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2015. – 560 с.

ЛІТЕРАТУРА

257. Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
258. *Радина Н. К.* Об использовании гендерного анализа в психологических исследованиях / Н. К. Радина // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 22–27.
259. *Реєнт О. П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3–23.
260. *Репина Л. П.* Пол, власть и концепция “разделенных сфер”: от истории женщин к гендерной психологии / Л. П. Репина // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 123–138.
261. *Репина Т. А.* Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии / Т. А. Репина // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 158–165.
262. *Роговин М. С.* Введение в психологию / М. С. Роговин. – М. : Высшая школа, 1969. – 384 с.
263. *Розин В. М.* Природа и особенности эзотерического познания / В. М. Розин // Философские науки. – 2003. – № 4. – С. 144–157.
264. *Роменець В. А.* Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2007. – 832 с.
265. *Роменець В. А.* Історія психології: ХVІІ століття. Епоха Просвітництва : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2006. – 1000 с.
266. *Роменець В. А.* Історія психології: ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
267. *Росс Л.* Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт ; пер. с англ. В. В. Румынского ; под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 429 с.
268. *Рубинштейн Л. С.* Проблемы общей психологии / Л. С. Рубинштейн ; отв. ред. Е. В. Шорохова. – М. : Педагогика, 1976. – 424 с.
269. *Рябов С. Г.* Основи теорії політики : навч. посіб. для студ. вузів / С. Г. Рябов, М. В. Томенко ; Міжнар. фонд “Відродження”. – К. : Тандем, 1996. – 192 с.
270. *Савельева И. М.* История и время. В поисках утраченного / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 800 с.
271. *Сайко Э. В.* Субъект: созидатель и носитель социального / Э. В. Сайко. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Модэк, 2006. – 424 с.

-
-
272. *Семенов И. Н.* Проблемы рефлексивной психологии решения творческих задач : монография / И. Н. Семенов ; АПН СССР, НИИ общ. и пед. психологии. – М. : НИИОПП, 1990. – 215 с.
273. *Сикевич З. В.* Социальное бессознательное: социологический и социально-психологический аспекты / З. В. Сикевич, О. К. Крокинская, Ю. А. Поссель. – СПб. : Питер, 2005. – 266 с.
274. *Сикорский И. А.* Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии / И. А. Сикорский. – К. : Типо-литография Имп. Унив. Св. Владимира, 1893. – 46 с.
275. *Скорик М.* Гендерний вимір у “сліпій зоні” видимості української психологічної науки / М. Скорик // Соціальна психологія. – 2012. – № 4. – С. 129–139.
276. *Скорик М. М.* Гендерний аналіз соціополітичних процесів : метод. розробка / М. М. Скорик. – К. : Златограф. – 2004. – 32 с.
277. *Скотт Дж.* Гендер: полезная категория исторического анализа Джоан Скотт // Гендерные исследования. – 2000. – № 5. – С. 142–172.
278. *Скуратівський В.* Міф. Міфологія / Вадим Скуратівський // Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – С. 386–388.
279. *Скуринская Н. В.* Событийная общность как субъект воспитания и социализации детей в информационном обществе [Электронный ресурс] / Н. В. Скуринская. – Режим доступа : <http://www.kpinfo.org/activities/research/conferences/conference-internet-2013-april/79-sotsializatsiya-sub-ektiv-obrazovaniya-v-informatsionnom-obshchestve/431-2-8>
280. *Слюсаревський М. М.* Соціальна психологія: погляд у минуле в ім'я грядущого / М. М. Слюсаревський // Світогляд. – 2015. – № 3 (53). – С. 18–21.
281. *Слюсаревський М. М.* Соціально-психологічне мислення: сутність і формовияви / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2014. – Вип. 34 (37). – С. 5–24.
282. *Слюсаревський М. М.* Історіогенез соціальної психології як джерело уявлень про її змістовий обсяг, дисциплінарну побудову та науковий статус / М. М. Слюсаревський // Психологія і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 45–57.
283. *Слюсаревський М. М.* Методологічний простір творення та оцінювання соціально-психологічних теорій: спроба обґрунтування кон-

- цепції / М. М. Слюсаревський // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – Ч. 1. – № 6 (171). – С. 1–9; Ч. 2. – № 7 (172). – С. 1–5.
284. *Слюсаревський М. М.* Методологічні принципи розроблення і критерії оцінювання соціально-психологічних теорій / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2013. – Вип. 32 (35). – С. 3–18.
285. *Слюсаревський М. М.* Ідеологія як рівень суспільної психології та проблема її “взаємин” з освітою і психологічною наукою / М. М. Слюсаревський // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія : матеріали методол. семінару АПН України, 12 листопада 1998 р., м. Київ. – К. : Гнозис, 1998. – С. 17–29.
286. *Слюсаревський М. М.* “Ми” і “Я” в сучасному світі: Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.
287. *Слюсаревський М. М.* Ситуація як об’єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 5–24.
288. *Слюсаревський М.* Просторово-часовий континуум етнопсихологічного дослідження: парадигмальні засади та досвід побудови / М. Слюсаревський, І. Кривонос // Соціальна психологія. – 2005. – № 6 (14). – С. 3–17; 2006. – № 1 (15). – С. 14–26.
289. *Слюсаревский Н. Н.* Слово, рисунок, цвет: Психологический анализ наглядных средств политической агитации / Н. Н. Слюсаревский, Л. Н. Карамушка, А. Б. Федоришин. – К. : Реклама, 1995. – 178 с.
290. *Смирнов С. Д.* Чем грозит психологии отсутствие общепринятого определения ее предмета? / С. Д. Смирнов // Методология и история психологии. – 2006. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 73–84.
291. *Смит А.* Теория нравственных чувств : пер. с англ. / Адам Смит. – М. : Республика, 1997. – 350 с.
292. *Смит Д. Е.* Женская перспектива как радикальная критика социологии (Dorothy E. Smith. Women’s Perspective as a Radical Critique of Sociology) / Дороти Е. Смит ; пер. с англ. А. Бородиной ; Тверской Центр Женской Истории и Гендерных Исследований, 2002 // Feminism and Methodology: Women’s Perspective. – New York, 1987.
293. *Соколовська (Кальницька) Ю. С.* Тенденції розвитку історіографії соціальної психології в країнах зарубіжжя / Ю. С. Соколовська // Психологічна наука: проблеми і здобутки : зб. наук. праць Київ.

- міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2015. – С 293–312.
294. *Соснин В. А.* Техника общения: практическая ориентация / В. А. Соснин // Социальная психология : учеб. пособие / отв. ред. А. Л. Журавлев. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – С. 139–146.
295. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / [уклад. В. І. Волович та ін.]. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1998. – 736 с.
296. Социальная психология / под ред. С. Московичи. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с. – (Серия “Мастера психологии”).
297. Социальная психология : саморефлексия маргинальности : хрестоматия / РАН, ИНИОН, лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – 252 с. – (Социальная психология).
298. Социокультурные процессы в Восточной Сибири (на материалах социологических исследований в Красноярском крае и Республике Хакасия в 2009 – 2011 гг.) : монография / отв. ред. А. В. Немировская. – Красноярск : Сибир. федерал. ун-т, 2011. – 222 с.
299. *Співаковський О.* Реформа науки – основа розвитку держави / Олександр Співаковський // Голос України. – 2017. – 15 листоп. – С. 4–5.
300. *Степанова Л. Г.* Актуальные проблемы гендерной психологии в условиях современных интеграционных процессов [Электронный ресурс] / Л. Г. Степанова // Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук в условиях современных интеграционных процессов / под ред. С. Ф. Сокола и др. – Минск, 2006. – Режим доступа : www.myscoach.at.tut.by/gender.html
301. *Степин В. С.* Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 743 с.
302. *Столярова О. Е.* Социальный конструктивизм: онтологический поворот (послел. к ст. Б. Лагура) / О. Е. Столярова // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2003. – № 3. – С. 39–51.
303. *Суходубова Г. Д.* Саморозуміння і рефлексія як діяльність самопізнання [Електронний ресурс] / Г. Д. Суходубова. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-11626.html>
304. *Суший Е. В.* Архетипика как новое научное направление междисциплинарных исследований проблем государственного управления / Е. В. Суший, Э. А. Афонин // Государственное управление в XXI веке: традиции и инновации : 9-я междунар. конф. (Москва, 25–27 мая 2011 г.). – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2011. – Ч. 3. – С. 111–122.
305. *Суший О. В.* Психосоціальна культура державного управління : монографія / О. В. Суший. – К. : Світогляд, 2012. – 344 с.

ЛІТЕРАТУРА

306. *Тарасенко В. І.* Ретроспективне пізнання в соціології: деякі гносеологічні та методологічні проблеми / В. І. Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 4. – С. 5–18.
307. *Тарасенко В. І.* Соціальне і соціологічне мислення / В. І. Тарасенко // Наукові записки КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – Т. 5. – С. 77–84.
308. *Тард Ж. Г.* Законы подражания : [пер. с фр.] / Тард Жан Габриель. – М. : Академ. проект, 2011. – 304 с.
309. *Татенко В.* Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія / Віталій Татенко. – К. : Міленіум, 2017. – 184 с.
310. *Татенко В. О.* До питання про соціально-психологічний потенціал суб'єктно-вчинкового підходу / В. О. Татенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. праць Київ. міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2013. – Вип. 4. – С. 204–225.
311. *Татенко В. О.* Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми / В. О. Татенко. – К. : НАУ-друк, 2009. – 288 с.
312. *Татенко В. О.* Спільний учинок як наукове поняття і вищий рівень взаємодії людини з людиною / В. О. Татенко // Сучасна українська політика: політики та політологи про неї. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – Спецвип.: Політичний менеджмент. – С. 42–54.
313. *Татенко В. О.* Володимир Андрійович Роменець (1926–1998): життя як вчинок і подія / В. О. Татенко, Т. М. Титаренко // Історія психології: XX століття : навч. посіб. / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – С. 7–37.
314. *Теплов Б. М.* Ум полководца (опыт психологического исследования мышления полководца по военно-историческим материалам / Б. М. Теплов // Избранные труды : в 2-х т. – М., 1985. – Т. 1. – С. 223–305.
315. *Теплых Д. А.* Концепции предметности психологии в контексте научной рациональности / Д. А. Теплых // Методология и история психологии. – 2006. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 85–99.
316. *Тернер Р. Х.* Личность в обществе: вклад социальной психологии в социологию / Р. Х. Тернер // Социальная психология: саморефлексия маргинальности : хрестоматия / РАН, ИНИОН, Лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 136–160.
317. *Титаренко Т. М.* Испытание кризисом: Одиссея преодоления / Т. М. Титаренко. – Изд. 2-е, испр. – М. : Когито-Центр, 2010. – 304 с.

-
-
318. *Тихомиров О. К.* Мышление, сознание, бессознательное : хрестоматия по общей психологии / О. К. Тихомиров. – М. : Рос. психол. о-во, 1998. – Вып. 3. – 515 с.
 319. *Тихонов А. В.* Отечественная социология: проблемы выхода из состояния преднауки и перспективы ее развития / А. В. Тихонов // Социологические исследования. – 2011. – № 6. – С. 3–13.
 320. *Ткалич М. Г.* Гендерна психологія / М. Г. Ткалич. – К. : Академвидав, 2011. – 248 с.
 321. *Тойнби А. Дж.* Постижение истории : сборник / А. Дж. Тойнби ; [пер. с англ. Е. Д. Жарков]. – М. : Прогресс; Культура, 1996. – 608 с. – (Историческая б-ка).
 322. *Токарев Б. Е.* Маркетинговые исследования / Б. Е. Токарев. – М. : Магистр, 2013. – 512 с.
 323. *Толстова Ю. Н.* Качественная и количественная стратегии: Эмпирическое исследование как измерение в широком смысле / Ю. Н. Толстова, Е. В. Масленников // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 101–109.
 324. *Траверсе Т. М.* Психологія політичного мислення : монографія / Т. М. Траверсе. – К. : Парлам. вид-во, 2015. – 416 с.
 325. *Труфанов Д. О.* К проблеме иррационального в социологии / Д. О. Труфанов // Альманах современной науки и образования. – 2007. – № 1 (1). – С. 253–255.
 326. Українські прислів'я і приказки / упоряд. Т. М. Панасенко ; худож.-оформл. Л. Д. Киркач-Осіпова. – Харків : Фоліо, 2012. – 351 с. – (Перлини української культури).
 327. *Фейерабенд П.* Наука в свободном обществе / Пол Фейерабенд ; [пер. с англ. А. Л. Никифорова]. – М. : АСТ, 2009. – 378 с.
 328. *Фейерабенд П.* Против метода. Очерк анархистской теории познания / Пол Фейерабенд // Избранные труды по методологии науки / Пол Фейерабенд. – М. : Прогресс, 1986. – С. 125–467.
 329. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. Введение в социальную психологию / С. Л. Франк // Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – С. 13–146.
 330. *Франко І.* Політичний огляд / Іван Франко // Правда. – Львів : Друк. тов-ва ім. Шевченка, 1888. – Т. 1. – С. 49–55.
 331. *Франко І.* Мислі о еволюції в історії людськості / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 76–139.
 332. *Франко І.* Із заграничних літератур / Іван Франко // Зоря. – Львів, 1883. – Ч. 12. – С. 201–202.

ЛІТЕРАТУРА

333. *Франко І.* Из секретів поетичної творчості / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 31. – С. 45–119.
334. *Фрейд З.* Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии / Зигмунд Фрейд. – СПб. : Алтейя, 1997. – 222 с.
335. *Фрейд З.* Введение в психоанализ: Лекции // Зигмунд Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
336. *Фридман Г. Дж.* Нет, спасибо, я просто смотрю. Как посетителя превратить в покупателя / Г. Дж. Фридман. – М. : Олимп-Бизнес, 2006. – 248 с.
337. *Фукуяма Ф.* Соціальний капітал [Електронний ресурс] / Ф. Фукуяма // *І.* – 2008. – № 53. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm>
338. *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма ; пер. с англ. М. Б. Левина. – М. : АСТ, 2007. – 588 с.
339. *Халин С. М.* Метапознание (Некоторые фундаментальные проблемы) : монография / С. М. Халин. – Тюмень : ТюмГУ, 2003. – 97 с.
340. *Хвильовий М.* Новели, оповідання. Повість про санаторійну зону. Вальдшнепи. Поетичні твори / Микола Хвильовий ; [вступ. ст. В. П. Агеєвої]. – К. : Наук. думка, 1995. – 816 с.
341. *Ходырева Н.* Археология психологии / Н. Ходырева // *Иной взгляд: междунар. альм. гендер. исслед.* – Минск, 2001. – № 3. – С. 21–23.
342. Цикличности теории [Электронный ресурс] // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии Рос. акад. наук, Нац. обществ.-науч. фонд ; науч.-ред. совет: В. С. Степин – пред. совета и др. – М. : Мысль, 2001. – Т. 4. – Режим доступа : <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/НАШ0194d8733ba748064f864994>
343. *Чашин Е. В.* Техническое и технологическое мышление в современном обществе / Е. В. Чашин // *Вестник Челябинского государственного университета.* Серия: Философия. Социология. Культурология. Вып. 28. – 2012. – № 35 (289). – С. 51–55.
344. *Челпанов Г. И.* Психология и марксизм [Электронный ресурс] / Г. И. Челпанов. – М. : Русский книжник, 1924. – 9 с. – Режим доступа : <http://www.runivers.ru/bookreader/book482779/#page/1/mode/1up>
345. *Чернецкая Н. И.* Принципы развития творческого мышления школьников на основе его интегральной концепции [Электронный ресурс] / Н. И. Чернецкая // *Известия Саратовского университета.* – 2012. – Т. 1. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/v/printsipy-razvitiya-tvorcheskogo-myshleniya-shkolnikov-na-osnove-ego-integralnoy-kontseptsii>

-
-
346. *Чернышев А. С.* Параметрическая теория малых групп и коллективов: исходные положения и тенденции развития / А. С. Чернышев // Психологический журнал. – 2016. – Т. 37, № 6. – С. 15–25.
347. *Чижевський Д. І.* Культурно-історичні епохи (вступ. ст. О. В. Яся) [Електронний ресурс] / Д. І. Чижевський // Український історичний журнал. – 2017. – № 2. – С. 183–203. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2017_2_13
348. *Чухим Н. Д.* Візія жінки в західній філософській традиції: від античності до модерну / Н. Д. Чухим. – К. : Київ. ін.-т гендер. досл., 2006. – 191 с.
349. *Швалб Ю. М.* Практична психологія в економіці та бізнесі / Ю. М. Швалб, О. В. Данчева. – К. : Лібра, 1999. – 270 с.
350. *Шеллинг Ф.* Философия искусства / Ф. Шеллинг. – М. : Мысль, 1966. – 496 с.
351. *Шихирев П. Н.* Современная социальная психология : учеб. пособие / П. Н. Шихирев ; [науч. ред. А. И. Донцов]. – М. : ИП РАН; КПС+; Академ. проект, 1999. – 448 с.
352. *Шлезингер А. М.* Циклы американской истории / Артур М. Шлезингер ; [пер. с англ. П. А. Развин, Е. И. Бухаровой]. – М. : Прогресс, 1992. – 685 с.
353. *Шорохова Е. В.* Из истории социально-психологической проблематики в отечественной науке и общественной мысли: 1880–1917 / Е. В. Шорохова // Социальная психология : учеб. пособие / под ред. А. Л. Журавлева. – М. : Per Se, 2002. – С. 10–22.
354. *Шпенглер О.* Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / Освальд Шпенглер. – М. : Мысль, 1998. – Т. 1. Гештальт и действительность / [пер. с нем., вступ. ст. и прим. К. А. Свасьян]. – 663 с.
355. *Шульга В. Д.* Спільний учинок як соціально-психологічний механізм соціалізації учнівської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / В. Д. Шульга ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2013. – 16 с.
356. *Шурыгина О.* Психологический таргетинг для продаж в Интернет / О. Шурыгина, С. Филиппов. – М. : Эксмо, 2010. – 256 с.
357. *Щедровицкий Г. П.* Методологическая организация сферы психологии / Г. П. Щедровицкий // Методология и история психологии. – 2007. – Т. 2. – Вып. 3. – С. 133–151.
358. *Эко У.* Пять эссе на темы этики / Умберто Эко. – СПб. : Симпозиум, 2005. – 160 с.

ЛИТЕРАТУРА

359. Эко У. Роль читателя: Исследования по семиотике текста / Умберто Эко ; [пер. с англ. и итал. С. Серебряного]. – СПб. : Symposium; М. : Изд-во РГГУ, 2005. – 502 с.
360. Юнг К. Г. Очерки по психологии бессознательного / Карл Густав Юнг ; пер. с англ. под общ. ред. В. В. Зеленского. – [Изд. 2-е]. – М. : Cogito centre, 2010. – 352 с.
361. Юнг К. Г. Архетип и символ / Карл Густав Юнг. – М. : Ренессанс, 1991. – 227 с.
362. Юнг К. Г. Инстинкт и бессознательное [Электронный ресурс] / Карл Густав Юнг. – Режим доступа : <http://www.jungland.ru/Library/Instinct.htm#ep1>
363. Юревич А. В. Методология и социология психологии / А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2010. – 272 с. – (Методология, теория и история психологии).
364. Юревич А. В. Психология и методология / А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – 312 с.
365. Юревич А. В. Структура теорий в социогуманитарных науках // Наука глазами гуманитария / А. В. Юревич ; отв. ред. В. А. Лекторский. – М. : Наука, 2005. – С. 202–228.
366. Юревич А. В. Методологический либерализм в психологии / А. В. Юревич // Вопросы психологии. – 2001. – № 5. – С. 3–18.
367. Якобсон П. М. Процесс творческой работы изобретателя / П. М. Якобсон. – М. ; Ленинград : Изд-во ЦС Всесоюз. о-ва изобретателей, 1934. – 135 с.
368. Яковенко И. Г. Человек и культура: диалектика взаимодействия / И. Г. Яковенко // Пространства жизни субъекта: Единство и многомерность субъектообразующей социальной эволюции / отв. ред. Э. В. Сайко ; науч. совет “История мировой культуры”. – М. : Наука, 2004. – С. 117–148.
369. Японская мудрость : [сб. афоризмов] : [пер. с яп.]. – Харьков : Фолио, 2012. – 127 с.
370. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості : [монографія] / О. В. Яремчук. – Одеса : Фенікс, 2013. – 431 с.
371. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – 3-е изд., дораб. – М. : Мысль, 1985. – 575 с.
372. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
373. Akerlof G. Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism / G. Akerlof, R. Shiller. – Princeton University Press, 2009. – 248 p.

-
-
374. *Allport F. H.* Social Psychology / F. H. Allport. – Boston : Houghton Mifflin Company, 1924. – 433 p.
375. *Amancio L.* Gender And Psychology. The analysis of an unhappy marriage. Under the light of social representations [Electronic resource] / Ligia Amancio. – Access mode : <http://geirso.uqam.ca/publications/pdf/Section3/Genre/amancio.pdf>
376. *Apfelbaum E.* La psychologie sociale a l'йpreuve des femmes: l'impense des rapports de domination. Revue Internationale de Psychologie Sociale / E. Apfelbaum // International Review of Social Psychology. – 1997. – Vol. 10. – Is. 2. – P. 153–169.
377. *Bastian A.* Der Mensch in der Geschichte: Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung / A. Bastian. – Leipzig : O. Wigand, 1860. – B. 1. Die Psychologie als Naturwissenschaft. – 623 p.; B. 2. Psychologie und Mythologie. – 623 p.; B. 3. Politische Psychologie. – 429 p.
378. *Bem S. L.* Transforming the Debate on Sexual Inequality: From Biological Difference to Institutionalized Androcentrism [Electronic resource] / Sandra Lipsitz Bem. – 1997. – Access mode : <http://www.apa.org/education/k12/sexual-inequality.aspx>
379. *Bordo S.* Feminism, Post Modernism and Gender Scepticism / Susan Bordo // Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body. The Regents of the University of California, 1993. – 361 p.
380. *Bowen M.* Family Therapy in Clinical Practice / M. Bowen. – New York : Jason Aronson, 1978. – 565 p.
381. *Burawoy M.* For Public Sociology / Michael Burawoy // American Sociological Review. – 2005. – Vol. 70. – Is. 1. – P. 4–28.
382. *Burke P.* Western Historical Thinking in a Global Perspective – 10 Theses / P. Burke // Western Intellectual Debates. – New York : Oxford, 2002. – P. 15–30.
383. *Burnett J.* Of the Origin and Progress of Language / James Burnett. – 2nd ed. – Edinburgh : Balfour, 1744. – Vol. 1. – 678 p.
384. *Cabanis P. J. G.* Rapports du physique et du moral de l'homme : 2 vols / P. J. G. Cabanis. – Paris : Crapart, Caille et Ravier, 1985. – Vol. 2. – 624 p.
385. Canadian Psychology // Psychologie canadienne. – 1992. – Vol. 33. – Is. 3. – P. 521–661.
386. Classic Contributions to Social Psychology / Hollander E. P., Hunt P. G. (eds.). – New York : Oxford University Press, 1972. – 419 p.

-
-
387. Der Mensch als soziales Wesen. Sozialpsychologisches Denken im 20. Jahrhundert: Ein Lesebuch / Heiner Keupp (Ed.). – München; Zürich : Piper Verlag, 1998. – 377 s.
388. *Devis Z. N.* Women's History in Transition: The European Case / Natalie Zemon Dewis // *Feminist Studies*, 1975-1976. – Vol. 3. – Is. 3. – P. 83–103.
389. *Eagleton T.* Ideology: an Introduction / T. Eagleton. – New York : Verso, 1991. – 268 p.
390. *Eagly A. H.* The science and politics of comparing women and man / A. H. Eagly // *American Psychologist*. – 1995. – Vol. 50. – Is. 3. – P. 145–158.
391. *Evans J. St. B. T.* Dual-processing accounts of reasoning judgment and social cognition / J. St. B. T. Evans // *Annual Review of Psychology*. – 2008. – Vol. 59. – P. 255–278.
392. *Farr R. M.* Roots of Modern Social Psychology (1872–1954) / Robert M. Farr. – Oxford : Wiley-Blackwell, 1996. – 206 p.
393. *Ferber M. A. and Nelson J. A.* (Eds.). Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics, Chicago: University of Chicago Press, 1993. – 186 p.
394. *Gatens M.* A Critique of the Sex / Gender Distinction / Moira Gatens // J. Allen and P. Patton (Eds.). Beyond Marxism?. – Leichhardt, NSW : Intervention Publications, 1985. – P. 143–160.
395. Handbook of the History of Social Psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds.). – New York : Psychology Press, 2012. – 532 p.
396. Handbook of theories of social psychology / Paul A. M. van Lange, Arie W. Kruglanski, E. Tory Higgins. – SAGE Publications, 2012. – Vol. 1. – 568 p. ; Vol. 2. – 568 p.
397. History of Social Psychology // Special Issue of The British Journal of Social Psychology. – 1983. – Vol. 22. – Is. 4. – P. 273–372.
398. *Hollingworth L. S.* Variability as Related to Sex Differences in Achievement: A Critique / Leta Stetter Hollingworth // *American Journal of Sociology*. – 1914. – Vol. 19(4). – P. 510–530.
399. *Hollingworth L. S.* Sex Differences in Mental Traits / Leta Stetter Hollingworth // *Psychological Bulletin*. – 1916. – Vol. 13(10). – P. 377–384.
400. *Hollingworth L. S.* Comparison of the Sexes in Mental Traits / Leta Stetter Hollingworth // *Psychological Bulletin*. – 1918. – Vol. 15(12). – P. 427–432.
401. *House J. S.* The three faces of social psychology / J. S. House // *Sociometry*. – 1977. – Vol. 40. – P. 161–171.

-
-
402. *Hume D.* A treatise on human nature [Electronic resource] / David Hume. – London : Dent, 1911. – Book 2: Of the passions. – Access mode : <http://oll.libertyfund.org/title/342/55131>
403. Ideology [Electronic resource] // Wikipedia, the free encyclopedia. – Access mode : <https://en.wikipedia.org/wiki/Ideology>
404. *Inglehart R.* Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies / Ronald Inglehart. – Princeton, New Jersey : Princeton Univ. Press, 1997. – 444 p.
405. *Jacobs J.* The Need of a Society for Experimental Psychology / J. Jacobs // *Mind*. – 1886. – Vol. XI. – Is. 41. – P. 49–54.
406. *Jahoda G.* History of Social Psychology: From the Eighteenth-Century Enlightenment to the Second World War / G. Jahoda. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 242 p.
407. *Jones E.* Major developments in social psychology during the past five decades / E. Jones // *Handbook of Social Psychology*. Vol. I / D. T. Gilber, S. T. Fiske, G. Lindzey (Eds.). – 4th edn. – Boston : McGraw Hill, 1998. – P. 3–57.
408. *Jost J. T.* Political ideology: its structure, functions, and elective affinities / J. T. Jost, C. M. Federico, J. L. Napier // *Annual Review of Psychology*. – 2009. – Vol. 60. – P. 307–337.
409. Journal of the history of the behavioral sciences. Special Issue: Re-engaging a History of Social Psychology. – 2000. – Vol. 36. – Is. 4. – P. 317–516.
410. *Kuiper E.* Out of the Margin: feminist perspectives on economics / Edith Kuiper & Jolande Sap (Eds.). – 1995. – 320 p.
411. *Lambiotte R.* Tracking the Digital Footprints of Personality / R. Lambiotte, M. Kosinnski // *Proceedings of the Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE)*. – 2014. – Vol. 102. – № 12. – P. 1934–1939.
412. *Lieberman M.* Reflexive and reflective judgment process: a social cognitive neuroscience approach / M. Lieberman // *Social judgment: implicit and explicit process*. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2003. – P. 44–67.
413. *Lindner G. A.* Ideen zur Psychologie der Gesellschaft als Grundlage der Sozialwissenschaft / G. A. Lindner. – Vienna : Carl Gerold Sohn, 1871. – 366 p.
414. *Liska A. E.* The dissipation of sociological social psychology / A. E. Liska // *American Sociologist*. – 1977. – Vol. 12. – P. 2–8.
415. *Lorenz Ch.* History and Theory [Electronic resource] / Chris Lorenz // *The Oxford History of Historical Writing* / D. Woolf & A. Schneider

- (Eds.). – Vol. 5. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – P. 13–35. – Access mode : http://www.culturahistorica.es/chris_lorenz/history_and_theory.pdf
416. *Lubek I.* A critical gaze and wistful glance at handbook histories of social psychology: did the successive accounts by Gordon Allport and successors historiographically succeed? / I. Lubek, E. Apfelbaum // *Journal of the History of the Behavioral Sciences.* – 2000. – Vol. 36, № 4. – P. 405–428.
417. *Moede W.* Experimentelle Massenpsychologie: Beitrage zur Experimental psychologie der Gruppe / W. Moede. – Leipzig : Hirzel, 1920. –239 s.
418. *Morawski J. G.* Practicing Feminisms, Reconstructing Psychology / J. G. Morawski // *Notes on a Liminal Science.* – Ann Arbor : The University of Michigan Press, 1994. – P. 156.
419. *Morawski J. G.* The troubled quest for masculinity, femininity and androgyny (In P. Shaver & C. Hendrick (eds.) *Sex and gender*) // *Review of Personality and Social Psychology California* : Sage, 1987. – Vol. 7. – P. 44–69.
420. *Moreno J. L.* Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama / J. L. Moreno. – Beacon, New York : Beacon House Inc., 1953. – cxiv; 763 p.
421. *Moscovici S.* The making of modern social psychology: The hidden story of how an international social science was created / S. Moscovici, I. Markova. – Cambridge : Polity Press, 2006. – 296 p.
422. *Moscovici S.* Minority influence / S. Moscovici, G. Mugny // *Basic group processes* / P. B. Paulus (ed.). – New York : Springer-Verlag, 1983. – P. 41–64.
423. Nobel celebrations for Peter Higgs [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.ed.ac.uk/news/2013/nobel-081013>
424. *Oakley A.* A brief history of gender // *Who’s Afraid of Feminism Seeing Through the Backlash* / A. Oakley and J. Mitchell (eds.). – London : Hamish Hamilton, 1997. – P. 29–55.
425. *Pennycook G.* What makes us think? A three-stage dual-process model of analytic engagement / G. Pennycook, J. A. Fugelsang & D. J. Koehler // *Cognitive Psychology.* – 2015. Vol. 80. – P. 34–72.
426. *Pearson B.* Pre-Commerce: How Companies and Customers are Transforming Business Together / B. Pearson. – Jossey-Bass, 2011. – 320 p.
427. Preparing for 21-st century: Science and technology policy in new era. Statement from the presidents of the National Academy of Science,

- National Academy of Engineering and the Institute of Medicine. October 1997. – Access mode : <http://www2.nas.edu/new/2176.html>. 7 p.
428. *Reid Th.* Essays on the intellectual powers of man / Thomas Reid. – Cambridge : J. Bartlett, 1850. – 462 p.
429. *Ross L.* History of social psychology: insights, challenges, and contributions to theory and application / L. Ross, M. Lepper, A. Ward // Handbook of Social Psychology. Vol. I / S. Fiske, D. Gilbert, G. Lindzey (Eds.). – 5 edn. – New Jersey : John Wiley & Sons, 2010. – P. 3–51.
430. *Samelson F.* Whig and anti-whig histories – and other curiosities of social psychology / F. Samelson // Journal of the History of the Behavioral Sciences. – Vol. 36. – № 4. – New York : John Wiley & Sons, 2000. – P. 499–506.
431. *Schaeffle A. E. F.* Bau und Leben des sozialen Koerpers: encyclopaedischer Entwurf einer realen Anatomie, Physiologie und Psychologie der menschlichen Gesellschaft mit besonderer Ruecksicht auf die Volkswirtschaft als sozialen Stoffwechsel. Vier Baende / A. E. F. Schaeffle. – Tuebingen : Laupp, 1878. – Band 1. – 403 p.
432. *Sherif M.* Social psychology / M. Sherif, C. Sherif. – New York : Harper & Row, 1969. – 636 p.
433. *Shields S. A.* Functionalism, Darwinism, and the psychology of women: A study of social myth / S. A. Shields // American Psychologist. – 1975. – Vol. 30. – P. 739–754.
434. *Simon C. C.* A Change of Mind / C. C. Simon // The Washington Post. – 2002. – Tuesday, September 3.
435. Societes Contemporaines. – 1993. – Vol. 13. – Is. 13. – 214 p.
436. *Stevenson . L.* On fiction: an anthology of literary and critical essays / R. L. Stevenson. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 1999. – 216 p.
437. *Taylor Sh.* Social being in social psychology / Sh. Taylor // Handbook of Social Psychology. Vol. I / D. T. Gilber, S. T. Fiske, G. Lindzey (Eds.). – 4th edn. – Boston : McGraw Hill, 1998. – P. 58–99.
438. *Thaler R.* Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness / R. Thaler, C. Sunstein. – Penguin Books, 2009. – 320 p.
439. The handbook of social psychology / G. Lindzey, E. Aronson (Eds.). – 2nd ed. – Reading : Addison-Wesley, 1968. – 694 p.
440. *Thompson W. H.* A Review of Recent Literature on the Psychology of Sex [Electronic resource] / Thompson Woolley Helen. – Access mode : <http://psycnet.apa.org/journals/bul/7/10/335/>
441. *Thompson W. H.* The Psychology of Sex [Electronic resource] / Thompson Woolley Helen. – Access mode : <http://psycnet.apa.org/psycinfo/1926-02322-001>

ЛИТЕРАТУРА

442. *Thompson H. B.* The Mental Traits of Sex [Electronic resource] / Thompson Helen Bradford. – Access mode : Classics in the History of Psychology / <http://psychclassics.yorku.ca/Thompson/>
443. *Todorov T.* The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre / T. Todorov. – Ithaca : Cornell University Press, 1975.– 180 p.
444. *Tomassello M. A.* Natural History of Human Thinking / M. A. Tomassello. – Cambridge : Harvard University Press, 2014. – 178 p.
445. *Uleman J. S.* Spontaneous inferences, implicit impression and implicit theories / J. S. Uleman, S. A. Saribay & C. M. Gonzalez // Annual Review of Psychology. – 2008. – Vol. 59. – P. 329–360.
446. *Unger R. K.* Toward a redefinition of sex and gender / R. K. Unger // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34. – P. 1085–1094.
447. *Wicklund S. G.* Einführung in sozialpsychologisches Denken / S. G. Wicklund, R. A. West. – Weinheim : Beltz, 1985. – 331 s.
448. *Youyou W.* Computer-based personality judgments are more accurate than those made by humans / W. Youyou, M. Kosinski, D. Stillwella // PNAS. – 2015. – Vol. 112. – № 4. – P. 1036–1040.
449. *Zajonc R. B.* Social psychology: an experimental approach / R. B. Zajonc. – Belmont : Wadsworth Pub. Co., 1966. – 120 p.

Наукове видання

**Соціально-психологічне мислення:
гене́за, основні форми та перспективи
розвитку**

Монографія

За науковою редакцією М. М. Слюсаревського

Літературне редагування *Ю. Г. Медюка*

В оформленні обкладинки використано картину Сальвадора Далі
“Ринок рабів з явленням невидимого бюсту Вольтера”

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 04.09.2018 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,3.
Замовлення № 1106. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ “Імекс-ЛТД”
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.kr.ua
